

MASTER'S THESIS

De perspectieven van het gekooide dier

Verkenning van de grenzen van het antropomorfisme

van Dijk, P.A.

Award date:

2024

[Link to publication](#)

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain.
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us at:

pure-support@ou.nl

providing details and we will investigate your claim.

Downloaded from <https://research.ou.nl/> on date: 21. Apr. 2025

Open Universiteit
www.ou.nl

Masterscriptie Cultuurwetenschappen

De perspectieven van het gekooide dier

Verkenning van de grenzen van het antropomorfisme

The perspectives of the caged animal

Exploring the limits of anthropomorphism

Paul (P.A.) van Dijk

Studentnummer: 851364788

Begeleiding: Dr. Herman Simissen

Zaltbommel, juli 2024

Inhoudsopgave

Inleiding	5
1. Relaties tussen mensen en dieren	5
2. Antropomorfisme in beweging	6
2.1 Antropomorfisme als zonde	7
2.2 Sceptis over antropomorfisme	8
2.3 Antropomorfisme als deugd	9
2.4 Antropomorfisme als heuristiek	10
3. Probleemstelling en onderzoeksvragen	11
4. Methode.....	11
4.1 Literatuuronderzoek	11
4.2 Maatschappelijke relevantie	12
4.3 Terminologie	12
5. Standpunten in het maatschappelijk debat	13
5.1 Antropocentrisme en de rol van religie en humanisme	13
5.1.1 Antropocentrisme en christendom	14
5.1.2 Antropocentrisme en humanisme	16
5.2 Rapport van de raad voor dierenaangelegenheden	17
5.3 Klimaat- en milieuaspecten in het debat	19
5.3.1 Antropomorfisme op afstand	19
5.3.2 Inperking bio-industrie	21
6. Standpunten in het wetenschappelijk debat	22
6.1 Utilitarisme	22
6.2 Hedendaagse standpunten in de filosofie	23
6.2.1 Animal liberation.....	23
6.2.2 Subject-of-a-life	24
6.2.3 Moral consideration	25
6.2.4 Zoöpolis	26
6.2.5 Kant en Korsgaard	28
6.2.6 Moraliteit is gereserveerd voor de mens	29
6.2.7 Pre-wetenschappelijk antropomorfisme	30
6.3 Hedendaagse standpunten in de biologie	31
6.3.1 Emoties.....	32
6.3.2 Gevoelens	33
6.3.3 Intelligentie.....	35
6.3.4 Bewustzijn	35
6.3.5 Zelfbewustzijn en moraliteit	36
6.3.6 Zien door de ogen van een dolfijn.....	36
6.4 Antropomorfisme in taal en literatuur	37
6.4.1 Mensentaal.....	38
6.4.2 Antropomorfisme en kinderliteratuur.....	39
6.4.3 Antropomorfisme als literaire techniek.....	40

7. Capabiliteitstheorie en wetgeving	42
7.1 Capabiliteitstheorie.....	42
7.1.1 Centrale capabiliteiten	43
7.1.2 Ethogrammen	44
7.1.3 Alleen dieren met bewustzijn	45
7.1.4 Soort en individu	46
7.2 Dierenrechten en jurisprudentie.....	47
7.2.1 Nederlandse wetgeving.....	47
7.2.2 Wetgeving alleen voor mensen gemaakt	49
7.2.3 Alleen apen, olifanten, walvissen en dolfijnen.....	49
7.2.4 Vakbond voor dieren.....	50
7.2.5 Dierenwelzijn versus dierenrechten.....	51
7.2.6 Dierenrechten ter discussie	52
8. Analyse standpunten en theorie	52
8.1 Capabiliteitstheorie en de standpunten in het debat	53
8.1.1 Nussbaum en utilisme	53
8.1.2 Nussbaum en Korsgaard.....	54
8.1.3 Nussbaum, Donaldson en Kymlicka.....	55
8.1.4 Nussbaum en Wise.....	56
8.1.5 Nussbaum en Keularzt.....	56
8.2 Kritiek op de capabiliteitstheorie.....	58
8.2.1 Worsteling met predatie	58
8.2.2 Doden van dieren.....	60
8.2.3 Wel of geen neocortex	61
8.2.4 De uitvoerbaarheid	62
8.2.5 Geen volksopstand.....	63
8.3 De grenzen van het antropomorfisme	64
8.3.1 Bewijslast omgedraaid	65
8.3.2 Antropomorfisme niet langer punt van aandacht.....	65
8.3.3..Geen grenzen aan antropomorfisme	66
9. Ethische dilemma's	67
9.1 Dieren in wetenschappelijk onderzoek	67
9.1.1 Nuffield Council.....	68
9.1.2 Selectie op antropomorfe eigenschappen.....	69
9.1.3 Maatschappelijk debat over proefdieren	70
9.2 Dierentuinen.....	72
9.2.1 Educatie en behoud bedreigde diersoorten	72
9.2.2 Surplusdieren	73
9.2.3 Geen tralies en beton	74
9.2.4 Zonder olifanten.....	75
9.2.5 Dierethiek versus conservatie-ethiek	76
9.2.6 Antropomorfisme in dierentuinen	77
9.2.7 Training en vermaak	78
9.3 Huisdieren	79
9.3.1 Liefde voor dieren	79
9.3.2 Asymmetrische relatie.....	80
9.3.3 Burgerrechten voor dieren	81
9.3.4 Analogie met kindermishandeling.....	82

10. Perspectieven	82
10.1 Perspectieven voor het dier.....	82
10.1.1 Een ander dagje uit.....	84
10.1.2 Dieren als handelswaar.....	84
10.2 Perspectieven voor de mens.....	85
10.2.1 Eten van dieren	86
10.2.2 Organisaties	87
10.2.3 Alles wijst op verandering.....	87
Conclusie.....	88
Aanbevelingen	93
Epiloog	94
Samenvatting	95
Literatuurlijst	96
Websites	104
Bijlage	106

Inleiding

Catherine Raven is universitair docent biologie aan Montana State University (VS). Zij woont aan de rand van het bos en beschrijft haar vriendschap met een vos die elke dag om kwart over vier langskomt.¹ Ze leest hem voor. Hij wordt haar vriend en samen maken ze wandelingen door het bos. Op haar werk durft ze de vriendschap niet te delen. Daarom vertelt ze haar collegae dat ze data verzamelt over vossen. Het vermenschelijken van dieren wordt in haar kringen gezien als ongepast en ongewenst. De neiging menselijke eigenschappen te projecteren op dieren is een punt van discussie in kringen van biologen, filosofen en andere wetenschappers. Maar ook buiten de wetenschap lopen de standpunten over vorm en inhoud van de relatie tussen mens en dier uiteen.

Tot ver in de twintigste eeuw werd het 'sentimenteel' gevonden te veronderstellen dat dieren net als mensen gevoelens en emoties hebben. De Britse bioloog Merlin Sheldrake merkt op dat men een halve eeuw geleden het geloof in emotionele verwantschap tussen mens en dier beschreef als een illusie die opzwelt als een blaas in een zwak, ongeïmproviseerd en ongedisciplineerd brein.² Uiteenlopende ontwikkelingen laten echter zien dat het denken over de band tussen mens en dier verandert. In de wetenschap komt er meer en meer belangstelling voor de intrinsieke waarde van dieren en de specifieke manieren waarop dieren communiceren en intelligent gedrag vertonen. In het maatschappelijk debat valt op dat een kwart van de Nederlanders, mens en dier gelijkwaardig noemt omdat ze vinden dat dieren gevoel hebben.³ Op YouTube zijn filmpjes met menselijke vaardigheden van dieren populair. Video's met de puzzelvaardigheden van kraaien en het ritmegevoel van zeeleeuwen worden miljoenen keren bekeken.

1. Relaties tussen mensen en dieren

Volgens theoloog en ethicus Franck Meijboom kunnen we dieren vier verschillende waarden toekennen die gevolg hebben voor onze omgang met dieren: gebruikswaarde, morele waarde, intrinsieke waarde en inherente waarde.⁴ De meest basale waarde is de *gebruikswaarde*. We behandelen dieren als instrument en mogen ze daarom voor ons laten werken, doden en opeten. We kunnen dieren ook een *morele waarde* toekennen. Daarmee stellen we dat zij kunnen voelen en lijden en dat geeft de mens de morele plicht om hun lijden te beperken. We mogen dieren gebruiken maar zijn wel verantwoordelijk voor hun welzijn. De *intrinsieke waarde* gaat nog een stap verder. De levens van dieren zijn waardevol. We erkennen dat dieren een eigen waarde hebben. Het gebruiken en opeten van dieren is

---

¹ Catherine Raven, Fox & I, *Un uncommon friendship* (Londen 2021).

² Merlin Sheldrake, *Verweven leven: de verborgen wereld van schimmels*, (Amsterdam 2020) 53.

³ Kantar Public, *De staat van het dier*. Rapportage 1-meting. In opdracht van de Raad voor dierenaangelegenheden (Den Haag 2022), pagina's zijn ongenummerd.

⁴ Franck Meijboom en Elsbeth Stassen, *The end of animal life: a start for ethical debate. Ethical and societal considerations on killing animals* (Wageningen 2016) 12-24.

niet vanzelfsprekend. We moeten deze inbreuk op hun integriteit kunnen rechtvaardigen. De hoogste waarde die we dieren kunnen toekennen is de *inherente waarde*. Daarmee zeggen we dat mensen en dieren moreel gelijkwaardig zijn. Net zoals het doden en opeten van mensen niet verdedigbaar is, geldt dat ook voor het doden en opeten van dieren. Deze vier waarden kunnen we zien als een continuüm. Waar iemands mening op dat continuüm zich bevindt geeft weer hoe die persoon over dieren denkt.⁵ Deze mening is afhankelijk van de diersoort waar het over gaat. Een proefdier zal op dat continuüm een andere plaats krijgen dan een huisdier. Er is een groot verschil tussen het doodslaan van een irritante mug en het doodslaan van een irritante kat die ons 's nachts wakker houdt. De eerste handeling wordt meestal met instemming en de tweede met afgrijzen beantwoord. In beide gevallen doden we een dier. Duidelijk is dat dieren niet gelijk zijn en dat we onderscheid maken naar bijvoorbeeld grootte en aaibaarheid. De vier door Meijboom geformuleerde waarden van dieren zijn in het debat over de relatie tussen mens en dier in deze scriptie voortdurend onderdeel van de discussie.

2. Antropomorfisme in beweging

Antropomorfisme is een samenstelling van de Griekse woorden voor mens (anthropos) en gedaante (morphé). Antropomorfisme is het toeschrijven van menselijke eigenschappen, ideeën en emoties aan dieren.⁶ In brede kring bestaat de indruk dat antropomorfisme toeneemt. Varkens worden ingezet als landschapsbeheerder. Honden krijgen antidepressiva voorgeschreven.⁷ Een politiehond heeft recht op pensioen. In het Duitse Albstadt kun je een huisdier nu ook een kerkelijke uitvaart geven. Alleen de aartsbisschop van Freiburg was tegen.⁸ Meer mensen dan ooit hebben de neiging om dieren eigenschappen toe te dichten die voorheen alleen aan mensen werden toegeschreven.⁹

Hebben wij dieren altijd vermenschlijkt of is het van de laatste tijd? Vroeger heeft de mens dieren juist ontmenschlijkt.¹⁰ Dieren werden behandeld en verhandeld als dingen. De gedachte was dat mensen over verstand beschikken en dieren niet. Tijdens de romantiek veranderde dat. Er was een bijna religieuze verheerlijking van de natuur waarbij romantici een bijzondere waardering ontwikkelden voor de nog niet door ratio en techniek verstoorde wereld van plant en dier. Men was van mening dat de mens pas echt zichzelf kon zijn als hij

---

⁵ Jacques de Visscher, 'Over de onvermijdelijke vermenschlijking van dieren. Een kleine fenomenologische schets.', *De Uil van Minerva* 18.2 (2002) 77-91, aldaar 79.

⁶ Kantar Public, *De staat van het dier* (2022), geen paginanummering aanwezig.

⁷ Op de Nederlandse markt is inmiddels hondenantidepressivum clomicalm beschikbaar. Volgens farmaceutisch bedrijf Eli Lilly herstelt het de band tussen de baasjes en de honden.

<https://www.startpunthonden.nl/nieuwsartikel/307/depressieve-honden-aan-de-antidepressiva>, laatst geraadpleegd op 6 juli 2023.

⁸ Wilfred van de Poll, 'Een kerkelijke uitvaart voor je huisdier', *Trouw*, 14 december 2023.

⁹ Kantar, *De staat van het dier* (2022), geen paginanummering aanwezig.

¹⁰ Rianne Oosterom, 'Een olifant is ook maar een mens', *Trouw*, 18 oktober 2016.

opging in de ongerepte natuur. Hierdoor kwam er meer ruimte voor het denken over de verhouding tussen mensen en dieren.

2.1 Antropomorfisme als zonde

In de dierwetenschappen werd tot in de jaren zeventig van de vorige eeuw met antropomorfisme een ernstige zonde aangeduid, namelijk het ongeoorloofd toeschrijven van subjectieve en mentale ervaringen (gevoelens en emoties) aan dieren.¹¹ Een begrip als moederliefde bij dieren was niet bespreekbaar.¹² Ethologen (gedragsbiologen) wilden net zo wetenschappelijk te werk gaan als fysici en probeerden diergedrag te vangen in data en modellen. Het zijn niet de minsten die met deze zonden waren bevlekt. Beroemde dierwetenschappers als Charles Darwin, Konrad Lorenz en Jane Goodall werden door collegae aangesproken op deze wetenschappelijke dwaling.¹³ De Britse antropologe en biologe Jane Goodall beschreef in haar rapportages elke aap als een uniek individu met een eigen persoonlijkheid. Ze gaf chimpansees namen in plaats van de gebruikelijke codes. Goodall werd in de wetenschappelijke wereld van een halve eeuw geleden niet serieus genomen omdat ze dieren menselijke gevoelens en gedachten toeschreef en zich daarmee schuldig maakte aan ongeoorloofde projecties van mens op dier, antropomorfisme.¹⁴ Ethologen en andere dierwetenschappers waren lange tijd van mening dat verschillen tussen mens en dier zo principieel van aard zijn dat het toeschrijven van subjectieve en mentale ervaringen zowel ontologisch als epistemisch slechts schijnkennis oplevert.¹⁵ Deze kritiek lijkt nog steeds niet geheel verstomd. Zo waarschuwt de Engelse hoogleraar diergedrag John S. Kennedy nadrukkelijk tegen antropomorfisme.¹⁶ Het leidt volgens hem tot onware kennis. Hij noemt antropomorfisme een oude ondeugd die steeds weer wordt getolereerd, gezien de groeiende belangstelling voor het dierlijk bewustzijn. Onderzoek naar cognitieve en mentale fenomenen bij dieren zijn beladen met de valkuilen van het antropomorfisme.¹⁷ Kennedy ziet het innerlijk van het dier wel en de mens niet als een black box. Hij beschouwt de ontwikkeling van de homo sapiens en het grotere brein van de mensachtigen als uitgangspunt voor het ontstaan van cultuur. De mens en zijn cultuur vormen volgens hem een groot evolutionair verschil met niet-menselijke wezens. Kennedy stelt dat alleen mensen beschikken over bewustzijn.¹⁸ Verder is hij van mening dat antropomorfisme ingebouwd is in

---

¹¹ J. Kennedy, *The new antropomorphism* (Cambridge 1992) 24.

¹² Frans de Waal, 'Relatiecrisis?' *Vaarkamplering*, Raad voor dierenaangelegenheden. Faculteit diergeneeskunde Universiteit Utrecht (Utrecht 2020).

¹³ Michiel Korthals, 'Antropomorfisme: Een ondeugd in de dierwetenschappen', *Tijdschrift voor empirische filosofie* 22(1998) 293-309, aldaar 293.

¹⁴ Korthals, 'Antropomorfisme: Een ondeugd in de dierwetenschappen', 295.

¹⁵ Ontologie is de leer van de natuur. Kennis van de dingen in het algemeen. Hoe is de werkelijkheid opgebouwd? Epistemologie is de leer van het weten en kennis. Het gaat over de vraag wat is ware kennis en wat is de grond van de waarheid; Korthals, 'Antropomorfism', 294.

¹⁶ Kennedy, *The new antropomorphism*, 60.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Ibidem.

onze taal en daarmee de wetenschap op een dwaalspoor zet. We moeten in de dierwetenschappen streven naar een zo objectief mogelijke taal door haar te reinigen van gevoelsuitdrukkingen. Hij veronderstelt dat we dit kunnen bereiken door kritisch wetenschappelijk taalgebruik: een dier is niet gefrustreerd maar weigert, een dier zoekt niet doelbewust zijn omgeving af maar scant zijn omgeving.¹⁹ Hij wijst ook op het spaarzaamheidsprincipe (parsimony). Dit principe gaat uit van de gedachte dat wanneer er in de wetenschap twee verschillende hypothesen zijn die een verschijnsel in gelijke mate kunnen verklaren, die hypothese gekozen moet worden die de minste aannames bevat. Gedrag dat te verklaren is op een evolutionair lager niveau heeft daarbij voorrang op gedrag dat refereert aan een hoger niveau. Aangezien emoties door Kennedy worden beschouwd als uitingen van een hoger niveau (alleen voorkomend bij de mens) is zijn conclusie dat dierlijke emoties geen plaats hebben binnen de ethologie. Antropomorfisme wordt door Kennedy en andere behavioristen dus gezien als een belemmering voor objectieve observatie en analyse, omdat het wetenschappers afleidt van het zoeken naar de werkelijke verklaringen van gedrag. Zo reageerde de bekende Amerikaanse behaviorist B.F. Skinner, in zijn studies naar het gedrag van dieren, op antropomorfisme met de opmerking: 'Instinct provided all cues that animals needed to survive and to flourish, they did not need anything else as instinct was shaped for any purpose in their life'.²⁰ Hij was van mening dat complex diergedrag verklaard moest worden uit conditionering en aanmoediging.

2.2 Sceptis over antropomorfisme

Andere wetenschappers pleiten voor een benadering die uitgaat van de gedachte dat dieren hun eigen unieke ervaringen hebben, die niet per se vergelijkbaar zijn met menselijke ervaringen. Ze benadrukken het belang van empirische en objectieve methoden om het gedrag van dieren te begrijpen. Antropomorfisme zou voorbijgaan aan de specificiteit en de geleefde ervaring van het dier.²¹ De Amerikaanse filosoof Matthew Calarco sluit hierbij aan.²² Hij vindt dat mensen aan dieren geen rechten moeten toekennen die voor mensen zijn bedoeld. Het uitgangspunt zou moeten zijn dat wij als mensen ook dieren zijn. We moeten begrijpen dat we speciale dieren zijn, net als alle andere dieren. Vanuit dezelfde benadering bestaat er sceptis over antropomorfisme uit de hoek van dierenwelzijn. Er is de bezorgdheid dat antropomorfisme leidt tot onjuiste verwachtingen over de behoeften van dieren omdat het menselijke motivaties en emoties projecteert op wezens die deze mogelijk niet ervaren. Dit kan resulteren in een onjuiste verzorging en behandeling van dieren. Volgens anderen is juist het tegenovergestelde, antropodenial, het a priori ontkennen van overeenkomsten

---

¹⁹ Ibidem, 61.

²⁰ B.F. Skinner, 'Pigeons in a pelican', *American Psychologist* 15.28 (1960) 15.

²¹ Wendela de Raat en Sven Vitse, 'Dieren lezen in hedendaags proza voor jong en oud. Antropomorfisme versus antropodenial', *Nederlandse Letterkunde* 27.3 (2022) 397-426, aldaar 397.

²² Matthew Calarco, 'Beyond the management of pets' in: James Stanesco en Kevin Cummings, *The ethics and rhetoric of invasion ecology* (New York, Londen 2016) 3.

tussen mens en dier, een opvatting die het welzijn van dieren in de weg staat.²³ Waar het zien van gelijkenissen ontbreekt, kunnen dieren gemakkelijk misbruikt worden.²⁴

Antropodenial belemmert een onbevooroordeelde vaststelling van wie we als soort zijn en het weerhoudt ons van de gedachte dat mens en dier deel uitmaken van dezelfde wereld.²⁵

De Amerikaanse hoogleraar letterkunde, David Herman, stemt daarmee in en stelt dat een eenduidige afwijzing van antropomorfisme een binair onderscheid tussen mens en dier bekrachtigt.²⁶

Bepaalde dieren lijken zich gemakkelijker voor antropomorfisme te lenen dan andere: honden, paarden, apen, katten. Het is opvallend, zegt de Belgische filosoof Jacques Dewitte, dat deze antropomorfisme-gevoelige dieren het meest voorkomen in metaforen. We spreken over trouwe honden, edele paarden, valse katten en nieuwsgierige apen.²⁷ Dewitte kijkt kritisch naar hypothesen die uitspraken doen over de emotionele verwantschap tussen mensen en dieren. Hij wijst erop dat onze verwantschap vooral metaforisch is en dat de veronderstelde biologische overeenkomsten slechts in beeld zijn door abstractie en reductie. Deze simplificatie sluit de menselijke uniciteit uit. Hij pleit voor een kritisch antropomorfisme in tegenstelling tot het naïeve of sentimentele antropomorfisme dat we zien bij bezoekers van dierentuinen of dames met schoothondjes. De Vlaamse hoogleraar filosofie Jacques de Visscher sluit zich aan bij dit kritisch antropomorfisme en benadrukt dat de menselijke soort geen diersoort is.²⁸ De relatie blijft immers altijd asymmetrisch want het zoömorfisme dat sommige onderzoekers in het bewustzijn van dieren veronderstellen kent niet de kritische afstand die we aan de menselijke projectie toekennen.²⁹

2.3 Antropomorfisme als deugd

Masson en McCarthy zien antropomorfisme juist als deugd.³⁰ Zij vinden het onjuist om het bestaan van dierlijke emoties te ontkennen en bekritisieren behavioristen die dierlijk gedrag met het stimulus-responsmodel willen verklaren. In dat model is geen plaats voor emoties. Zij wijzen op een overvloed aan waarnemingen die laten zien dat dieren geen stimulus-respons-automaten zijn.³¹ Zo beschrijven zij het verdriet van een zebrovader na het

---

²³ De Raat en Vitse, 'Dieren lezen in hedendaags proza voor jong en oud', 399.

²⁴ Hans Achterhuis, 'Dieren en mensen in het werk van John Coetzee' in: Johan Goud en Frank Bosman ed., *Leven dat leven wil. Over dieren en mensen in filosofie, religie en kunst* (Almere 2020) 45-53, aldaar 47.

²⁵ Frans de Waal, *Mama's laatste omhelzing, over emotie bij dieren en wat ze ons zeggen over onszelf* (Amsterdam 2020) 61.

²⁶ David Herman, *Emergence of mind. Representations of consciousness in narrative discours* (Lincoln 2011) 243.

²⁷ Jacques Dewitte, 'Animalité et humanité. Une comparaison fondamentale' in: Jacques de Visscher, 'Over de onvermijdelijke vermenselijking van dieren. Een kleine fenomenologische schets.', *De Uil van Minerva* 18.2 (2002) 77-91, aldaar 88.

²⁸ De Visscher, 'Onvermijdelijke vermenselijking', 89.

²⁹ Ibidem; Zoömorfisme is het toekennen van dierlijke eigenschappen aan mensen.

³⁰ J. Masson en S. McCarthy, *When elephants weep: The emotional lives of animals* (Londen 1994) 28 en 204; Jeffrey Masson studeerde letterkunde en doceert filosofie in Auckland (Nieuw Zeeland), Susan McCarthy is bioloog. Beiden hebben de Amerikaanse nationaliteit.

³¹ Masson en McCarthy, *When elephants weep*, 46.

overlijden van zijn zoon en de verliefdheid van een papegaai op zijn verzorger. Masson en McCarthy zijn ervan overtuigd dat als je maar bereid bent tot inleven en zorgvuldig observeren, zichtbaar wordt dat emoties van dieren in niets verschillen van die van mensen. Deze onderzoekers hebben dan ook fundamentele kritiek op Kennedy die concepten hanteert waarin wordt ontkend dat dieren beschikken over cognitieve vaardigheden. Bovendien vinden zij dat zijn alternatief tegen het gebruik van intentionele taal in de wetenschappelijke praktijk nauwelijks hanteerbaar is.

2.4 Antropomorfisme als heuristiek

De centrale vraag is of antropomorfisme in de wetenschap resulteert in een onverantwoorde projectie van de mens op het dier of dat het juist een mogelijkheid biedt tot kennisverwerving van het subjectieve dier.³² Antropomorfisme kan volgens De Waal leiden tot een beter begrip van het dier en tot betere voorspellingen van dierlijk gedrag doordat de onderzoeker uitgaat van de gelijkenissen tussen mens en dier. Hij noemt dit een heuristische vorm van antropomorfisme.³³ Hij spreekt zich alleen uit tegen antropocentrische vormen van antropomorfisme, vormen waarbij de mens het ijkpunt is voor het gedrag van dieren.³⁴

Antropomorfe projectie in de omgang met *huisdieren* lijkt bijna vanzelfsprekend. De quasi subjectiviteit, resultaat van het domesticeren en temmen, zorgt dat het huisdier vanuit de mens te begrijpen is.³⁵ Sommige mensen ervaren meer vriendschap van een hond of kanarie dan van een mens. Hollandse honden en katten worden volgens bioloog Midas Dekkers zelfs vaker gestreeld dan Hollandse vrouwen of mannen.³⁶ Hij vermeldt in zijn boek over bestialiteit dat eenzaamheid en de behoefte aan sociale verbondenheid het antropomorfiseren van huisdieren versterkt. Het begrijpen van onze huisdieren is daarbij niet wezenlijk verschillend van het communiceren met bijvoorbeeld mensen uit andere culturen.³⁷ Ook het contact met andere culturen zou onmogelijk zijn zonder gedeeltelijk overeenkomende binnen- en buitenwerelden. In hoofdstuk 5 en 6 wordt verder ingegaan op de plaats van antropomorfisme in het maatschappelijk en wetenschappelijk debat en de positie die antropomorfisme inneemt in de literatuur.

---

³² Korthals, 'Antropomorfism', 294.

³³ Frans de Waal, 'Anthropomorphism and antropodenial. Consistency in our thinking about humans and other animals', *Philosophical topics* 27 (1999) 255-280, aldaar 255; Frans de Waal overleed op 14 maart 2024 in Atlanta. Hij was emeritus hoogleraar aan de Emory universiteit in Atlanta.

³⁴ Ibidem, 258.

³⁵ De Visscher, 'Onvermijdelijke vermenselijking', 87.

³⁶ Midas Dekker, *Lief dier. Cultuurhistorische studie over bestialiteit* (Amsterdam 2014) 14.

³⁷ Pouwel Slurink, 'Bewustzijn en de nieuwe filosofie van het dier', *Acta van de 18de Nederlands-Vlaamse filosofiedag* (1996) 191.

3. Probleemstelling en onderzoeksvragen

In het debat over de positie van dieren ten opzichte van mensen is er een belangrijke rol weggelegd voor de opvattingen van de Amerikaanse filosoof Martha Nussbaum. Zij publiceerde recentelijk (2023) *Gerechtigheid voor dieren*, een lijvig boekwerk waarin zij de capabiliteitsbenadering beschrijft.³⁸ Het is een theorie over mogelijkheden (capabiliteiten) die mens en dier in staat moeten stellen een goed leven te leiden. In deze scriptie wil ik de discussie over antropomorfisme binnen de relatie tussen mensen en dieren uitwerken aan de hand van de volgende probleemstelling. Hoe positioneert Martha Nussbaum zich ten opzichte van de dominante standpunten van het wetenschappelijk- en maatschappelijk debat over antropomorfisme en wat zijn de perspectieven van deze standpunten voor mens en dier. Onderzoeksvragen zijn: Wat zijn de dominante standpunten in het maatschappelijk debat? Wat zijn de dominante standpunten in het wetenschappelijk debat? Wat zijn de standpunten van Martha Nussbaum? Hoe verhouden deze standpunten zich tot elkaar? Wat zijn de ethische dilemma's. Wat zijn de perspectieven van deze standpunten voor het dier? Wat zijn de perspectieven van deze standpunten voor de mens? In het verlengde van deze onderzoeksvragen ligt de vraag of Nussbaum zorgt voor een kantelpunt in het debat over antropomorfisme? Staat zij met haar standpunt aan de basis van een nieuw paradigma in de bio-ethiek?

4. Methode

Onder de titel van deze scriptie *De perspectieven van het gekooide dier* vallen de volgende drie categorieën dieren: gezelschapsdieren (huisdieren), gebruiksdieren (bio-industrie en proefdieren) en wilde dieren.³⁹ Ook deze laatste categorie dieren wordt immers gekooid doordat hun habitat wordt ingeperkt tot die gebieden die niet interessant zijn voor de mens.

4.1 Literatuuronderzoek

Deze scriptie is het resultaat van een traditioneel literatuuronderzoek waarbij onder meer werd gezocht (niet systematisch) in EBSCOhost⁴⁰ en Google Scholar met de trefwoorden 'capabiliteitsbenadering' en 'Nussbaum'. Er werden geen criteria geformuleerd voor de selectie van de publicaties. Er is bij de zoekstrategie gezocht naar zowel peer-reviewed publicaties als grijze publicaties. Die laatste groep artikelen was van belang voor een goede weergave van de maatschappelijke discussie over dit onderwerp. Het betreft hier onder

---

³⁸ Martha Nussbaum, *Gerechtigheid voor dieren* (Amsterdam-Antwerpen 2023). De oorspronkelijke, Engelstalige editie, *Justice for animals. Our collective responsibilities*, verscheen in 2022.

³⁹ De Raad voor dierenaangelegenheden (RDA) onderscheidt vier groepen dieren: productiedieren (varkens, kippen, koeien), proefdieren, natuurdieren (wilde dieren) en recreatiedieren (huisdieren hobbydieren en dierentuindieren) (Kantar, *De staat van het dier* (2022), geen paginanummering aanwezig).

⁴⁰ EBSCO host Database <https://search.ebscohost.com/>, laatst geraadpleegd op 6 juli 2023.

meer krantenartikelen waarbij met name werd gekozen voor artikelen in dagblad *Trouw*. Deze krant heeft de laatste jaren tientallen artikelen gepubliceerd over dierethiek en dierenwelzijn. Het heeft mede de keuze voor het onderwerp van deze scriptie bepaald.

4.2 Maatschappelijke relevantie

Deze aandacht buiten het wetenschappelijk discours is overigens ook een duidelijke indicatie voor de maatschappelijke relevantie van het debat over antropomorfisme en de daaraan gelieerde discussie over dierenrechten en dierenwelzijn. Andere aanwijzingen voor de actualiteit van dit onderwerp zijn de discussies over het voortbestaan van dierentuinen en de houdbaarheid van proefdieronderzoek. Ook hier draait het om de relatie tussen mens en dier. Als het gaat over het lijden van dieren is het wel of niet eten van vlees een hot item. Er is nauwelijks nog een restaurant waar geen vegetarische gerechten op de kaart staan. Bouwprojecten worden stilgelegd vanwege zeldzame diersoorten, treinen vallen uit om dassen niet te ontriefen. Ook het wetenschappelijk debat over dit onderwerp is uiterst actueel. Is antropomorfisme een struikelblok bij onderzoek naar het gedrag van dieren of biedt het juist een onderzoeksmodel voor meer kennis en begrip in de ethologie?⁴¹ Kortom voldoende thema's voor een enerverende maatschappelijke en wetenschappelijke discussie over antropomorfisme in het samenspel tussen mens en dier.

Er is in deze scriptie meer voor een beschouwende benadering dan voor een inventariserende beschrijving gekozen. Dit betekent dat de nadruk ligt op woordvoerders van de uitgesproken standpunten in het debat over antropomorfisme. Er zal nader worden ingegaan op de dilemma's in de discussie over hoe de mens zich moet verhouden tot het dier. Aan de hand van bovenstaande onderzoeksvragen komen de verschillende standpunten aan de orde. Vervolgens wordt het huidige wetenschappelijke- en maatschappelijke debat geanalyseerd aan de hand van het standpunt dat Martha Nussbaum inneemt over dit thema. In aansluiting daarop wordt stilgestaan bij de gevolgen van de verschillende perspectieven voor het dier en de mens.

4.3 Terminologie

Als het gaat over de relatie tussen mens en dier, beperk ik me in deze scriptie tot opvattingen in de Westerse wereld (Europa en de Verenigde Staten), veelal toegespitst op de Nederlandse situatie. In het discours over dierenwelzijn en dierenrechten worden de termen 'mens' en 'dier' vaak respectievelijk 'menselijke dieren' en 'niet-menselijke dieren' genoemd. Ook filosofen als Eva Meijer en Martha Nussbaum hanteren deze terminologie. Deze keus is gemaakt om te benadrukken dat de mens ook een diersoort is. Om dezelfde

---

⁴¹ Het vakgebied dat zich bezighoudt met het onderzoek naar het gedrag van dieren heet ethologie. Ethologisch onderzoek kan op veel verschillende manieren worden uitgevoerd. Men kan bij dieren bijvoorbeeld kijken naar erfelijkheid, gedrag, evolutie van gedrag, reproductiegedrag en sociaal gedrag.

reden zijn er ook wetenschappers die spreken over ‘andere dieren’ als het over dieren gaat. Filosoof en denker des vaderlands Marjan Slob spreekt over de mens als ‘mededier’. Ze zegt daarover in een interview: ‘De stevige schotten tussen mens en dier vallen weg als je dieren als mededieren ziet’.⁴² In deze scriptie worden de traditionele termen ‘mens’ en ‘dier’ gebruikt omdat het beter aansluit bij het dagelijks taalgebruik. Een belangrijk argument voor deze keuze is ook dat bij de binaire indeling ‘menselijke’ en ‘niet-menselijke dieren’, ten onrechte wordt gekozen voor een antropocentrische rubricering.

5. Standpunten in het maatschappelijk debat

Hoewel de westerse mens het dier nog steeds beschouwt als een ondergeschikt wezen, lijkt er in de samenleving sprake van een toenemende weerstand tegen het inzetten van dieren als verdienmodel. Geleidelijk zien we een verschuiving van het dier als gebruiksvoorwerp naar het dier als medebewoner van de planeet. Deze veranderende positie is met enige regelmaat aanleiding tot een maatschappelijke discussie over dierenwelzijn en dierenrechten. Dit debat leidt soms tot activisme en spanningen tussen verschillende belangengroepen.⁴³ De discussie over dierenrechten heeft zich de afgelopen decennia verplaatst van de periferie naar het centrum van het politieke en publieke debat.

5.1 Antropocentrisme in religie en humanisme

Relaties tussen mensen en dieren kunnen we onderbrengen in een drietal metaforen.⁴⁴ De eerste metafoor is dat dieren als familie worden gezien. Dieren hebben binnen gezinnen vaak vrijwel dezelfde positie als familieleden. De huisdieren worden in het algemeen beschouwd als eigendom van de mens, als wezens die leven zo lang de mens dat wil. Ze zijn een aanhangsel, nuttig om je te beschermen, schattig om mee te spelen of handig om de eigen status te verhogen. De tweede metafoor is dat dieren worden gebruikt als gebruiksartikel. Deze relatie tussen mens en dier zien we in de bio-industrie waarin dieren worden getransformeerd tot producten voor de supermarkt waar ze in vacuümverpakkingen verworden tot consumptieartikelen, niet meer herkenbaar als levende wezens. In de derde metafoor worden dieren beschouwd als medeburger. Dieren hebben, net als mensen, een eigen stem en het rechtssysteem zou hen morele waarden en basisrechten moeten toekennen. In elk van deze categorieën vinden we sporen van antropocentrisme, een opvatting waarin wij, mensen, onszelf zien als de maat voor alle dingen en waarin wij het

---

⁴²Lodewijk Dros, ‘Denker des Vaderlands: “Ik ben van het vlees op mijn bord afgegroeid”’ (interview met Marjan Slob), *Trouw*, 26 september 2023.

⁴³Janneke Vink, ‘Kan het recht dieren houvast bieden?’ *Vaarkamplering*, Raad voor dierenaangelegenheden. Faculteit diergeneeskunde Universiteit Utrecht (Utrecht 2022).

⁴⁴Hans Alma, ‘Het antropocentrisme ter discussie.’ 17.

dier maken tot datgene wat wij willen dat het is.⁴⁵ De werkelijkheid wordt daarbij beoordeeld vanuit een exclusief menselijk perspectief. Deze negatieve connotatie van antropocentrisme is geworteld in de visie dat de mens een uitzonderlijke status heeft. De mens ziet zichzelf als uitzondering en als middelpunt van al wat bestaat. Antropocentrisme is een afspiegeling van het verlangen om mensen apart te plaatsen en onze dierlijkheid te ontkennen. Deze antropocentrische opvatting is nog steeds niet ongebruikelijk in de geesteswetenschappen.⁴⁶ In sommige publicaties wordt zelfs aangegeven dat wij leven in het antropoceen.⁴⁷ Daarmee wordt bedoeld dat in het huidige geologische tijdperk, waarin menselijke activiteiten zo diepgaand en alomtegenwoordig zijn, de mensheid zelf naar voren is gekomen als een mondiale geofysische kracht die minstens zo invloedrijk is als natuurlijke krachten. Het antropoceen begint in het industriële tijdperk, opvallend gelijktijdig met de geboorte van de moderne dierentuin.

5.1.1 Antropocentrisme en christendom

De wortels van het antropocentrisme liggen in de theologie en het humanisme.⁴⁸ Vanuit religieuze optiek bestaat de gedachte dat de mens heerst over de dieren en de wereld. In de theologie is er vanaf de Grieks-Romeinse tijd tot aan het begin van de twintigste eeuw een wereldbeeld dat wordt aangeduid met de term *scala naturae*. Men ging uit van een hiërarchisch geordend universum met God aan de top en daaronder respectievelijk engelen, mensen, dieren en planten. In het wereldbeeld van de *scala naturae* was het lagere er om het hogere te dienen. De mens was er voor God en de dieren waren er voor de mensen. Er wordt in de *scala naturae* een diepe kloof gesuggereerd tussen de mens en het dier.⁴⁹ Het christendom paste precies binnen deze opvatting. Vanuit het christelijk-theologisch denken wordt aan de mens een speciale positie toegekend. De mens is immers als enige geschapen naar Gods evenbeeld. De mens is het hoogtepunt in het scheppingsverhaal. In het christelijk geloof draait alles om de mens. De natuur en de dieren hebben geen inherente maar slechts instrumentele waarde. God heeft de aarde speciaal voor de mens gemaakt.⁵⁰ Genesis 9:1-3 zegt: 'Alle dieren geef ik je tot voedsel.' Dieren zijn er voor ons. De draagwijdte van deze teksten heeft in sterke mate onze verhouding tot dieren bepaald.⁵¹ De Nijmeegse filosoof Ton Lemaire merkt op dat dieren in het christendom rechteloos zijn, de christelijke ethiek geldt alleen voor mensen. In de Bijbelse boodschap worden alleen mensen geacht een onsterfelijke ziel te hebben. Dieren hebben geen verstand en beschikken alleen over hun

---

⁴⁵ Antropocentrisme wordt gedefinieerd als: het idee dat de mens het middelpunt van het bestaan is. De mens is in het antropocentrisme de norm. De waarde van al het andere wordt afgemeten aan het nut dat het de mens oplevert, of aan de verhouding waarin het tot de mens staat.

⁴⁶ Waal, *Mama's laatste omhelzing*, 191.

⁴⁷ Jozef Keulartz, 'Towards an animal ethics for the antropocene' in: Bernice Bovenkerk en Jozef Keulartz, *Animal ethics in the age of humans*, (Cham 2016) 243-264, aldaar 247.

⁴⁸ Ton Lemaire, *De val van Prometheus*, tweede druk (Amsterdam 2010) 271.

⁴⁹ Eva van Urk, 'Een treetje lager, antropocentrisme in christelijke theorie' in: Johan Goud en Frank Bosman ed., *Leven dat leven wil. Over dieren en mensen in filosofie, religie en kunst* (Almere 2020) 77-87, aldaar 80.

⁵⁰ Alma, 'Het antropocentrisme ter discussie', 16.

⁵¹ De Visscher, 'Onvermijdelijke vermenselijking', 81.

instincten.⁵² Dat dieren geen ziel hebben en ook niet beschikken over de rede betekent dat ze geen deel hebben aan de verlossing en opstanding uit de dood. Dieren hebben, in tegenstelling tot mensen, in het christendom geen eeuwigheidswaarde.⁵³

Lemaire beschouwt deze benadering als een uitvloeisel van de monotheïstische opvattingen binnen de joodse en christelijke godsdienst.⁵⁴ In verschillende niet-westerse culturen is er voor de mens niet die unieke positie als in het christendom.⁵⁵ In meer polytheïstisch georiënteerde godsdiensten zien we dat dieren een gelijkwaardiger positie hebben ten opzichte van de mens. Egyptische religies kenden een kosmologie waarin dieren een belangrijke plaats innamen. Goden manifesteerden zich in dieren. In het Hindoeïsme zijn er heilige koeien, is het doden van dieren verboden en is het eten van vlees niet vanzelfsprekend.⁵⁶ Veel Hindoes zijn strikte vegetariërs. Een van de belangrijkste pijlers van de Jain-religie is het concept van *ahimsa*, het afzien van de vernietiging van het leven. Volgens dit concept verdienen mensen geen voorkeursbehandeling ten opzichte van andere levende wezens. De strenge interpretatie van deze leer verbiedt het doden van enig levend wezen. Geweldloosheid is van toepassing op alle levende wezens.⁵⁷ Ook de boeddhistische boodschap is gebaseerd op de verwantschap van alle leven en het primaat van het lijden is iets wat alle schepselen met een bewustzijn delen.⁵⁸

Antropocentrisme ter discussie stellen is niet vrijblijvend. Het stelt ons voor een veel bredere vraag naar de omgang met de wereld om ons heen.⁵⁹ Nu in de westerse wereld de religieuze inspiratie geleidelijk uit de samenleving verdwijnt, raakt ook het traditionele onderscheid tussen mens en dier op drift.⁶⁰ Sinds er geen hemel en hel meer bestaan is de exclusieve bestemming voor mensen 'geneutraliseerd'. De mens wacht hetzelfde perspectief als het dier. Dood is einde oefening.⁶¹ Ook vanuit de hedendaagse (eco)theologie lijkt er steeds minder steun voor het antropocentrisch wereldbeeld. De tijd dat de mens zichzelf ziet als bron en hoogtepunt van al het bestaande, heeft zijn langste tijd gehad.

---

⁵² Lemaire, *De val van Prometheus*, 272.

⁵³ Alma, 'Het antropocentrisme ter discussie', 16.

⁵⁴ In de eveneens monotheïstische islam werden dierenrechten al vroeg erkend in de islamitische wetgeving. In de koran zijn er meerdere verwijzingen naar dieren waarin wordt beschreven dat dieren zielen hebben, gemeenschappen vormen, met God communiceren en hem op hun eigen manier aanbidden. Elk mens zal zich bij het laatste oordeel moeten verantwoorden voor zijn daden voordat ze naar de hemel mogen. Dieren hoeven dat niet. Zij gaan automatisch naar de hemel, zegt de koran (Franjo Terhart en Yolanda Heersma, *Wereldreligies* (Amsterdam, z. j.).

⁵⁵ Eva Meijer, *De soldaat was een dolfijn*, Tweede druk (Amsterdam 2018) 21.

⁵⁶ <https://www.groene.nl/artikel/we-hebben-orpheus-en-prometheus-nodig>, geraadpleegd op 6 juli 2023.

⁵⁷ Terhart en Heersma, *Wereldreligies*, 162.

⁵⁸ Nussbaum, *Gerechtigheid voor dieren*, 50.

⁵⁹ Alma, 'Het antropocentrisme ter discussie', 24.

⁶⁰ De Visscher, 'Onvermijdelijke vermenselijking', 87.

⁶¹ Marjan Slob, 'Taboe of niet, deze twee boeken vermenselijken dieren', *De Volkskrant*, 9 juli 2021.

5.1.2 Antropocentrisme en humanisme

Net als in het christendom is ook vanuit humanistisch perspectief de mens de maat van alle dingen.⁶² Alles in onze samenleving is georiënteerd op de mens en het heilig geloof in de vooruitgang, zegt Ton Lemaire.⁶³ Het humanisme geeft het menselijk subject een centrale plaats in de wereld met nadruk op de menselijk waardigheid en de menselijke mogelijkheden. Hij spreekt van de arrogantie van het humanisme die de mens ziet als de as waar alles om draait, als de zin van de evolutie en de geschiedenis. Dit antropocentrisme is volgens Lemaire het centrale thema in het humanisme. Hij verzet zich tegen deze exclusieve positie en betoogt dat de menselijke soort slechts een van de vele soorten is.⁶⁴ Lemaire distantieert zich daarmee van de verabsolutering van de superioriteit van de eigen soort en pleit voor een ecocentrisch perspectief waarin de rechten van de mens, het dier en zijn natuur een evenwaardige plaats innemen. Humanisten tekenen protest aan tegen dit 'ecologisch fundamentalisme'. Zij zijn van mening dat de mens juist is geworden wat hij is door zich los te maken van de natuur en dat de mens er trots op mag zijn dat hij de natuur de baas is.⁶⁵ Lemaire stelt zich op het standpunt dat de mens onderdeel is van een allesomvattende natuur waarin hij deelneemt op een specifiek menselijke manier. Daarin is geen plaats voor menselijke suprematie. Wij moeten ons humanisme matigen en de intrinsieke waarde van de natuur erkennen.⁶⁶

De Waal onderschrijft de gedachte dat de wortels van het antropocentrisme liggen in het christendom en het humanisme en wijst erop dat de weerstand tegen het vermensen van dieren in feite de vrees is voor het verdierlijken van mensen.⁶⁷ Achter het taboe op antropomorfisme schuilt de wens tot antropocentrisme, de mens willen zien als middelpunt van het leven. Het is het oude westerse idee dat de mens de kroon is op de schepping, dan wel de hoogste trede in de evolutie. Dat klopt zegt de Nederlandse filosoof Michiel Korthals, voormalig hoogleraar in Wageningen. Antropomorfisme komt juist op wanneer het antropocentrisme wegebt. Pas wanneer dieren niet meer worden gezien als verlengstuk van menselijk gebruik ontstaat belangstelling voor de zielenroerselen van dieren.⁶⁸ De complexe relatie tussen antropocentrisme en antropomorfisme is bestudeerd door de Britse historicus Keith Thomas.⁶⁹ Hij laat zien dat de subjectieve beleving van dieren in Engeland in beeld kwam toen er naast landbouwdieren voor de voedselproductie, in steden gezelschapsdieren werden gehouden.⁷⁰ Er ontstaat een nieuwe praktijk waarin mensen op een nieuwe manier omgaan met dieren: ze geven ze eten, kammen hun haren, ze wassen hun vachten en laten

---

⁶² Alma, 'Het antropocentrisme ter discussie', 15.

⁶³ Lemaire, *Prometheus*, 271.

⁶⁴ Ibidem.

⁶⁵ Ibidem.

⁶⁶ Ibidem.

⁶⁷ Paul de Vries, 'Straks sta je oog in oog met een leeuw', *Trouw*, 29 september 2023.

⁶⁸ Korthals, 'Antropomorfisme', 303.

⁶⁹ K. Thomas, *Man and the natural world: changing attitudes in England 1500-1800* (Harmondsworth 1984) 219.

⁷⁰ Thomas, *Man and the natural world*, 219.

ze uit.⁷¹ Het leidde ertoe dat mensen gevoeliger werden voor de subjectieve ervaringen van dieren. Thomas laat zien dat veel dieren, ook spinnen en vliegen, vanuit deze nieuwe praktijk worden gezien als voelende en lijdende dieren.⁷²

5.2 Rapport van de raad voor dierenaangelegenheden

In 1993 werd de Raad voor Dierenaangelegenheden(RDA) ingesteld als adviesraad voor de minister van Landbouw Natuur en Voedselkwaliteit. De RDA is een onafhankelijke instantie die de minister gevraagd en ongevraagd adviseert over vraagstukken op het gebied van dierenwelzijn, diergezondheid en dierethische kwesties. Zij geeft een overzicht van wetenschappelijke en maatschappelijke achtergronden van een vraagstuk en adviseert over de beleidsrichtingen.⁷³

In 2018 werd door de RDA een publieksenquête gehouden om te achterhalen hoe men in Nederland omgaat met dieren en hoe men denkt over dierenwelzijn.⁷⁴ Hieruit kwam naar voren dat de Nederlander over het algemeen begaan is met dierenwelzijn. Men was van mening dat dieren een moreel recht hebben om te leven en dat mensen de morele plicht hebben om goed te zorgen voor dieren.⁷⁵ Ook werd duidelijk dat de positie van het dier in onze maatschappij verandert. Er ontstaat een meer gelijkwaardige relatie tussen mens en dier. Waar vroeger het dier vooral als productiemiddel werd gezien, met de mens als eigenaar, verschuift de relatie in de richting van het dier als partner.

Het onderzoek uit 2018 werd als nulmeting beschouwd voor een gelijksoortig onderzoek dat in 2022 werd gedaan. Een van de hoofdvragen van dit laatste onderzoek was: Hoe heeft de houding van het Nederlands publiek met betrekking tot dierenwelzijn zich in de afgelopen vier jaar ontwikkeld. In deze representatieve steekproef onder de Nederlandse bevolking werden 2082 Nederlanders (van 18 tot en met 69 jaar) geïnccludeerd. De algemene conclusie was dat er in de afgelopen vier jaar weinig is veranderd in de opvattingen van het Nederlandse publiek met betrekking tot dierenwelzijn. Ten opzichte van 2018 is er een lichte stijging te zien in de mate waarin Nederlanders het dierenwelzijn aan het hart gaat (Van 8,2% naar 8,4 % in 2022). Nederlanders (80%) noemen het vaakst dierenmishandeling als de meest negatieve kant van onze omgang met dieren. Andere negatieve aspecten die genoemd worden in de relatie tussen mensen en dieren zijn: het ruimen van dieren bij epidemieën (45 %), dierziektes die op mensen overgaan (37 %), transport van dieren (37 %) en krappe huisvesting van dieren (33 %). Net als in 2018 wordt in 2022 dierenliefde, warmte en gezelligheid het vaakst genoemd als positieve kant van onze omgang met dieren. Dieren hebben volgens acht op de tien Nederlanders een moreel recht op leven. Ook vindt

---

⁷¹ Ibidem.

⁷² Ibidem.

⁷³ De Raad voor Dierenaangelegenheden bestaat uit ongeveer veertig leden met zeer uiteenlopende achtergrond en deskundigheid, die op persoonlijke titel en zonder last of ruggespraak zitting in de raad hebben.

⁷⁴ Kantar, *De staat van het dier* (2018), geen paginanummering aanwezig.

⁷⁵ Ibidem.

een ruime meerderheid (72%) dat de mens een morele plicht heeft om goed te zorgen voor alle dieren. De mens is niet de baas van het dier. Die mening zijn steeds meer Nederlanders toegedaan. Nog maar een op de drie Nederlanders (36 %) vindt dat de mens boven het dier staat. Ruim een kwart noemt mens en dier gelijkwaardig omdat dieren gevoel hebben en dieren en mensen deel uitmaken van hetzelfde ecosysteem.

Ruim zeven op de tien Nederlanders vinden dat een respectvolle omgang met dieren een positieve invloed heeft op de manier waarop mensen met elkaar omgaan (73 %). Vijftig procent is van mening dat dieren belangrijk zijn voor de emotionele ontwikkeling van het kind. Driekwart van de Nederlanders vindt dat het dierenwelzijn in de veehouderij ter discussie staat. Net als in 2018 vindt 60% van de ondervraagden dat in megastallen nooit sprake kan zijn van voldoende gezondheid en welzijn voor dieren. Driekwart van de Nederlanders is van mening dat dierenwelzijn in de veehouderij niet te waarborgen is. Wat betreft de omgang met dieren geven Nederlanders het hoogste rapportcijfer aan de manier waarop we voor recreatiedieren zorgen, een 7,2. Het welzijn van proefdieren en productiedieren wordt beoordeeld met respectievelijk een 5,7 en een 5,9. Het welzijn van natuurdieren (wilde dieren) krijgt net als vier jaar daarvoor een 6,8. Een opvallende uitkomst is dat steeds meer Nederlanders vinden dat de overheid onvoldoende doet voor het welzijn van dieren. In 2022 is slechts 22% tevreden over de inspanningen van de overheid.

Nog enkele opmerkelijke bevindingen: ruim de helft van de Nederlanders vindt het onacceptabel wanneer productiedieren onvoldoende ruimte en afleiding hebben. Bijna de helft is de mening toegedaan dat een paard (een groepsdier) nooit alleen in de wei zou mogen staan. Uit het onderzoek in 2022 bleek dat de helft van de Nederlanders vindt dat er meer aandacht moet zijn voor het welzijn van insecten. Overigens is 22 % van mening dat het beter is voor het dierenwelzijn om insecten in te zetten voor humane consumptie dan het eten van dieren zoals varkens en kippen. Zes op de tien Nederlanders vinden dat er meer aandacht moet worden besteed aan het welzijn van vissen.

Opvallend is ook dat laag opgeleide Nederlanders een significant hoger rapportcijfer (8,9) geven met betrekking tot de mate waarin dierenwelzijn hen aan het hart gaat dan hoog opgeleide Nederlanders (8,1). Nederlanders die nooit vlees eten geven het hoogste cijfer, namelijk een 9,2. Op de vraag of de mens alle soorten dieren mag doden, mits dit snel en pijnloos gebeurt, zegt 46 % van de Nederlanders dat ze het daar mee eens zijn. De belangrijkste rechtvaardiging voor het doden van dieren is: dieren die een gevaar vormen voor mensen 52%, voor voedsel 47 %, bij schade aan eigendommen door bijvoorbeeld ratten en ganzen 36 %, voor medicijnonderzoek 14 %, voor de jacht 14 %.

Vooraf opleiding en genderidentiteit hebben invloed op de wijze waarop men tegen dieren aankijkt. Met name de verschillen tussen laag- en hoogopgeleiden zijn groot. Vaak is de laag opgeleide Nederlander positief over de morele positie van dieren. Zo vinden ze vaker dat dieren belangrijk zijn voor de emotionele ontwikkeling van kinderen, vinden ze vaker dat mens en dier gelijkwaardig zijn en dat alle dieren een moreel recht op leven hebben. Hoog opgeleiden vinden vaker dat er meer aandacht moet komen voor het welzijn van insecten. Hoog opgeleiden zijn, als het gaat om dierenwelzijn, kritischer over megastallen. Zij hebben

echter minder problemen met het afschieten van dieren om honger te voorkomen. Leeftijd en stedelijkheid geven nauwelijks verschillen in de manier waarop men dierenwelzijn beoordeelt. Of men wel of niet dagelijks contact heeft met dieren is van redelijk grote invloed. De groep met veel contact is vaker positief over morele stellingen. Zo vinden ze vaker dat dieren belangrijk zijn voor de emotionele ontwikkeling van kinderen, vinden ze vaker dat mens en dier gelijkwaardig zijn en vinden ze vaker dat alle dieren een moreel recht hebben op leven. Mannen denken vaker dan vrouwen dat dierproeven nodig zijn om medicijnen te ontwikkelen en vinden vaker dat verzorgers van proefdieren het maximale doen. Nederlandse mannen staan ook positiever tegenover het doden van dieren en eten meer en vaker vlees.

5.3 Klimaat- en milieuaspecten in het debat

Waarom is onze relatie met dieren zo paradoxaal? Sommige mensen geven honderden euro's uit aan de zorg voor een ziek konijn, terwijl anderen ze consumeren als een exclusief gerecht. Tijdens gesprekken aan tafel noemen mensen zich een dierenliefhebber terwijl ze een halve kip zitten te eten. Ook dieren hechten waarde aan hun leven. Ze zorgen voor hun kinderen, genieten van eten, hebben verlangens, maken plezier, hebben een gevoel van toekomst en proberen te overleven. Hoe kunnen we dan eendagskuikens op de transportband zetten om de vrouwtjes te selecteren voor consumptie en de mannetjes voor de versnipperaar? ⁷⁶

5.3.1 Antropomorfisme op afstand

Lang hebben we het antropomorfisme op afstand gehouden en hebben we gehamerd op de verschillen tussen mensen en dieren. Dat maakte het gemakkelijker om dieren voor onze eigen doeleinden te gebruiken en ze te consumeren. ⁷⁷ Nu dieren echter blijken meer te zijn dan dingen hebben we te maken met een serieus moreel dilemma. ⁷⁸ Elk jaar sterven in ons land 600 miljoen dieren in de bio-industrie, vaak na een ellendig leven in de veehouderij. ⁷⁹ In de industriële veeteelt is het een taboe om stil te staan bij het feit dat dieren gevoel hebben en pijn kunnen lijden. 'De veehouderij deugt niet', zegt docent filosofie aan Universiteit Wageningen, Bernice Bovenkerk. ⁸⁰ 'Daarover bestaat consensus onder mijn collega's.' Elisabeth Costello vergelijkt de bio-industrie met de Holocaust. Elisabeth Costello is een bekend personage in publicaties van de Zuid-Afrikaanse schrijver J.M Coetzee. Costello stelt in *Het glazen abattoir* voor om midden in de stad een klein abattoir van glas te bouwen,

---

⁷⁶ Angela Roothaan, 'Dierverhalen als toegang tot wijsheid' in: Johan Goud en Frank Bosman ed., *Leven dat leven wil. Over dieren en mensen in filosofie, religie en kunst* (Almere 2020) 36-44, aldaar 38.

⁷⁷ Lodewijk Dros, 'Deze filosoof leert van dieren. "Ik dacht dat er in een vis niet veel omging, daar kwam ik van terug"', *Trouw*, 10 juli 2023.

⁷⁸ De Waal, *Mama's laatste omhelzing*, 289.

⁷⁹ Verkiezingsprogramma Partij voor de Dieren. Tweede Kamerverkiezingen (Amsterdam 2021) 32.

⁸⁰ Lodewijk Dros, 'Deze filosoof leert van dieren. "Ik dacht dat er in een vis niet veel omging, daar kwam ik van terug"', *Trouw*, 10 juli 2023.

zodat iedere inwoner op directe wijze wordt geconfronteerd met het leed en het bloed van dieren die voor onze vleesconsumptie worden gedood.⁸¹ Schrijver en kunstenaar Charlotte Mutsaers voegt daar aan toe: 'Iemand die vlees eet zou eerlijk moeten toegeven dat hij medeschuldig is aan moord. Dieren worden als vlees verkocht, alsof ze nooit meer waren dan producten voor menselijke consumptie, nooit wezens waren met gevoel en gedachten. We kunnen eenvoudigweg aannemen dat dieren stomme automaten zijn zonder gevoelens en zonder bewustzijn, zoals de wetenschap lang heeft gedaan. Als denkend mens kun je begrijpen waar je vlees vandaan komt maar we laten ons geweten sussen, waardoor elke morele inspanning uitblijft.'⁸²

Van alle Nederlanders eet 6 % nooit vlees. Vier jaar geleden was dat nog 4%. Een op de vijf Nederlanders eet maximaal twee keer per week vlees.⁸³ Uit een Amerikaans onderzoek kwam overigens naar voren dat slechts een op de zeven zelfverklaarde vegetariërs dit langer dan een jaar volhoudt.⁸⁴ Vlees eten heeft alles te maken met hoe we aankijken tegen dieren. Bij ons thuis waren koeien slachtdieren. Ik ging als slagerszoon regelmatig met mijn vader mee naar de markt om een koe te kopen waarbij ik het volkomen logisch vond dat zij een paar dagen later bij ons in huis zou worden doodgeschoten en na allerlei bewerkingen als boterhamworst en sukadelapje in de winkel zou liggen.

Vlees eten wordt door de geschiedenis heen gerechtvaardigd vanuit het idee dat dieren ondergeschikt zijn aan mensen en dus probleemloos gebruikt kunnen worden voor onze maaltijden. De huidige ecologische crisis laat zien dat het beeld van de mens als heerser over de natuur resulteert in een deraillerend klimaat. Om hier paal en perk aan te stellen lijkt het noodzakelijk dat we onze koers wijzigen in de richting van een samenleving waarin de vleesconsumptie drastisch wordt ingeperkt. Wetenschappelijk staat vast dat de industriële vleesproductie bijzonder schadelijk is voor het milieu en de aarde uitput.⁸⁵ Het eten van vlees is niet alleen van belang vanuit het perspectief van dierenwelzijn, het draagt in belangrijke mate bij aan de mondiale CO₂-uitstoot en daarmee aan de opwarming van de planeet. Bovendien vraagt de productie van vlees aan de aarde vijf keer zo veel energie als die van plantaardig voedsel. Een drastische herziening van onze relatie met dieren is ook in het belang van de mens zelf. Voor veel van de grote mondiale problemen zoals klimaatverandering, afname van de biodiversiteit, uitputting van de bodem, geldt dat de veehouderij een van de grootste veroorzakers is.⁸⁶ Wetenschappers waarschuwen bovendien dat 75 % van alle nieuwe infectieziekten zoönosen (Q koorts, Corona, Mexicaanse

---

⁸¹ J.M. Coetzee, 'Het glazen abattoir' in: J.M. Coetzee, *De oude vrouw en de katten* (Amsterdam 2019) 120.

⁸² Barbara Fraipont, *Humaniteit uw naam is dier. Zoöpoëtische- en politieke configuraties in het werk van Charlotte Mutsaers*. (Dissertatie Universiteit Leuven 2018) 48.

⁸³ Kantar, *De staat van het dier* (2022), geen paginanummering aanwezig.

⁸⁴ De Waal, *Mama's laatste omhelzing*, 276.

⁸⁵ <https://www.nature.com/articles/s41586-022-04629-w>, laatst geraadpleegd op 6 juli 2023.

griep) zullen zijn. Deze komen steeds vaker voor wanneer we dieren blijven zien als dingen die we kunnen vangen, fokken en doden.⁸⁷

5.3.2 Inperking bio-industrie

Vanuit het perspectief van dierenwelzijn zijn er sterke maatschappelijk stromingen die strijden voor inperking van de bio-industrie en streven naar minder vlees op tafel. Een vegetariër bespaart in zijn leven gemiddeld 727 dieren.⁸⁸ Maar er zijn ook mensen die sceptisch zijn over de opvatting dat de veehouderij en de daarmee samenhangende vleesconsumptie mede verantwoordelijk zijn voor de opwarming van de aarde.⁸⁹

Het World Wide Fund for Nature (WWF)⁹⁰, een wereldwijd opererende organisatie voor bescherming van de natuur, kwam in 2023 met een advies voor een voedingssysteem voor de komende decennia. Het stelt dat de huidige voeding in belangrijke mate bijdraagt aan ontbossing en de uitstoot van broeikasgas. Het WWF geeft aan dat er minder vlees moet worden gegeten. Het adviseert om de vleesconsumptie terug te brengen tot anderhalve portie vlees per week. Deze hoeveelheid is ruim voldoende om geen voedingstekorten te krijgen en toch een belangrijke bijdrage te leveren aan klimaatbeheersing en biodiversiteit.⁹¹ Om in de pas te lopen met dit advies moet het huidige overheidsdoel van 50% plantaardige eiwit in onze maaltijden in 2030, worden aangescherpt naar twee derde plantaardig eiwit in het menu van 2050.⁹² Dierenwelzijn is in bovenstaande adviezen geen overweging, hoewel afname van de vleesconsumptie ongetwijfeld gevolgen zal hebben voor de bio-industrie. In de Nederlandse politiek strijdt de Partij voor de Dieren voor een samenleving waarin zo min mogelijk dieren worden gebruikt voor menselijke consumptie.⁹³ Ook de meeste andere politieke partijen maken zich om uiteenlopende redenen sterk voor vermindering van de vleesconsumptie. De VVD, PVV, BBB, CDA en SGP distantiëren zich van het inzetten op minder dierlijke consumptie. Deze politieke stellingname vinden we bij deze partijen ook terug als het gaat om hun standpunten betreffende het inkrimpen van de veestapel, het afschaffen van de bio-industrie en het verhogen van de vleesprijs.⁹⁴

---

⁸⁷ Dierenrechten in de grondwet. <https://www.partijvoordedieren.nl/standpunten/dierenrechten>, laatst geraadpleegd op 6 juli 2023.

⁸⁸ <https://www.wakkerdier.nl/persberichten/factcheck-dagelijks-600-duizend-dieren-op-tafel/>, laatst geraadpleegd op 6 juli 2023.

⁸⁹ <https://www.pluimveeweb.nl/artikel/214838-vlees-als-zonebok-voor-de-klimaatverandering/>, laatst geraadpleegd op 6 juli 2023.

⁹⁰ De Nederlandse tak heet het Wereld Natuur Fonds.

⁹¹ Corné van Doorn, *Gezond eten binnen de grenzen van één aarde*. Wereldnatuurfonds rapport (Zeist 2023).

⁹² Ibidem.

⁹³ <https://www.partijvoordedieren.nl/standpunten/dierenrechten>, laatst geraadpleegd op 6 juli 2023.

⁹⁴ <https://www.ciwf.nl/nieuws/2023/11/dierenwelzijn-en-politiek-standpunten-van-de-partijen> Gepubliceerd op 2-11-2023, laatst geraadpleegd op 6 juli 2023.

6. Standpunten in het wetenschappelijk debat

Hoewel al eerder filosofische en dierethische kwesties aan de orde kwamen volgt hier een meer structurele benadering van de filosofische geschiedenis van dierenwelzijn en dierenrechten. Voorafgaand aan de hedendaagse standpunten in filosofie, biologie en taalwetenschappen, volgt hier een korte bespreking van het utilitarisme. Deze filosofische stroming ligt ten grondslag aan het actuele debat over dierenwelzijn en antropomorfisme.

6.1 Utilitarisme

De filosofie van het utilitarisme is verbonden met de naam van de Engelse jurist en filosoof Jeremy Bentham (1748-1832). Hij was een pleitbezorger van individuele en economische vrijheid, scheiding van kerk en staat, vrijheid van meningsuiting, gelijke rechten voor vrouwen en afschaffing van de slavernij. Bentham was een van de eerste voorvechters van dierenrechten. Hij was van mening dat dieren niet mogen worden behandeld als voorwerpen of eigendom. Hun belangen moeten even zorgvuldig worden gewogen als die van mensen.⁹⁵ Hij vond dat ethiek en recht zich moeten bezig houden met alle levende wezens die voor pijn en geluk toegankelijk zijn. Dit betreft zowel menselijke wezens als dieren.⁹⁶ Bentham vond dat het vermogen om pijn te ervaren en niet het vermogen om logisch te redeneren, de maatstaf moet zijn voor hoe we andere wezens behandelen. Als het vermogen om logisch te redeneren immers het criterium zou zijn, zouden baby's en geestelijk gehandicapten niet meetellen. De vraag is volgens hem dan ook niet, kunnen dieren logisch redeneren of kunnen ze praten, maar de vraag is: kunnen ze lijden?⁹⁷ Het doel van de moraal is volgens utilitaristen het lijden van zoveel mogelijk voelende wezens te verminderen en zoveel mogelijk geluk voor allen te bewerkstelligen.⁹⁸ Voor Bentham zijn genot en pijn daarbij de belangrijkste ethische parameters. Hij beschouwt genot en pijn als objectieve gegevens, als meetbare eenheden.⁹⁹ Dat houdt in dat alle belangen moeten tellen, ongeacht wie ze heeft. Iedereen die kan lijden en geluk kan voelen weegt mee in de utilitaristische rekensom. Dit geldt dus voor mensen en dieren.¹⁰⁰ Bentham gaat uit van een rekenmodel, de calculus van pijn en genot (utilitaristische calculus).¹⁰¹ Dit is een rekenmethode waarmee hij pijn en genot kwantitatief kan vastleggen. Zijn leerling, de Engelse econoom en filosoof John Stuart Mill (1806-1873) week op cruciale punten af van Bentham. Voor Mill stond één stelling bovenaan: als een bepaalde handeling

---

⁹⁵ Jeremy Bentham, *An introduction to the principals of morals and Legislation* (New York 1948) 310-311.

⁹⁶ Ibidem.

⁹⁷ W. MacAskill, e.a., Inleiding tot het utilitarisme. Juli 2023. <https://www.utilitarianism.net>, laatst geraadpleegd op 6 juli 2023.

⁹⁸ Marjan Slob, 'Dieren, schud de woorden af!' *Vaarkampering*, Raad voor dierenaangelegenheden. Faculteit diergeneeskunde Universiteit Utrecht (Utrecht 2022).

⁹⁹ Bentham, *An introduction to the principals of morals and Legislation*, 310-311.

¹⁰⁰ Meijer, *De soldaat was een dolfin*, 19.

¹⁰¹ Ibidem.

dieren meer pijn doet dan ze de mens pijn bezorgt, is de handeling immoreel.¹⁰² Verder vond hij dat genot en genoegens niet altijd objectief meetbaar zijn. Ze kunnen sterk uiteenlopen in kwaliteit en kwantiteit. Ook benadrukte hij dat niet alleen pijn en genot bepalend zijn voor het geluk van mens en dier maar ook waardigheid, gezondheid en vriendschap. Mill is de bedenker van het schadebeginsel: 'Alles mag zolang je anderen maar geen schade berokkent.' Hoewel hij dit beginsel heeft uitgewerkt voor mensen is het volgens Nussbaum overduidelijk dat hij dit ook bedoelt voor dieren.¹⁰³ Jeremy Bentham bracht het denken over dieren op gang. Het ontwikkelde zich verder bij recente denkers als Peter Singer, Tom Regan en Christine Korsgaard, die hierna besproken worden.

6.2 Hedendaagse standpunten in de filosofie

In de dierethiek zijn er twee belangrijke filosofische benaderingen. De eerste benadering is het hierboven genoemde utilitarisme, een groep ethische theorieën die de juistheid van een handeling beoordeelt aan de hand van de gevolgen ervan (teleologische ethiek). De tweede groep theorieën richt zich op het principe achter de daad, bijna ongeacht de gevolgen (deontologische ethiek). Deontologie gaat uit van absolute gedragsregels, vaak gesteld als normen. Er wordt ook wel gesproken over plichtethiek. Deontologen beweren dat er handelingen zijn die we nooit zouden moeten uitvoeren, zelfs als het niet doen een slechtere uitkomst met zich mee brengt.¹⁰⁴ Er is dus bij de bejegening van dieren een teleologisch en een deontologisch perspectief waarbij, zoals we hierna zullen zien, de eerste benadering wordt geïllustreerd door Singer. De tweede door onder andere Regan, Francione, Korsgaard, Donaldson en Kymlycka.

Het filosoferen over de omgang tussen mensen en dieren kwam in de jaren zeventig van de vorige eeuw in een stroomversnelling.¹⁰⁵ Dat heeft te maken met de publicaties van de godfathers van de dierethiek de Australische filosoof Peter Singer en de Amerikaanse filosoof Tom Regan. Zij bereikten met hun publicaties zowel academici als het brede publiek. Met het werk van Singer en Regan werden grote stappen gezet in het domein van de dierethiek. Singer en Regan worden vaak in één adem genoemd maar hun denken over dieren verschilt aanmerkelijk.

6.2.1 Animal liberation

Het boek *Animal liberation* (1975) van Peter Singer is voor dierenwelzijnsactivisten een soort bijbel. Als utilitarist heeft hij als standpunt dat moreel leven erop gericht moet zijn de totale hoeveelheid geluk in de wereld te vergroten en de totale hoeveelheid lijden te verminderen.¹⁰⁶ Dieren die aan het lijdenscriterium voldoen hebben volgens Singer een morele status en zijn daarmee in moreel opzicht gelijkwaardig aan de mens. Singer gaat

---

¹⁰² Nussbaum, *Gerechtigheid voor dieren*, 87.

¹⁰³ Ibidem.

¹⁰⁴ Anja Steinbauer, 'Impossible issue', *Philosophy Now* 132. 6 (2019) 4.

¹⁰⁵ Meijer, *De soldaat was een dolfijn*, 12.

¹⁰⁶ Steinbauer, 'Impossible issue', 5.

hierbij, net als Bentham, uit van de utilitaristische calculus.¹⁰⁷ Hij formuleerde twee hoofdgedachten: Ten eerste stelt hij dat het grootste goed voor iedereen datgene is waar we moreel naar streven. Omdat dieren ook pijn en plezier ervaren moeten we het geluk van dieren meetellen in dat grootste goed voor iedereen. Singer vindt dat dieren door mensen ten onrechte worden uitgesloten van deze morele gemeenschap.¹⁰⁸ Het tweede punt dat hij benadrukt is dat we dieren niet mogen benaderen op basis van soort. Dit heet speciëcisme, het idee dat mensen een uitzonderlijke diersoort zijn en als soort belangrijker dan andere dieren. De meeste mensen zijn tegen discriminatie op basis van gender, ras of seksuele geaardheid. Onderscheid maken op basis van diersoorten wordt echter door weinig mensen als discriminatie beschouwd.¹⁰⁹ In een lezing aan de Universiteit van Utrecht stelde Singer de vraag: 'Waarom houden we minder rekening met de belangen van een wezen wanneer het geen lid is van onze soort?' Hij is van mening dat gelijksoortige belangen op gelijksoortige wijze moeten worden behandeld.¹¹⁰

Het vermogen om te lijden of genot te ervaren is dus een noodzakelijke voorwaarde voor het behoren tot de morele gemeenschap. Singer is van mening dat we in onze morele beslissingen alle dieren moeten meewegen omdat alle dieren belangen hebben. Er is volgens hem wel verschil in belangen. De belangen van een muis wegen minder zwaar dan die van een mens omdat een muis korter leeft, minder nadenkt over het leven en minder waardevolle relaties heeft. In het beoordelen van de situatie is de soort echter niet wat telt, het gaat om de belangen. Wanneer er gekozen moet worden tussen het redden van een gezonde muis en een mens in coma, zonder familie en zonder kans om wakker te worden, moet er gekozen worden voor de muis.¹¹¹ Ons moreel handelen moet gericht zijn op het uitbannen van lijden en het bewerkstelligen van het grootste geluk hetgeen er soms toe leidt dat we een individu moeten opofferen.¹¹² Bij de morele gemeenschap horen volgens Singer alle gewervelde dieren (zoogdieren, vogels, vissen, reptielen en amfibieën).¹¹³

6.2.2 Subject-of-a-life

Regan moet niets hebben van dat pragmatische gedoe met rekenmodellen. In zijn bekendste boek *The case for animal rights* (1983) betoogt hij, anders dan Singer, dat een handeling niet op de gevolgen maar op het karakter ervan moet worden beoordeeld.¹¹⁴ We mogen volgens Regan dieren principieel niet 'gebruiken' of dat nu is voor consumptie, voor dierproeven of voor de dierentuin. Hij beroept zich op Kant die stelde dat wanneer je de mens als ding gebruikt, je zondigt tegen hun menselijkheid omdat mensen rationeel en autonoom zijn.¹¹⁵ Regan wijst erop dat mensen die niet rationeel en autonoom zijn, zoals jonge kinderen en

---

¹⁰⁷ Nussbaum, *Gerechtigheid voor dieren*, 86.

¹⁰⁸ Steinbauer, 'Impossible issue', 5.

¹⁰⁹ Meijer, *De soldaat was een dolfijn*, 25.

¹¹⁰ Nussbaum, *Gerechtigheid voor dieren*, 15.

¹¹¹ Meijer, *De soldaat was een dolfijn*, 23.

¹¹² Ibidem, 25.

¹¹³ Steinbauer, 'Impossible issue', 5.

¹¹⁴ Tom Regan, 'The rights of humans and other animals', *Ethics & Behaviour* 7.2 (1997) 103-111, aldaar 105.

¹¹⁵ Regan, 'The rights of humans and other animals', 105.

dementerenden nog altijd meetellen. Hij vindt dat we, net als bij mensen, ook bij dieren moeten uitgaan van de onschendbaarheid van het individu. Dieren zijn weliswaar niet volledig autonoom, maar kennen wel vormen van rationaliteit en doelgericht gedrag. Voor Regan gaat dit op voor alle zoogdieren. Zij hebben zelfbewustzijn en zijn daarmee een *subject-of-a-life*. Daarmee bedoelt hij dat ze een eigen leven hebben en dat leven is voor hen het belangrijkste. Ze hebben herinneringen, willen spelen, vrijen en kinderen grootbrengen. Hun leven heeft intrinsieke waarde. Daarom vindt Regan dat dieren rechten verdienen.¹¹⁶ Tom Regan sluit aan bij Singer wat betreft zijn ideeën over speciëcisme. Volgens hem is het onjuist om te discrimineren op basis van soort. Voor dieren gelden dezelfde morele regels als voor mensen. In onze tijd vinden we dat mensen niet als slaaf mogen worden gebruikt, dat ze niet mogen worden opgegeten, dat ze niet mogen worden uitgebuit.¹¹⁷ Omdat dieren intrinsieke waarde hebben zou dit ook voor hen moeten gelden. Intrinsieke waarde hangt niet af van rationaliteit, taal of andere capaciteiten. Het enige wat telt is of je een subjectieve ervaring (*subject-of-a-life*) hebt van je leven.

Tom Regan vertegenwoordigt de deontologische benadering van de dierethiek. Hij betoogt dat alle levende wezens, wezens zijn met immanente waarde en om die reden een respectvolle behandeling verdienen.¹¹⁸ Een strenge deontologische dierethiek streeft naar afschaffing van dierexploitatie in landbouw, entertainment, medisch onderzoek en voedselindustrie.¹¹⁹ Het doel is niet hervorming van bestaande praktijken of reductie van het lijden van dieren, het doel is complete afschaffing.¹²⁰ Alle strenge theorieën over dierenrechten scharen zich achter de uitspraak van Regan: ‘you don’t change unjust institutions by tiding them up’. Zij zijn van mening dat rechtvaardigheid vereist dat we systemen afschaffen die dieren beschouwen als grondstof (resource). Hij beschrijft zijn theorie over dierenrechten als een logische uitbreiding van de ethische mensenrechten. Daarmee gaat hij er vanuit dat alle mensen mensenrechten hebben en dat dieren die *subject-of-a-life* zijn dezelfde rechten hebben.¹²¹ Het leidend principe in het omgaan met een *subject-of-a-life* is dat we wezens met inherente waarde niet behandelen als instrumenten voor menselijke doeleinden. Zijn theorie strekt zich niet uit tot alle dieren, maar alleen tot dieren met een *subject-of-a-life*. Daartoe rekent hij alle zoogdieren van ten minste een jaar oud.¹²²

6.2.3 Moral consideration

Gary Francione is hoogleraar aan de Rutgers Law School in Newark. Deze Amerikaanse jurist en filosoof betoogt dat dieren maar één recht nodig hebben, het recht om geen eigendom te

---

¹¹⁶ Steinbauer, ‘Impossible issue’, 5.

¹¹⁷ Regan, ‘The rights of humans and other animals’, 106.

¹¹⁸ Regan vindt, net als Singer, dat dit ook geldt voor vissen en insecten als blijkt dat zij bewustzijn hebben en/of pijn kunnen ervaren; Steinbauer, ‘Impossible issue’, 5.

¹¹⁹ David S. Oderberg, ‘The illusion of animal rights’, *Hum Life Rev* 26.2-3 (2000) 37-45, aldaar 37.

¹²⁰ Ibidem.

¹²¹ Regan, ‘The rights of humans and other animals’, 109.

¹²² Tom Regan overleed in 2017 en kon ten tijde van zijn publicaties nog niet beschikken over het recente onderzoek van biologen als Frans de Waal, Thomas White en Marian Stamp Dawkins.

zijn. Al het andere zou volgen uit deze poging tot paradigmaverschuiving binnen de dierenrechtenbeweging. Waar Regan het heeft over *subject-of-a-life* spreekt Francione over moral consideration.¹²³ Hij staat aan de basis van de abolitionistische theorie die pleit voor afschaffing van het gebruik van dieren voor menselijke doeleinden. Hij distantieert zich van allerlei tactieken die het welzijn van dieren verbeteren omdat ze contraproductief zijn bij de werkelijk bevrijding van dieren. Publieke aandacht om dieren goed te behandelen houdt volgens hem het onrechtvaardige gebruik van dieren in stand.¹²⁴ Francione is van mening dat de huidige dierenrechtenbeweging fundamenteel verschilt van de dierenwelzijnsbeweging omdat de rechtenbeweging ondubbelzinnig stelling neemt tegen de opvatting dat dieren eigendom zijn van mensen. Zij vragen de afschaffing van alle vormen van exploitatie van dieren op grond van onschendbare rechten die niet onderhandelbaar zijn.¹²⁵ Met Francione geloven dierenrechtenactivisten dat dierenwelzijn achterhaald is en fundamenteel immoreel.¹²⁶

6.2.4 Zoöpolis

Politieke filosofie richt zich op het samenleven van verschillende groepen in de samenleving. Deze vakgroep lijkt derhalve zeer geschikt om het samenleven tussen mensen en dieren te bestuderen. Politiek filosoof, kunstenaar en singer-songwriter Eva Meijer merkt op dat er de afgelopen jaren sprake is van een politieke wending in het denken over dieren.¹²⁷ De politieke filosofie die zich eerder alleen met mensen bezighield richt zich nu ook op dieren. Politieke begrippen als democratie, burgerschap en politieke rechten zijn niet langer gereserveerd voor de menselijk soort maar worden ook verbonden met dieren. Het belangrijkste werk in deze stroming is het boek *Zoöpolis* (2011) waarin de Canadese politiek-filosofen Sue Donaldson en Will Kymlycka (een echt paar) een theorie presenteren over politieke rechten van dieren.¹²⁸

Donaldson en Kymlycka, net als Singer en Regan, richten zich vooral op het beëindigen van uitbuiting van dieren door mensen en op rechten die inmenging van anderen verbieden. Deze rechten worden wel negatieve rechten genoemd. Het betreft het recht niet gedood te worden, niet gemarteld te worden of gevangen gehouden te worden.¹²⁹ Deze negatieve rechten zijn, net als bij mensen, onvoldoende voor een waardevol leven. Dieren gaan relaties aan met anderen, denken na en hebben individuele voorkeuren die niet minder belangrijk zijn dan bij mensen.¹³⁰ Naast negatieve rechten hebben dieren dus positieve rechten nodig die de vrijheid tot het maken van keuzes en het invullen van hun eigen leven waarborgen. In een democratie is het belangrijk dat je ook de mogelijkheid krijgt om het systeem mede te

---

¹²³ Steinbauer, 'Impossible issue', 6.

¹²⁴ Ibidem.

¹²⁵ Nicholas L., Lee, 'In defense of humanity: why animals cannot possess human rights', *Regent university law review* 26.2 (2013) 458-485, aldaar 462.

¹²⁶ Ibidem.

¹²⁷ Meijer, *De soldaat was een dolfijn*, 26.

¹²⁸ Sue Donaldson en Will Kymlycka, *Zoöpolis: A political theory of animal rights* (Oxford 2011).

¹²⁹ Meijer, *De soldaat was een dolfijn*, 30.

¹³⁰ Ibidem.

bepalen. Anders blijf je altijd afhankelijk van degenen die voor jou bepalen hoe je leven er uit moet zien.¹³¹ Derhalve moeten dieren kunnen meebeslissen over de vormgeving van de samenleving. ‘We moeten nadenken over hoe zij een stem kunnen krijgen in de zaken die hun levens betreffen’, zegt Eva Meijer.¹³² Veel mensen denken dat dieren niet in staat zijn tot politiek handelen, maar dat dachten witte mensen ook lang over zwarte mensen, en mannen over vrouwen.¹³³ Democratisch meebeslissen over de koers van die gemeenschap is een onderdeel van dit burgerschap. Donaldson en Kymlicka vinden dat dieren in staat zijn tot dit democratisch handelen. Zij baseren zich hierbij op inzichten uit *disabilities studies*, een vakgebied dat ingaat op burgerschap van ernstig geestelijk gehandicapte mensen.¹³⁴ In *Zoöpolis* stellen Donaldson en Kymlicka voor dieren te zien als wezens die politiek kunnen handelen en op verschillende manieren in relatie kunnen staan tot menselijke politieke gemeenschappen. Zij gaan uit van drie categorieën dieren.¹³⁵ De eerste categorie betreft de gedomesticeerde dieren. Dit zijn dieren met wie mensen in hechte verbanden samenleven, zoals huisdieren en boerderijdieren. We hebben deze dieren generaties lang gefokt, ze zijn afhankelijk van ons. Daarom hebben wij de verantwoordelijkheid om een omgeving te creëren waarin ze kunnen floreren. Zij zouden moeten worden gezien als medeburgers die aanspraak maken op burgerschapsrechten. De tweede categorie wordt gevormd door de wilde dieren. Dit zijn dieren die contact met mensen zo veel mogelijk mijden. Zij zouden gezien moeten worden als soevereine gemeenschappen. Categorie drie bestaat uit de tussendieren (*liminal animals*), dieren die in de buurt van mensen leven maar niet samen met mensen leven. Voorbeelden zijn ratten, duiven, koolmezen, wilde katten. Zij zouden behandeld moeten worden als ‘denizens’, semi genaturaliseerde vreemdelingen met enkele burgerrechten.¹³⁶ Onder burgerschapsrechten voor gedomesticeerde dieren vallen het recht op onderdak, het recht om beschermd te worden tegen misbruik, het recht op gezondheidszorg, het recht op socialisatie binnen de gemeenschap, het recht om samen met anderen de richting van de gemeenschap te bepalen.¹³⁷ Donaldson en Kymlicka zien dieren dus niet als onderdanen voor wie alles wordt bepaald maar als burgers die mee kunnen beslissen over de voorwaarden waaronder ze leven. Critici betwijfelen of dieren in staat zijn tot politiek handelen. Dieren lijken volgens sommigen vooral uit te zijn op het bevredigen van directe behoeften als eten en seks.¹³⁸ Donaldson en Kymlicka stellen daar tegenover dat ook de mens in zijn politiek handelen in beperkte mate wordt gestuurd door rationele keuzes. Vaak worden ook bij mensen keuzes bepaald door emoties, empathie en intuïtie.¹³⁹ De keuze voor soevereine gemeenschappen voor wilde dieren is gebaseerd op de gedachte dat zij de aanwezigheid van mensen niet nodig hebben om een waardevol leven te leiden. Ze

---

¹³¹ Ibidem, 31.

¹³² Ibidem, 32.

¹³³ Ibidem.

¹³⁴ Donaldson en Kymlycka, *Zoöpolis*, 84.

¹³⁵ Meijer, *De soldaat was een dolfijn*, 28.

¹³⁶ Ibidem, 32.

¹³⁷ Donaldson en Kymlycka, *Zoöpolis*, 86.

¹³⁸ Meijer, *De soldaat was een dolfijn*, 26.

¹³⁹ Ibidem, 26.

vermijden juist het contact met mensen. Als gemeenschap zijn ze autonoom en lossen hun eigen problemen op. Donaldson en Kymlicka zijn dan ook van mening dat wilde dieren als soevereine gemeenschappen moeten worden gezien die zichzelf kunnen redden.¹⁴⁰ Dit betekent dat ze niet alleen recht hebben op de negatieve rechten zoals het recht om niet gedood te worden maar ook aanspraak maken op bescherming van hun habitat. Bescherming houdt in dat hun leefgebieden tot soeverein gebied worden verklaard en beschermd worden tegen directe en indirecte schade door jacht, lawaai en vervuiling.¹⁴¹ De denizens, de derde categorie, is een heterogene groep van dieren die tussen mensen leven zonder gedomesticeerd te zijn. Deze dieren hebben volgens Donaldson en Kymlicka het recht om niet gedood te worden of gevangen genomen te worden. Ook hebben ze een aantal rechten die samenhangen met hun specifieke situatie. Ten eerste is dat het recht om niet gediscrimineerd te worden als ongedierte. Ratten zijn daar een voorbeeld van maar ook duiven in grote steden. Ten tweede hebben ze het recht om ergens te wonen. Dat kan zijn in iemands tuin of op een gebouw.¹⁴² Je mag ratten wel weren uit je huis, maar als je een huis koopt waar al een rat in de tuin woont dan mag je die niet weggagen. De tuin is zijn huis. Die rat heeft het recht daar te wonen.¹⁴³ Een dier kan tot verschillende categorieën behoren. Ganzen op de kinderboerderij zijn medeburgers. Als er een zwerm ganzen overvliegt, zweeft er een soevereine natie over het land.¹⁴⁴

6.2.5 Kant en Korsgaard

De invloedrijke Amerikaanse hoogleraar filosofie Christine Korsgaard (1952) houdt zich bezig met moraalfilosofie en bio-ethiek. Zij baseert haar gedachten over de ethische verhoudingen tussen mensen en dieren vooral op de Duitse verlichtingsfilosoof Immanuel Kant (1724-1804) en de Griekse wetenschapper Aristoteles (384-322 voor Christus). Voor Kant is het belangrijkste aspect van de mens ons vermogen tot ethisch redeneren en ons te houden aan wetten die we zelf hebben bedacht. Kant vond dat dieren niet in staat zijn ethische keuzes te maken. Daarom kunnen dieren niet worden betrokken bij morele wetgeving.¹⁴⁵ Ondanks het feit dat Kant zelf weinig respect had voor dieren vindt Korsgaard dat Kants ethische oriëntatie aanknopingspunten biedt voor een visie op dierenrechten.¹⁴⁶ Kant was van mening dat we schepselen altijd moeten behandelen als doel op zich en niet alleen als middel om ons eigen doel te bereiken. Basisidee van Kant is respect voor elk schepsel met intrinsieke waarde en autonomie, zonder deze te maken tot instrument van de eigen

---

¹⁴⁰ Ibidem, 33.

¹⁴¹ Ibidem.

¹⁴² Alexandra Ditmars, 'Denken over dieren. Sue Donaldson en Will Kymlicka', *Trouw*, 18 oktober 2019.

¹⁴³ Ibidem.

¹⁴⁴ Het is overigens niet zo gemakkelijk om dieren in categorieën onder te brengen. Er zijn niet alleen veel soorten dieren, binnen die soorten zijn er verschillende groepen en binnen die groepen kunnen relaties met mensen verschillen. Katten zijn anders dan konijnen. Konijnen vormen ook geen eenduidige groep. Er zijn wilde konijnen, tamme konijnen, verwilderde konijnen, konijnen als huisdier, konijnen als proefdier of als dier dat wordt gekweekt voor de vacht of het vlees.

¹⁴⁵ Christine Korsgaard, 'Kantian Ethics, Animals and the Law', *Oxford Journal of Legal Studies* 33 (2013) 19-51.

¹⁴⁶ Nussbaum, *Gerechtigheid voor dieren*, 97.

doelstellingen.¹⁴⁷ Hij verwoordt de normatieve consequenties van de menselijke waardigheid in de vier formuleringen van zijn beroemde categorische imperatief. Korsgaard vindt dat zijn idee het best is vevat in de tweede formule. 'Handel zo dat u de menselijkheid, zowel in uw eigen persoon als in de persoon van de ander, altijd ook gebruikt als doel en nooit alleen als middel.'¹⁴⁸ Wanneer we dit principe toepassen op dieren blijken er weinig praktijken de toets van de categorische imperatief te doorstaan. Mensen vinden het immers prima om varkens op te sluiten in krappe hokken maar zouden ontzet zijn als hun eigen kinderen op een dergelijke vernederende vorm zouden worden opgesloten.¹⁴⁹ In het merendeel van ons gedrag gebruiken we dieren als dingen. De categorische imperatief heeft dus veel aanknopingspunten voor kritiek op onze huidige omgang met dieren. Korsgaard ontleent aan Aristoteles de gedachte dat alle wezens met gevoel er naar streven hun doel te bereiken met behulp van hun cognitieve vermogens, begeerte en emotie.¹⁵⁰ Ze stellen zich ten doel te leven in overeenstemming met de manier van functioneren die eigen is aan de soort. Aangezien dieren, net als mensen, beschikken over dit gevoel gaat dit op voor beide werelden. Korsgaard stelt dat elke goede benadering van dierenrechten zowel dit Aristotelische als het Kantiaans element moet bevatten. Voor Korsgaard is de waarde van dieren afgeleid van de gelijkenis met ons. De perceptie van de gelijkenis tussen onszelf en andere dieren is echter slechts heuristisch, het helpt ons te begrijpen wat voor soort wezens het zijn, maar niet 'op grond van hun aanspraak op ons'.¹⁵¹

6.2.6 Moraliteit is gereserveerd voor de mens

Dat niet iedereen op de lijn van Singer, Regan, Korsgaard, Donaldson en Kymlicka zit, blijkt onder andere uit het commentaar van de Utrechtse hoogleraar filosofie Marcus Düwell. Hij vindt het op zijn minst problematisch wanneer in de dierethiek mens en dier worden gelijkgesteld. Hij is van mening dat mensen morele wezens zijn die verplichtingen hebben ten aanzien van dieren. Volgens hem kent het dierenrijk zelf echter geen verplichtingen. De natuur is amoreel. Het hele idee van moraal is geen onderdeel van de natuur, moreel handelen is in zekere zin onnatuurlijk en kunstmatig gedrag. De homo sapiens is een diersoort die het vermogen heeft ontwikkeld om zichzelf morele vragen te stellen en om moreel gedrag te vertonen. Moraliteit is typisch menselijk.¹⁵² Düwell wijst op de verhouding tussen onze biologische status en ons mens-zijn. Daar zit een spanning: de mens heeft een dierlijke kant en daarnaast het vermogen om naar zichzelf te kijken. De mens is in staat om te reflecteren en over zichzelf na te denken. In dat laatste schuilt het zelfbewustzijn. Zelfbewustzijn is een noodzakelijke voorwaarde voor moraal. Düwell verwijst naar de Duitse zoöloog en filosoof Helmut Plessner (1892-1985) die huilen en lachen zag als exclusief

---

¹⁴⁷ Christine Korsgaard, *Fellow creatures: Our obligations to the other animals* (New York 2018) 60.

¹⁴⁸ Korsgaard, 'Kantian Ethics', 24.

¹⁴⁹ Nussbaum, *Gerechtigheid voor dieren*, 98.

¹⁵⁰ Ibidem, 96.

¹⁵¹ Korsgaard, 'Kantian Ethics', 25.

¹⁵² Lodewijk Dros, 'Filosoof Marcus Düwell eet graag een stukje vlees. "Ik vind het niet verkeerd dieren te doden"', *Trouw*, 8 augustus 2023.

menselijke eigenschappen. Huilen en lachen zijn kwaliteiten die verbonden zijn met de mens omdat de mens behalve een lichamelijk wezen ook in staat is tot reflectie.¹⁵³ Volgens Düwell zijn dieren niet in staat om te lachen en te huilen en derhalve onbekwaam tot moreel gedrag. Ze kunnen zich niet afvragen: Wat moet ik doen, hoe handel ik juist? Natuurlijk kennen dieren vormen van sociaal gedrag en hebben dieren ook bewustzijn. Zelfbewustzijn echter niet. En juist dat zelfbewustzijn is nodig voor het vormen van morele gemeenschappen.¹⁵⁴ Düwell is van mening dat wij mensen verplichtingen hebben jegens dieren. Omgekeerd kunnen dieren geen verplichtingen hebben naar ons.

6.2.7 Pre-wetenschappelijk antropomorfisme

Ook de Britse filosoof Roger Vernon Scruton loopt niet warm voor de ideeën van Singer, Regan en Korsgaard. Hij betoogt dat er geen metafysische basis is voor hun ethische opvattingen over de overeenkomsten tussen mensen en dieren.¹⁵⁵ In zijn boek *Animal Rights and Wrongs* (1998) stelt hij de vraag wat ons tot morele wezens maakt. 'Waarom vragen jij en ik ons af wat goed en fout is terwijl een hond of een worm die vraag niet stelt?'¹⁵⁶ Refererend aan Kant stelt Scruton dat wij als mens onderscheid kunnen maken tussen de zuivere praktische rede, wanneer we denken in termen van goed en kwaad, en de toegepaste praktische rede wanneer we het hebben over termen van nut. Dit onderscheid wordt bepaald door de mogelijkheid van een morele dialoog. In tegenstelling tot dieren maken wij mensen keuzes, hebben we waarden en hoop, oordelen we en worden beoordeeld. Als gevolg van dit alles zien we de wereld in termen van recht, plicht en verantwoordelijkheid, en niet alleen in termen van verlangen en behoefte.¹⁵⁷ Scruton onderscheidt bij dieren verschillende niveaus van ontwikkeling zowel evolutionair als metafysisch. Er zijn dieren die alleen sensaties hebben, er zijn dieren die ook emoties hebben, er zijn dieren die overtuigingen hebben, er zijn dieren die leren. Het is een hiërarchie van mentale capaciteiten met bovenaan de morele capaciteiten. Deze morele eigenschappen zijn voorbehouden aan de mens. De meeste dieren hebben die niet. Hierbij maakt Scruton een voorzichtig voorbehoud voor olifanten, dolfijnen en chimpansees.¹⁵⁸ Hij vindt het dan ook niet vreemd dat dieren in de meeste religieuze systemen uitgesloten worden omdat ze geen morele wezens zijn.

Scruton onderscheidt drie groepen dieren: huisdieren, consumptiedieren en wilde dieren. De plichten van de mens ten opzichte van dieren voor deze categorieën zijn verschillend. Zo vindt hij dat het onrechtvaardig is om een konijn dat als huisdier wordt gehouden door een hongerige vos te laten opeten. Het konijn is immers voor zijn welzijn volledig afhankelijk van de mens. Het is echter geen groot onrecht wanneer wilde konijnen in het veld als voedsel

---

¹⁵³ Helmut Plessner, *Lachen und Weinen. Eine Untersuchung nach den Grenzen menschlichen Verhaltens* (Arnhem 1941).

¹⁵⁴ Lodewijk Dros, 'Filosoof Marcus Düwell eet graag een stukje vlees. "Ik vind het niet verkeerd dieren te doden"', *Trouw*, 8 augustus 2023.

¹⁵⁵ Steinbauer, 'Impossible issue', 6.

¹⁵⁶ Roger Scruton, *Animal rights and wrongs*, second edition (Londen 1998).

¹⁵⁷ Steinbauer, 'Impossible issue', 6.

¹⁵⁸ Scruton, *Animal rights and wrongs*, 80.

dienen voor de vos.¹⁵⁹ De ‘vossenjachtfilosoof’, zo wordt Scruton wel genoemd, leeft op het platteland tussen de boeren die net als hij houden van de jacht. Hij vraagt zich af: ‘Hoe rechtvaardig is het huwelijk?’ Je kunt bezwaar hebben tegen de jacht zoals je het instituut van het huwelijk kunt bekritisieren maar voor iemand die er zin in heeft is er niets mis mee. Hij vindt dat de jacht wordt beheerst door een ethiek van fair play. Dat vindt hij ook van het vangen van vissen en het eten van vlees. Scruton betoogt dat rechten ook plichten impliceren. Hij vindt dat rechten en plichten kenmerkend zijn voor de menselijke conditie.¹⁶⁰ Hij stelt dat dieren niet in staat zijn om een sociaal contract aan te gaan en dus geen bezitters van rechten kunnen zijn. Hij beschuldigt voorvechters van dierenrechten van pre-wetenschappelijk antropomorfisme waarbij zij Beatrix Potter-achtige eigenschappen aan dieren toeschrijven, waarin de mens bespottelijk wordt gemaakt. Het is een fantasie dat dieren kunnen oordelen. In zijn publicatie bekritiseert Scruton de opvattingen van Singer, Regan en anderen. Hij waardeert het feit dat deze filosofen de wereld hebben wakker geschud door te wijzen op de wreedheden die wij dieren aandoen. Hij wijst er echter op dat zij eenzijdig het accent leggen op eigenschappen die zowel mensen als dieren kenmerken.¹⁶¹ Scruton betoogt dat er bij onenigheid over een morele kwestie, niet één kant ervan met wetten in bescherming moet worden genomen.¹⁶² Volgens hem bevatten de publicaties van Singer weinig of geen filosofische argumenten. Ze ontleen hun radicale morele conclusies aan een leeg utilitarisme dat de pijn en het plezier van alle levende wezens even belangrijk acht en dat zowat alles negeert wat in onze filosofische traditie is gezegd over het werkelijke onderscheid tussen personen en dieren.¹⁶³ Scruton komt tot de conclusie dat je van dieren kan houden en toch van mening kan zijn dat het moreel aanvaardbaar is om ze op te eten, op hen te jagen, hun huiden als kleding te gebruiken en experimenten op hen uit te voeren.¹⁶⁴

In het wetenschappelijk debat over de positie van dieren mengen zich vanuit het juridisch domein ook Steven Wise, David Oderberg en Richard Cupp. Zij komen ter sprake in de paragraaf ‘Dierenrechten en jurisprudentie’. De opvattingen van Donna Haraway en Vicky Hearne over het trainen van dieren wordt besproken in de paragraaf ‘Dierentuinen’.

6.3 Hedendaagse standpunten in de biologie

In het wetenschappelijk debat rond standpunten in de biologie over antropomorfisme gaat het veelvuldig over de thema’s instinct, emotie, gevoel, intelligentie, (moreel)bewustzijn en zelfbewustzijn. Zelden worden de begrippen helder gedefinieerd en veelvuldig worden ze door elkaar gebruikt. Zonder uitpuutend op de details in te gaan lijkt een transparante afbakening wenselijk. In dit onderzoek gaan we uit van begripsomschrijvingen zoals die zijn

---

¹⁵⁹ Ibidem.

¹⁶⁰ Alexandra Ditmars, ‘Denken over dieren. Roger Scruton’, *Trouw*, 1 november 2019.

¹⁶¹ Scruton, *Animal rights and wrongs*, 82.

¹⁶² Ibidem.

¹⁶³ Ibidem, 84.

¹⁶⁴ Ibidem, 86.

weergegeven in onderstaande noot.¹⁶⁵

De nauwe historische verwantschap die Darwins evolutietheorie vaststelde tussen mens en dier was schokkend omdat ze Gods schepping van de mens ontkennen. De theorie van Darwin is in strijd met de lezing van het Bijbelboek Genesis. De evolutietheorie beschrijft het door natuurwetten bepaalde proces waarbij erfelijke eigenschappen in de loop van generaties veranderen (evolueren) als gevolg van genetische variatie, voortplanting en selectie. Volgens Darwin is overleving het ultieme belang van alle soorten.¹⁶⁶ Zijn evolutieleer gaat uit van een universele geldigheid van natuurwetten voor mens en dier. Sindsdien is de mens dier tussen de dieren. Overigens staat de mens (met een aantal andere primaten) wel op de hoogste trede in de evolutie.

Aan de hand van de thema's instinct, emotie, gevoel, intelligentie, (moreel)bewustzijn en zelfbewustzijn komen hierna de diverse standpunten in het biologisch debat over antropomorfisme aan de orde.

6.3.1 Emoties

In Darwins evolutietheorie zijn alle organismen verwant. Die verwantschap uit zich ook in voor de mens herkenbare emoties bij dieren. Emoties lijken in grote lijnen universeel voor mens en dier.¹⁶⁷ Dit wordt indrukwekkend geïllustreerd in *Mama's laatste omhelzing*, een boek van Frans de Waal. Hij vertelt daarin een waar gebeurd verhaal dat begint met de vermelding dat geen enkel weldenkend mens het hok van een volwassen chimpansee zal binnenwandelen. Chimpansees zijn totaal onberekenbaar. Er zijn talloze meldingen van gruwelijke confrontaties. Zelfs de beste professionele worstelaar zou het onderspit delven tegen een volwassen chimpansee. In 2016 bracht Jan van Hooff kort voor zijn tachtigste jaar een laatste bezoek aan Mama, een oude chimpanseematriarch, op haar sterfbed in een kooi in Burgers' Zoo. Ze kenden elkaar meer dan veertig jaar. Mama was opvallend blij hem te zien, ze grijnsde breeduit terwijl ze de hoogleraar ethologie voorzichtig door zijn haar streek en hem met haar lange armen naar zich toetrok om hem te omhelzen. Tijdens haar omhelzing klopten haar vingers ritmisch op de achterkant van zijn hoofd. Kort daarna stierf

---

¹⁶⁵ **Instinct** is een complexe, aangeboren reflex die het organisme in staat stelt om onbewust doeltreffend te handelen. **Emoties**. Een emotie is een innerlijke beleving zoals walging, angst, boosheid, verdriet die door een bepaalde situatie of gebeurtenis kan worden opgeroepen. Emoties zijn aan de buitenkant waarneembaar in de vorm van gezichtsuitdrukkingen, kleur van de huid, klank van de stem, gebaren, geuren etc. **Gevoelens** (feestelijk, romantisch, treurig, fantastisch, medelevend, verbitterd) zijn een innerlijke persoonlijke gesteldheid die alleen bekend is aan wie dit ervaart. Ik ken mijn gevoelens maar ik ken die van iemand anders niet, behalve wanneer die persoon me erover vertelt. De taal geeft dus de mogelijkheid om gevoelens te benoemen. **Intelligentie** is een mentale eigenschap met uiteenlopende functies zoals zich in de ruimte te oriënteren, te redeneren, problemen op te lossen, in abstracties te denken, taal te produceren en het geheugen te gebruiken. **Bewustzijn** is 'aanwezigheid', het weten dat je bestaat. Het weten en erkennen van de buitenwereld en het zich realiseren van het eigen bestaan. **Zelfbewustzijn** is de reflectie daarop. Zelfbewustzijn is het bewustzijn van de eigen persoonlijkheid. **Moreel bewustzijn** is innerlijke waardigheid. Te weten dat je zelf een waardevol wezen bent en daarbij ook te weten dat de ander als waardevol en waardig beschouwd moet worden.

¹⁶⁶ Nussbaum, *Gerechtigheid voor dieren*, 57.

¹⁶⁷ De Waal, *Mama's laatste omhelzing*, 12.

Mama. Ze werd 59 jaar.¹⁶⁸ In *Mama's laatste omhelzing* bespreekt De Waal, oud student van Van Hooff, zijn onderzoeken naar gezichtsuitdrukkingen bij dieren en gaat in op de emotionele kanten van dierlijke en menselijke omgangsvormen. Met bovenstaand verhaal wil hij duidelijk maken dat er geen verschil is tussen dierlijke en menselijke emoties. Hij betoogt: 'Dieren handelen in grote mate zoals wij, hebben dezelfde fysiologische reacties als wij, dezelfde gezichtsuitdrukkingen als wij en hetzelfde type hersenen als wij. Is het dan niet logisch dat zij dezelfde innerlijke ervaringen hebben als wij?'¹⁶⁹

Allerlei situaties, zoals knokken voor hetzelfde voedsel en het beschermen van de jongen, wekken emoties op die over het algemeen in dienst staan van het organisme. Emoties richten de aandacht op en zijn voorbereidingen voor interacties met de omgeving. In een steeds veranderende wereld passen emoties zich veel gemakkelijker aan dan de reflexmatige reacties van het instinct. Zo de-escaleren chimpansees een oploeiend conflict door verzoening aan te bieden in de vorm van vlooien of seks. Emoties werken als een intelligent instinct. Ze zijn het natuurlijke navigatiesysteem.¹⁷⁰

Alle emoties waarmee wij mensen vertrouwd zijn, zijn terug te vinden bij dieren.¹⁷¹ Niet alleen bij zoogdieren maar ook bij vissen, vogels, insecten en zelfs bij weekdieren als de octopus. Er is alleen variatie in de details, toepassingen en intensiteit. Emoties zijn overal te vinden in het dierenrijk. Volgens Darwin kunnen zelfs insecten woede, jaloezie en liefde gedragsmatig uiten.¹⁷² De Waal besluit *Mama's laatste omhelzing* met: 'Het is tijd dat we niet langer om de hete brij heen draaien maar onomwonden onder ogen zien dat alle dieren worden gedreven door emoties. Emoties zijn net als organen. Ze zijn nodig voor een menselijk en dierlijk bestaan.'

6.3.2 Gevoelens

Alle dieren hebben gevoel. Ze hechten waarde aan hun leven. Ze zorgen voor hun kinderen, genieten van aandacht en van verwend worden, van eten en plezier maken, ze vermijden pijn en proberen te overleven. Om die reden hebben hun levens intrinsieke waarde. Dat wil zeggen hun levens zijn waardevol omdat ze er zelf waarde aan hechten. Net zoals je eigen leven intrinsieke waarde heeft omdat jij er waarde aan hecht en niet omdat iemand anders dat voor jou bepaalt.¹⁷³ De Amerikaanse hoogleraar filosofie David Peñ-Guzmán merkt op dat veel neurowetenschappers steigeren bij het idee dat dieren een geestesgesteldheid hebben. Het toekennen van zulke eigenschappen zou antropomorfisme zijn.¹⁷⁴ Dat dieren gevoelens hebben is echter voor de meeste hedendaagse ethologen zonneklaar. Zij stellen dat dieren pessimistisch of optimistisch kunnen zijn. Bij varkens werd vastgesteld dat zij in

---

¹⁶⁸ Ibidem, 21.

¹⁶⁹ Ibidem.

¹⁷⁰ Ibidem.

¹⁷¹ Ibidem, 23.

¹⁷² Saskia Arndt, *Animal perspectives* (Oratie uitgesproken bij aanvaarding van de leeropdracht. Universiteit Utrecht, Utrecht 2018).

¹⁷³ <https://www.vork.org/artikel/698471-alle-diersoorten-zijn-gelijkwaardig>, laatst geraadpleegd op 6 juli 2023.

¹⁷⁴ David Peñ-Guzmán, *When Animals Dream: The Hidden World of Animal Consciousness* (New Jersey 2022).

een kaal en saai hok pessimistischer zijn dan varkens in een verrijkte omgeving. Deze gegevens zijn uiteraard relevant voor de veehouderij, voor dierentuinen en dierwetenschappelijk onderzoek.¹⁷⁵

Zoals we eerder zagen raakte pas laat in de vorige eeuw het idee geaccepteerd dat dieren pijn kunnen lijden. Tot dan was de gedachte dat een reactie van een dier op pijn puur reflexmatig was, een respons van het perifere zenuwstelsel. Tegenwoordig weten we dat dieren wel degelijk pijn ervaren en pijnprikkels zelfs onthouden. Dat geldt niet alleen voor zoogdieren, ook vissen hebben gevoel en insecten nemen verwondingen aan hun lichaam waar. Van inktvissen is duidelijk dat ze pijn beleven.¹⁷⁶ Insecten, maar ook reptielen, amfibieën en weekdieren, staan evolutionair gezien ver weg van zoogdieren. Dit vertaalt zich in grote verschillen in het centraal zenuwstelsel, de structuur waarin gevoelsperceptie plaatsvindt. Zijn deze species, net als zoogdieren, in staat om positieve en negatieve gevoelens te ervaren? 'Kan bijvoorbeeld een slak gelukkig zijn?', vraagt de Utrechtse hoogleraar Saskia Arndt zich af. Haar vak, de ethologie is op zoek naar methoden om hier achter te komen. Zij bestudeert of het mogelijk is om bij het onderzoek naar gevoelens en emoties bij verschillende diersoorten eenzelfde conceptuele benadering toe te passen.¹⁷⁷ De meeste wetenschappers zijn overigens van mening dat hersenen noodzakelijk zijn voor bewustzijn.¹⁷⁸ Zij stellen: geen neocortex dan geen cognitie, pijn of emotie. Het menselijk bewustzijn zou volgens sommigen onvergelijkbaar zijn met dat van andere soorten vanwege een uitgebreider en complexer zenuwstelsel. De potvis beschikt echter over 8 kilo hersenen en wij slechts over 1,4 kilo. Een olifant heeft 4 kilo hersenen en drie keer zoveel neuronen als de mens.¹⁷⁹ Weten we zeker dat een olifant zich minder bewust is van zijn eigen lichaam dan wij? Uit recent onderzoek blijkt dat de omvang van onze cerebrale cortex geen bepalende factor is bij het al of niet aanwezig zijn van bewustzijn en gevoel.¹⁸⁰ De Waal stelt voor om aan alle dieren met een centraal zenuwstelsel, bewustzijn toe te schrijven tot we het bewijs van het tegendeel hebben gevonden.¹⁸¹

Terwijl emoties waarneembaar en meetbaar zijn en worden weerspiegeld in lichamelijke veranderingen en handelingen, zijn gevoelens dus individuele ervaringen die variëren van plaats tot plaats en van persoon tot persoon. Gevoelens zijn daardoor minder toegankelijk voor wetenschappelijk onderzoek. In de toekomst kunnen we misschien gevoelens en persoonlijke ervaringen van dieren meten, voorlopig moeten we ons tevreden stellen met wat er aan de buitenkant zichtbaar is in de vorm van emoties.¹⁸²

---

¹⁷⁵ Raad voor dierenaangelegenheden. Relatiecrisis? *Vijfde Vaarkamplering* (Utrecht 9 juni 2020).

¹⁷⁶ Ibidem.

¹⁷⁷ Arndt, *Animal perspectives* (oratie).

¹⁷⁸ De Waal, *Mama's laatste omhelzing*, 271.

¹⁷⁹ S. Herculano-Houzel, 'The elephant brain in numbers', *Frontiers in Neuroanatomie* 8 (2014) 46.

¹⁸⁰ De Waal, *Mama's laatste omhelzing*, 271.

¹⁸¹ Ibidem.

¹⁸² Ibidem, 289.

6.3.3 Intelligentie

Kan een octopus gereedschap gebruiken? Weten chimpansees wat eerlijk is? Kan een vogel raden wat een andere vogel weet? Het zijn vragen die vroeger met ‘nee’ beantwoord werden. Onderzoekers proberen zich steeds meer te verplaatsen in het standpunt van dieren en als je goed kijkt blijken dieren een stuk slimmer te zijn dan we dachten. Het boek van De Waal, *Zijn we slim genoeg om te weten hoe slim dieren zijn*, gaat over de intelligentie van dieren.¹⁸³ Hij vertelt over observaties bij Thaise olifanten. Zij worden door hun eigenaars uitgerust met een bel om te weten waar ze zich bevinden. Soms stoppen de olifanten gras in hun bel om het geluid te dempen waardoor ze gemakkelijker overal kunnen rond wandelen. We weten dat dieren als kraaien, dolfinen en vele andere dieren ingewikkelde problemen kunnen oplossen en gereedschap kunnen gebruiken.¹⁸⁴ In het kielzog van de studies van De Waal is een stroom van onderzoeken op gang gekomen naar intelligentie en de subjectieve beleving van dieren.¹⁸⁵ Zo werd tot 2005 vrijwel geen onderzoek gedaan naar de pijnbeleving bij vissen. Inmiddels is onomstotelijk bewezen dat ze pijn voelen, dat ze gereedschappen gebruiken, vrienden maken, depressief kunnen zijn en op allerlei manieren met elkaar communiceren.¹⁸⁶ We dachten dat dieren geen idee hebben over hoe ze hun leven willen inrichten. Maar ze blijken een eigen perspectief op hun leven te hebben.¹⁸⁷ Onderzoekers laten zien dat dieren individuen zijn met hun eigen ideeën over het goede leven en hun eigen manieren om dat aan anderen duidelijk te maken. Dat ze anders zijn dan mensen en zich anders uitdrukken wil niet zeggen dat ze minder slim of minder waard zijn.¹⁸⁸

6.3.4 Bewustzijn

De Britse bioloog en hoogleraar ethologie aan de Universiteit van Oxford, Marian Stamp Dawkins, heeft een uitgebreide theorie over dierlijk bewustzijn die ze aan allerlei falsificatietesten onderwerpt. Haar theorie wordt niet direct door feiten geverifieerd maar geleidelijk steeds aannemelijker gemaakt door eliminatie van al te gemakkelijke verklaringen. Ondeugdelijk bewijsmateriaal wordt daarmee ontmaskerd.¹⁸⁹ Bewustzijn is een ingewikkeld begrip. Nussbaum vindt dat nociceptie niet voldoende is voor subjectief bewustzijn.¹⁹⁰ Bewustzijn is het in staat zijn een ‘persoonlijk’ standpunt over de wereld in te nemen en pijn en plezier te voelen. In het wetenschappelijk onderzoek naar bewustzijn bij dieren staat het registreren van pijnsensaties centraal omdat dat het gemakkelijkst is te meten.¹⁹¹ Voor zoogdieren lijkt dat nog eenvoudig maar hoe zit het bij reptielen,

---

¹⁸³ Frans de Waal, *Zijn we slim genoeg om te weten hoe slim dieren zijn?*, Vijfde druk (Amsterdam 2021).

¹⁸⁴ Nussbaum, *Gerechtigheid voor dieren*, 11.

¹⁸⁵ Korthals, ‘Antropomorfisme’, 304.

¹⁸⁶ Victoria Braithwaite, *Do fish feel pain?* (Oxford 2010).

¹⁸⁷ Lodewijk Dros, ‘Deze filosoof leert van dieren. “Ik dacht dat er in een vis niet veel omging, daar kwam ik van terug”’, *Trouw*, 10 juli 2023.

¹⁸⁸ Meijer, *De soldaat was een dolfin*, 26.

¹⁸⁹ Marian Stamp Dawkins, *Through our eyes only* (Oxford 1993) 64.

¹⁹⁰ Nociceptie (pijnzin) is een reflex van het perifere zenuwstelsel op een pijnprikkel. Het is daarmee geen subjectieve gewaarwording van pijn. Dit reflexbewustzijn, wezens die reageren als automaten, treffen we aan bij sommige dieren en bij planten (Nussbaum, *Gerechtigheid voor dieren*, 177).

¹⁹¹ Jan Koster, ‘Interessante denkrichting met enkele beperkingen’ Recensie. *Bazarow Magazine*, Maart 2023.

schaaldieren en insecten.? Dieren met bewustzijn kunnen handelen met intentie. Een hond kan een bal wel of niet terugbrengen nadat zijn baas de bal heeft weggegooid. Dieren met bewustzijn zijn individuen met een gevoelsleven. Uiteenlopende dieren, honden, kraaien werken zelfs met bedrog en misleiding.¹⁹² Deze metacognitie is geen unieke eigenschap die alleen aan de mens toegeschreven kan worden. Het is wel een nuttig bewijs van bewust bewustzijn.

6.3.5 Zelfbewustzijn en moraliteit

‘Veel filosofen zijn ervan overtuigd dat zelfbewustzijn bij dieren ontbreekt en dat ze dus minder waard zijn dan mensen’, zegt Bernice Bovenkerk.¹⁹³ Ze is het daar niet mee eens. Zelfs als ze niet op hun emoties reflecteren zegt dat weinig want zelfbewustzijn is slechts een klein facet van wat het is om mens te zijn. ‘Mensen die deze reflectie missen, zoals baby’s, ga je toch ook niet in een stal houden of als proefkonijn gebruiken?’ Olifanten herkennen zichzelf in een spiegel. Dat wordt beschouwd als een teken van zelfbewustzijn.¹⁹⁴ Bij dieren is niet alleen sprake van zelfbewustzijn maar ook van moraliteit. Apen kunnen dankbaar zijn en gevoel hebben voor rechtvaardigheid.¹⁹⁵ Dat dieren zelfbewustzijn hebben wordt bevestigd door de Amerikaanse filosoof Thomas I. White.¹⁹⁶ In zijn onderzoeken wordt aangetoond dat dolfijnen beschikken over een verfijnd cognitief en emotioneel leven. Hij laat zien dat dolfijnen allerlei eigenschappen hebben die ze tot een persoonlijkheid maakt. Zo reageren dolfijnen in de spiegel op zichzelf en maken luchtbelletjes in het water om met vriendjes te spelen.¹⁹⁷ White beargumenteert dat het juridisch concept ‘persoon’ net zo goed op dolfijnen als op mensen van toepassing is. De dieren krijgen daarmee een morele status. White vraagt ons de wereld te zien door de ogen van een dolfijn. Communiceren over de ervaring van het kijken door de bril van de dolfijn kan echter alleen met hulp van de menselijke taal. Uiteraard treedt hier antropomorfe vervorming op.¹⁹⁸

6.3.6 Zien door de ogen van een dolfijn

Volgens de Oostenrijks-Britse filosoof Karl Popper mag een dierwetenschapper gerust antropomorfistische ideeën in modellen opnemen als die maar leiden tot interessante hypothesen. Antropomorfisme is zo beschouwd een heuristisch model.¹⁹⁹ Ook De Waal meent, op basis van onderzoek naar het innerlijk van dieren, dat antropomorfisme een goed middel is om tot kennis over het dier te komen. Hij pleit voor een heuristisch

---

¹⁹² Nussbaum, *Gerechtigheid voor dieren*, 175.

¹⁹³ Lodewijk Dros, ‘Deze filosoof leert van dieren. “Ik dacht dat er in een vis niet veel omging, daar kwam ik van terug”’, *Trouw*, 10 juli 2023.

¹⁹⁴ De Waal, *Mama’s laatste omhelzing*, 270.

¹⁹⁵ Lodewijk Dros, ‘Filosoof Marcus Düwell eet graag een stukje vlees. “Ik vind het niet verkeerd dieren te doden”’, *Trouw*, 8 augustus 2023.

¹⁹⁶ Thomas I. White, *In defense of dolphins: The new moral frontier* (New York 2007) 188.

¹⁹⁷ Maaike Bos, ‘VPRO Tegenlicht laat zien: de meest fascinerende aliens leven ons’, *Trouw*, 20 april 2023.

¹⁹⁸ Thomas I. White, ‘Humans and dolphins: An exploration of anthropocentrism in applied environmental ethics’, *Journal of Animal Ethics* 3.1 (2013) 85.

¹⁹⁹ Popper, K.R., ‘Conjectures and refutations. The growth of scientific knowledge’ in: Michiel Korthals, ‘Antropomorfisme: Een ondeugd in de dierwetenschappen’, *Tijdschrift voor empirische filosofie* 22 (1998) 306.

antropomorfisme om diergedrag te begrijpen en wijst op de logische onmogelijkheid om een dier anders te zien dan met menselijke ogen. ‘We komen er niet onderuit dieren te benaderen vanuit onze eigen mentale staat en ons eigen voorstellingsvermogen. Korthals onderschrijft de opvatting dat antropomorfe toeschrijvingen wel degelijk epistemische winst kunnen opleveren.²⁰⁰ Het feit dat antropomorfismen onvermijdelijk zijn, kan tot een kritisch gegeven omgevormd worden door veelvormige experimenten op te zetten en deze in een comparatieve context te plaatsen.²⁰¹

In de biologie is de opvatting over antropomorfisme in het laatste decennium duidelijk op drift. Sinds het recente werk van onderzoekers spreekt men onomwonden over de emoties van primaten.²⁰² Zelfs vissen hebben gevoel en insecten nemen verwondingen aan hun lichaam waar. Antropomorfisme wordt in plaats van een wetenschappelijke dwaling steeds meer beschouwd als een zinvolle methode om diergedrag te bestuderen. De Waal baseert zijn visie op de relatie tussen mens en dier, net zoals Kennedy, mede op het spaarzaamheidsprincipe. Hij komt echter tot een andere conclusie namelijk dat de overeenkomsten in gedrag tussen mens en dier juist wijzen op overeenkomstige evolutionaire processen.²⁰³ Hij stelt dat onze hersenen dezelfde basisstructuur hebben als die van andere zoogdieren en voegt daar aan toe: “Daarom kunnen we bij fobieën bij mensen onderzoek doen naar angst in de amygdala van ratten.²⁰⁴ De moderne neurowetenschap maakt het onmogelijk een scherp dualisme van mens en dier in stand te houden. Eigenlijk zegt De Waal: ‘antropomorfisme daar is niks mis mee.’

6.4 Antropomorfisme in taal en literatuur

De aanwezigheid van dieren in de literatuur is evident, ze vervullen een fundamentele rol in de constructie van het menselijk zelfbeeld. De techniek van het antropomorfisme in de literatuur wordt gebruikt om complexe ideeën te verkennen, ethische dilemma’s te presenteren en kritiek te geven op sociale omstandigheden.²⁰⁵ Mensen bezitten eigenschappen die dieren niet hebben. Een van die eigenschappen is het gebruik van mensentaal. Wij mensen hebben de vaardigheid van het spreken, schrijven en lezen.

De huidige denker des vaderlands, Marjan Slob, constateert dat er een toenemende morele verlegenheid is over de taal waarmee we dieren te lijf gaan. Hoe verantwoorden we dat we het ene dier gezelschapsdier, het andere landbouwhuisdier, een wild dier, een plaagdier of een proefdier noemen? De namen van deze diercategorieën bepalen hun lot. Het maakt veel

---

²⁰⁰ Korthals, ‘Antropomorfisme: een ondeugd in de dierwetenschappen’, 294.

²⁰¹ Ibidem.

²⁰² De Waal, *Mama’s laatste omhelzing, over emotie bij dieren en wat ze ons zeggen over onszelf*; De Waal, *Zijn we slim genoeg om te weten hoe slim dieren zijn?*

²⁰³ De Waal, ‘Anthropomorphism and antropodenial’, 260.

²⁰⁴ De amygdala is een hersengebied waar verbanden worden gelegd tussen informatie die van verschillende zintuigen afkomstig is en deze koppelt aan emoties.

²⁰⁵ N.L. Lee, ‘In defense of humanity: why animals cannot possess human rights’, *Regent university law review* 26 (2013) 257.

uit of je varken heet of hond. Als een hond moest meemaken wat een varken overkomt zouden we zeer ontdaan zijn.²⁰⁶ Het concept van een bepaald dier, de naam die we dat dier geven, is gekoppeld aan zijn lot. Waarom is de behandeling van varkens in de bio-industrie wettelijk gerechtvaardigd terwijl eenzelfde behandeling van honden strafbaar zou zijn? De namen die we hanteren om dieren te categoriseren zijn metaforen. Het zijn efficiënte middelen om dieren op afstand te houden. In elk van die metaforen is de mens de maatstaf en maken we het dier tot datgene dat wij willen dat het is.²⁰⁷ Dieren in de bio-industrie krijgen zelfs geen naam, hoogstens een codenaam. Het zorgt ervoor dat we met die dieren geen emotionele band aangaan.²⁰⁸ Ook het aanduiden van ledematen met poten in plaats van armen en benen, drukt een sociale hiërarchie uit die impliceert dat dieren minderwaardig zijn.²⁰⁹ Taal trekt muren op, namen zijn machtsmiddelen, het zijn constructies om dieren in te delen. Een koe is een landbouwhuisdier die we houden om melk en vlees te produceren. Een hond is een gezelschapsdier met wie we gezelschap en liefde delen.²¹⁰ De Amerikaanse schrijfster Ursula Le Guin belooft dat het afschudden van discriminerende benamingen zal voelen als het neerhalen van een muur.²¹¹ Marjan Slob denkt dat we het slechten van die muur aan het meemaken zijn. Eva Meijer verwijst naar Derrida die stelt dat taal vaak verschillen verbloemt.²¹² Kijken naar taal is van politiek belang. Dieren en mensen worden in mensentaal van elkaar gescheiden. Dit gaat in de filosofische traditie bovendien vaak gepaard met een afbakening van wat taal is: die wordt gedefinieerd als mensentaal.

6.4.1 Mensentaal

Verschillende filosofen stellen dat mensentaal uniek is en dat dieren misschien wel in staat zijn tot communiceren en reageren maar dat die vormen categorisch anders zijn dan mensentaal.²¹³ Ze koppelen dat vervolgens aan een bepaald beeld van de rede, en vinden dat alleen mensen kunnen denken omdat alleen mensen kunnen spreken.²¹⁴ Dit is een cirkelredenering: de machtige groep bepaalt wat een bepaald begrip inhoudt op basis van wat dat begrip voor hen betekent, en leidt daar vervolgens uit af dat dat begrip op een andere groep niet van toepassing is. Wat taal is, is dus niet objectief bepaald, hangt samen met machtsrelaties met wie de grenzen van de taal kan bepalen. Taal die we gebruiken voor dieren bepaalt ook de morele en juridische praktijken.²¹⁵ De woorden die we kiezen zijn een

---

²⁰⁶ Marjan Slob, 'Dieren, schud de woorden af!' *Vaarkamplering*, Raad voor dierenaangelegenheden. Faculteit diergeneeskunde Universiteit Utrecht (Utrecht 2022).

²⁰⁷ Alma, 'Het antropocentrisme ter discussie', 17.

²⁰⁸ Rianne Oosterom, 'Een olifant is ook maar (g)een mens', *Trouw*, 18 oktober 2016.

²⁰⁹ Eva Meijer, *Dagpauwoog* (Amsterdam 2013) 39.

²¹⁰ Raad voor dierenaangelegenheden. Relatiecrisis?, geen paginanummering.

²¹¹ Ursula K. le Guin, 'She unnames them'. *New Yorker*, 21 januari 1985, 27.

²¹² Meijer, *De soldaat was een dolfijn*, 38.

²¹³ Ibidem.

²¹⁴ Ibidem.

²¹⁵ Lodewijk Dros, 'Denker des Vaderlands: "Ik ben van het vlees op mijn bord afgegroeid"' (interview met Marjan Slob), *Trouw*, 26 september 2023.

soort scripts. Een kuiken is niet uit zichzelf een eendagskuiken. Het betekent dat mensen na een dag een einde maken aan zijn leven.²¹⁶

Ook de beroemde taalkundige Avram Noam Chomsky stelt dat taal uniek is voor de mens. Getuige de volgende passage die wordt aangehaald door Fetzer: 'From this point of view, the phrase, "human mind" assumes a certain kind of redundancy, insofar as Chomsky has cultivated the notion that languages are unique properties of humans, which implies that minds, as language-dependent-information-processing-mechanisms, are likewise uniquely human - where any 'mind' must be human.'²¹⁷ 'De literatuur geeft ruimte om zich aan de blindheid van onze soort voor de sensibiliteit, de geest, de moraal van dieren te onttrekken', zegt theoloog en filosoof Johan Goud. 'Literatuur geeft de mogelijkheid variatie te ontwikkelen op het geboorneerde ik. Al schrijvend verheffen we ons boven de tribale beperkingen van onze soort.'²¹⁸ 'We kunnen verbeeldend, dichtend, vertellend inzicht ontwikkelen in de sensibiliteit, de geest en de moraal van dieren.'

De Nederlandse schrijfster en kunstenaar Charlotte Mutsaers kreeg in 2010 de P.C. Hooft-prijs voor haar hele oeuvre. Ze schonk het geld aan dierenorganisaties omdat ze wil benadrukken dat geen enkel leven meer waard is dan het andere. Zij noemt dit anti-speciësisme. Hiermee bedoelt ze het tegengaan van elke vorm van discriminatie tussen diersoorten onderling, waarbij ook de mens als diersoort wordt geboekt.²¹⁹ Een groot deel van Mutsaers' werk is doordrongen van haar kijk op onze relatie met dieren.²²⁰ Dieren zijn niet minder waard dan mensen. Woorden doen er toe.

6.4.2 Antropomorfisme en kinderliteratuur

Kinderen maken al vroeg kennis met deze woorden. Het dier is in een ingebedde voorstelling van een levend wezen vervlochten met veel kinderverhalen.²²¹ Op latere leeftijd komen we de dieren tegen in fabels (*Van den Vos Reijnaarde*), in boeken (*Alice in Wonderland*, *Winnie de Poeh*, *Animal Farm*), in strips (*Tom Poes*, *Donald Duck*, *Mickey Mouse*) en in films (*The Lion King*, *Robin Hood*). Het praten van dieren in verhalen is ook een vorm van antropomorfisme. Sprekende beren, slimme spinnen en andere antropomorfe representaties bevolken kinderverhalen. Kinderen begrijpen dieren vaak beter dan volwassenen, ze gaan er bovendien vanuit dat het omgekeerde ook het geval is.²²² Anders dan in volwassenliteratuur zijn kind en dier in jeugdliteratuur elkaars gelijke. Die logische band maakt volgens de Amerikaanse psycholoog David Rudd een hiërarchische tegenstelling duidelijk tussen natuur en cultuur enerzijds en tussen kind en volwassene anderzijds.

---

²¹⁶ Marjan Slob, 'Dieren, schud de woorden af!' Geen pagina aanduiding.

²¹⁷ James H. Fetzer, 'Other animals with minds', *Journal of social evolutionary systems*, 21.2 (1998) 233-237.

²¹⁸ Johan Goud, 'Theologische dieren in de literatuur: een essay' in: Johan Goud en Frank Bosman ed., *Leven dat leven wil. Over dieren en mensen in filosofie, religie en kunst* (Almere 2020) 98-110, aldaar 108.

²¹⁹ Fraimont, Barbara, 'Het kreeftenleven is ook een leven' in: Johan Goud en Frank Bosman ed., *Leven dat leven wil. Over dieren en mensen in filosofie, religie en kunst* (Almere 2020) 130-147, aldaar 131.

²²⁰ Het onderwerp komt het meest expliciet ter sprake in haar boek *Koetsier Herfst* (Amsterdam 2008).

²²¹ De Visscher, 'Onvermijdelijke vermenselijking', 81.

²²² Wendela de Raat en Sven Vitse, 'Dieren lezen in hedendaags proza voor jong en oud. Antropomorfisme versus antropodenial', *Nederlandse Letterkunde* 27.3 (2022) 397-426, aldaar 403.

Opgroeien betekent mens worden en afstand nemen van het dier.²²³ Het binaire onderscheid tussen mens en dier in de literatuur ligt volgens hoogleraar Engelse taal Mario Ortiz-Robles aan de basis van de mens als drager van cultuur en beschaving.²²⁴ Antropomorfisme houdt volgens de Oostenrijkse gedragswetenschapper Stephen Baker (1921-2004) verband met een 'language of sentiment': mensen bekijken dieren als schattige wezentjes en nemen ze daarmee niet serieus. De crux zit in het feit dat het dier niets meer betekent, het fungeert enkel als lege referent. Dieren betekenen voor ons niets anders dan 'cute' en zo zegt een boodschap van een dier niks over het dier waarnaar het refereert.²²⁵ De lege referenten werken effectief, omdat ze binnen de westerse cultuur de welbekende stereotype connotaties met zich meebrengen als vrolijk, grappig of lief. De beelden vertellen ons dus niet iets over de dieren zelf, maar staan in dienst van wat mensen aan elkaar willen overbrengen. Het gevaar hiervan is dat deze beelden en verhalen over dieren en mensen onze en hun identiteit constitueren.²²⁶ Het is geen volwaardige verbeelding, maar een creatie die weinig meer met het dier zelf te maken heeft. Baker stelt dat de cultuur vol zit met dit soort denkbeelden, maar dat hun dominantie ervoor zorgt dat de beelden niet meer als zodanig herkend worden of ter discussie worden gesteld.²²⁷ Docent mens-dier studies aan de universiteit van Amsterdam Maarten Reesink is van mening dat de taal van het sentiment echter omgevormd kan worden tot een soort creatief antropomorfisme, met een sterk ethische component. Daarin zit volgens hem tevens de kracht van een fictief verhaal dat, natuurlijk afhankelijk van het medium en het genre, de kracht heeft om je mee te nemen in de denkbeeldige levens van andere levende wezens, menselijk en dierlijk.²²⁸ Als vermenselijking op een interessante en kritische wijze wordt toegepast, kan het recht doen aan het dier zelf. Het feit dat dier en mens een andere taal spreken hoeft geen probleem te vormen, want voor een overtuigend dierlijk personage gelden dezelfde soort eisen als voor een overtuigend menselijk personage. Het personage moet een round character zijn, wat inhoudt dat het gaat om een individu met een andere biologie dan de mens, met een eigen geschiedenis en karakter. In literatuur en theater moet de lezer en toeschouwer kunnen begrijpen en invoelen waarom het dier denkt en handelt zoals het doet.²²⁹

6.4.3 Antropomorfisme als literaire techniek

Antropomorfisme is een veelgebruikte literaire techniek waarbij menselijke eigenschappen, emoties en gedragingen worden toegeschreven aan dieren. Zoals we eerder zagen is er een negatieve connotatie rond het begrip. Zo zouden wij mensen de mentale complexiteit van dieren overschatten. Een ander veelgehoord argument tegen antropomorfiserend taalgebruik in romans is dat het wordt ingezet ter bevestiging van de hiërarchische relatie

---

²²³ David Rudd, 'Animal and object stories' in: M.O. Grenby & Andrea Immel ed., *The Cambridge companion to children literature* (Cambridge 2009) 242.

²²⁴ Ortiz-Robles, Mario, *Literature and animal studies* (Londen 2016) 2 en 4.

²²⁵ Baker, *Picturing the beast*, 76.

²²⁶ Ibidem.

²²⁷ Ibidem.

²²⁸ Maarten Reesink, *Dier en mens: de band tussen ons en andere dieren* (Amsterdam 2021) 114.

²²⁹ Reesink, *Dier en mens: de band tussen ons en andere dieren*, 115.

tussen mens en dier.²³⁰ Deze menselijke toe-eigening zou de emancipatie van dieren in de weg staan. Een antropomorfiserende representatie van een verhaal waarin dieren figureren kan volgens anderen echter ook de gelijkwaardigheid en verbondenheid van mens en dier benadrukken.²³¹ Antropomorfisme in de literatuur hoeft dus niet de vijand te zijn van een inclusieve opvatting over de relatie mens-dier. Een eenduidige afwijzing (antropodenial) van antropomorfisme bekrachtigt immers juist een binair onderscheid tussen mens en dier. Het hier gerefereerde artikel bespreekt de voor- en nadelen van antropomorfisme in het hedendaagse proza.²³² De auteurs analyseren hedendaagse literaire teksten (twee kinderboeken en drie nouvelles) en beschrijven in welke mate de teksten een binaire oppositie innemen tussen mens en dier, hoe machtsrelaties tussen mens en dier worden weergegeven en welke narratieve technieken zijn toegepast bij teksten over dieren. In dit debat over emancipatie van dieren komt ook de Amerikaanse hoogleraar Engelse taal David Herman tot de conclusie dat antropomorfe representaties van dieren in de literatuur niet eenzijdig positief of negatief moeten worden beoordeeld. Hij stelt voor om bij het beoordelen van literatuur, het begrip antropomorfisme te plaatsen op een continuüm van drie schalen: de ontologische dimensie, de politieke dimensie en de narratologische dimensie.²³³ In de ontologische dimensie gaat het over het verschil tussen mens en dier. Er wordt onderzocht in hoeverre verhalen uitgaan van een binair onderscheid tussen mens en dier dan wel van verbondenheid en gelijkwaardigheid. De uitersten op deze as zijn antropocentrisme aan de ene kant en biocentrisme aan de andere kant. In de politieke dimensie verloopt de schaal van alleen rechten voor de mens naar gelijke rechten voor mens en dier. Het dier wordt hierbij niet als een mens gezien maar als een gelijkwaardige soort. Het is in feite een visie op de samenleving, hoe de macht verdeeld is tussen mens en dier. In de politieke dimensie kan men het recht en vermogen erkennen van het dier om zelf zijn beslissingen te nemen. Antropomorfiserend taalgebruik van de verteller ondersteunt deze posities.²³⁴ In de narratologische dimensie gaat het over de vraag: wie is de verteller en wie is de focalisator? Dat kan aan de ene kant van de schaal de mens zijn en aan de andere kant het dier. Ook kunnen er gedeelde posities worden ingenomen. In de narratologische dimensie is er sprake van een antropomorfiserende vertelwijze wanneer het dier optreedt als verteller of focalisator.²³⁵ De auteurs concluderen dat antropomorfiserend taalgebruik op verschillende manieren kan worden ingezet om zowel het antropocentrisch perspectief als de eigenheid van het dier te benadrukken. Er is derhalve in de literatuur geen eenduidig verband tussen antropomorfisme en de 'hiërarchische' relatie tussen mens en dier.

---

²³⁰ De Raat en Vitse, 'Dieren lezen in hedendaags proza voor jong en oud, 397.

²³¹ Ibidem.

²³² De focus ligt in deze publicatie op de relatie tussen mens en hond.

²³³ David Herman, 'Storyworld. Nonhuman experiences in graphic narratives' in: *Substance* 40 (2011) 156-181, aldaar 167.

²³⁴ David Herman, 'Emergence of mind. Representations of consciousness in narrative discours' (Lincoln 2011) 243.

²³⁵ Herman, 'Emergence of mind', 245.

7. Capabiliteitstheorie en wetgeving

Met haar actieve deelname aan het publieke debat en haar belangrijke publicaties over sociale rechtvaardigheid en wereldburgerschap is de Amerikaanse filosoof Martha Nussbaum (1947) een van de invloedrijkste hedendaagse denkers over ethiek, recht en politiek. Het recent verschenen *Gerechtigheid voor dieren* (2023) lijkt een hoogtepunt in haar omvangrijke oeuvre.²³⁶ De eerste vier hoofdstukken van het boek zijn filosofische conversaties met concurrerende theorieën over dierenrechten. In de hoofdstukken 5 en 6 wordt de capabiliteitsbenadering besproken. De daaropvolgende hoofdstukken gaan over respectievelijk: de implicaties van de dood voor een dier, ethische conflicten waaronder dierproeven, dierentuinen, de positie van huisdieren en wilde dieren. Het slothoofdstuk is gewijd aan wetgeving, waarbij er een ruime plaats is opgenomen voor hoop op een respectvolle toekomst voor dieren.

7.1 Capabiliteitstheorie

Dieren zitten wereldwijd in de problemen. Onze wereld wordt overal beheerst door mensen. Het resultaat van die overheersing wordt duidelijk in onder meer bio-industrie, stroperij, jacht, vernietiging van habitats, verwaarlozing van huisdieren, vervuiling van lucht en oceaan.²³⁷ Nussbaum geeft vijf voorbeelden: de uitgeteerde walvis wiens maag vol plastic zit waardoor voedselopname stagneert, de vink die doodgaat aan de gevolgen van luchtvervuiling, de verwaarloosde en mishandelde hond die bang is voor elk geluid, de dode olifant met afgehakte slag tanden en het gekooide varken als fokmachine.²³⁸ De positie van dieren vraagt volgens Nussbaum dringend om een wetenschappelijk reveil, om een bewustzijnsverandering van internationale proporties.²³⁹ Zij vindt dat we niet langer een grens kunnen trekken tussen onze eigen soort en de beesten, een grens die suggereert dat intelligentie, emotie en bewustzijn zijn gereserveerd voor de mens terwijl het dier wordt weggezet als een redeloos en dom wezen.²⁴⁰

We vinden dat de mens zich vrij moet kunnen bewegen door de wereld, niet gehinderd door afslachting of geweld. Dat zou ook voor dieren moeten gelden. Het welzijn van dieren verdient dezelfde aandacht. Want ook zij willen floreren. Alle levende wezens moeten de mogelijkheid hebben een leven te leiden dat recht doet aan de karakteristieken van de eigen

---

²³⁶ In het Nederlands verschenen van haar: *De breekbaarheid van het goede* (1986), *Wat liefde weet: emoties en moreel oordelen* (1990), *Leerscholen in menselijkheid. Liberaal onderwijs en burgerschap* (1997), *Oplevingen van het denken: over de menselijke emoties* (2001), *Grensgebieden van het recht: over sociale rechtvaardigheid* (2007), *Niet voor de winst: waarom de democratie de geesteswetenschappen nodig heeft* (2010), *De nieuwe religieuze intolerantie: een uitweg uit de politiek van de angst* (2012), *Politieke emoties: waarom een rechtvaardige samenleving niet zonder liefde kan* (2013), *Woede en vergeving: afkeer, vrijgevigheid, rechtvaardigheid* (2016) en *Het koninkrijk van de angst* (2018).

²³⁷ Nussbaum, *Gerechtigheid voor dieren*, 7.

²³⁸ Ibidem.

²³⁹ Ibidem, achterflaptekst.

²⁴⁰ Ibidem, 7.

soort. Een sociaal kuddedier als een paard mag dus niet in zijn eentje in de wei staan, varkens moeten kunnen wroeten en kippen moeten kunnen baden in het stof.²⁴¹ Nussbaum ontwikkelde een theorie voor het denken over sociale rechtvaardigheid voor mensen. Zij definieert rechtvaardigheid als het bevorderen van de mogelijkheid van ieder wezen om een vrij en waardig leven te leiden.²⁴² Het betekent het wegnemen van belemmeringen voor wezens met bewustzijn die er naar streven hun doelen te verwezenlijken.²⁴³ Haar theorie over rechtvaardigheid, de capabiliteitstheorie, werd ontwikkeld om burgers te zien als actieve strevende wezens die een bloeiend leven nastreven dat ze zelf vormgeven.²⁴⁴ Net als in de Kantiaanse theorie van Korsgaard wordt elk individueel wezen beschouwd als een schepsel met waardigheid dat door wet en politiek moet worden gerespecteerd waarbij het individu wordt behandeld als een doel en niet als een middel.²⁴⁵ Wat mag ieder mens eisen als elementair minimaal recht?

7.1.1 Centrale capabiliteiten

Nussbaum geeft voor die fundamentele rechten een lijst met centrale capabiliteiten.²⁴⁶ Capabiliteit staat voor de werkelijke vrijheid om te handelen op een specifiek gebied van het leven, zij noemt het de levensvorm. Capabiliteiten zijn de mogelijkheden die mensen hebben om hun leven op een waardevolle manier vorm te geven.²⁴⁷ De lijst met capabiliteiten, zoals we verderop zullen zien, betreft een reeks aan menselijke vermogens die de mens in staat stellen een goed leven te leiden. Ieder mens moet zijn vermogens kunnen ontplooiën. De lijst omvat zowel een inhoudelijke invulling als een minimumwaarde voor elke capabiliteit.²⁴⁸ Omdat dieren ook wezens zijn met een inherente waardigheid die moeten kunnen floreren overeenkomstig hun bijzondere eigenschappen maken zij, net als mensen, aanspraak op dezelfde rechten. Zoals wij bepaalde condities nodig hebben om een goed leven te leiden geldt dat ook voor dieren. Nussbaum veronderstelt dat de capabiliteitslijst die zij ontwikkelde voor mensen dan ook een goede leidraad vormt voor de capabiliteitslijst voor dieren.²⁴⁹ Ze formuleert tien centrale capabiliteiten die betrekking hebben op: recht op leven, lichamelijke gezondheid, lichamelijke integriteit, vrijheid van denken en het hebben

---

²⁴¹ Koster, 'Interessante denkrichting met enkele beperkingen' paginanummering ontbreekt.

²⁴² Nussbaum, *Gerechtigheid voor dieren*, 137.

²⁴³ Ibidem, 407; Nussbaum spreekt in haar eerder werk over de capabiliteitstheorie. In haar boek *Gerechtigheid voor dieren* kiest zij echter vaak voor de term capabiliteitsbenadering. Waarschijnlijk heeft dit te maken met de gedachte dat het hier niet alleen gaat over een theorie maar ook over een actieprogramma om de wereld te overtuigen van de grondrechten van de dieren in onze samenleving.

²⁴⁴ Nussbaum ontwikkelde de theorie samen met de Indiase econoom, filosoof en Nobelprijs winnaar Amartya Kumar Sen; Haar capabiliteitstheorie wordt vaak geplaatst naast het contractdenken van de Amerikaanse filosoof John Rawls (1921-2002). Nussbaum prefereert haar theorie boven die van Rawls omdat de capabiliteitsbenadering een completere visie weergeeft over rechtvaardigheid voor gehandicapten, mondiale rechtvaardigheid en rechtvaardigheid voor dieren (Ramona Ilea, 'Nussbaum's capabilities approach and nonhuman animals: Theorie and public policy', *Journal of social philosophy* 39.4 (2008) 547-563.).

²⁴⁵ Nussbaum, *Gerechtigheid voor dieren*, 121.

²⁴⁶ Ibidem, 128.

²⁴⁷ Ibidem, 120.

²⁴⁸ Ingrid Robeyns, 'Nussbaum over capabilities en rechtvaardigheid', *Filosofie en praktijk* 27 (2006) afl.4, 5-16.

²⁴⁹ Nussbaum, *Gerechtigheid voor dieren*, 147.

van emoties, vermogen om je eigen keuzes te maken, sociale interactie en verbinding met anderen, in vrede met andere soorten te leven, recht op spel en plezier en controle over eigen omgeving. Deze tien capabiliteiten zijn gelijk voor alle dieren en alle mensen. Aanvullende capabiliteiten zijn specifiek voor elke soort.²⁵⁰ Dieren zijn even pluriform in hun belangen als mensen.²⁵¹ De capabiliteitsbenadering gaat uit van het vermogen van dieren ergens waarde aan te hechten, sociale netwerken te vormen, bewegingsvrijheid te hebben, vriendschap en liefde te geven.²⁵² Voor dieren geldt, net als voor ons, dat het vermijden van pijn niet het enige is dat telt. Basisidee is dus dat alle dieren recht hebben op de voor hen kenmerkende levensvorm. Voor elke diersoort moeten we er achterkomen wat de centrale levensactiviteiten zijn en die moeten we beschermen. De capabiliteitsbenadering is een theoretische strategie om onrechtvaardigheid te diagnosticeren en passende remedies aan te dragen. De theorie is gericht op het laten floreren van het dier. De diagnose richt zich op de belemmeringen van deze doelstelling door bijvoorbeeld: opsluiting van varkens, wreedheid en verwaarlozing van honden, beperking van bewegingsvrijheid van olifanten en het onmogelijk maken van sociale interactie tussen dieren.²⁵³

Wereldwijd zijn dieren in nood. Kippen die met tienduizenden tegelijk omkomen bij boerderijbranden, chimpansees die niet overleven in steeds kleiner wordende jungles en walvissen die de weg kwijt zijn door militaire sonarapparatuur.²⁵⁴ Hun lijden wordt veroorzaakt door mensen. Onze soort domineert het leven van dieren op de hele planeet.²⁵⁵ Het blootleggen van de tegenstelling tussen een bloeiend leven en een gefnuikt leven en het aanreiken van een respectvolle levensvorm is de kerngedachte van *Gerechtigheid voor dieren*.²⁵⁶ Het is onze collectieve verantwoordelijkheid om de rechten van dieren te verdedigen.²⁵⁷ De capabiliteitsbenadering streeft naar rechtvaardigheid in de vorm van wetten en instituties zodat dieren een fatsoenlijk en volwaardig leven kunnen leiden. Het is een filosofische onderbouwing van de constitutionele principes die alle overheden ter wereld moeten respecteren en implementeren als een minimum aan waardigheid.

7.1.2 Ethogrammen

Dieren hebben, net als mensen, een aantal belangrijke doelen om voor te leven.²⁵⁸ We kennen de doelen die belangrijk zijn voor de mens. We kunnen hetzelfde nastreven voor elk soort dier. We moeten dan wel genoeg te weten komen en goed observeren. Wie moet de lijst samenstellen met de dingen die belangrijk zijn voor dieren om te overleven en te

---

²⁵⁰ Ilea, 'Nussbaum's capabilities approach and nonhuman animals', 547.

²⁵¹ Ibidem, 142.

²⁵² Nussbaum, *Gerechtigheid voor dieren*, 406.

²⁵³ Ibidem, 32.

²⁵⁴ Ibidem, 163.

²⁵⁵ Koster, 'Interessante denkrichting met enkele beperkingen', paginanummering ontbreekt.

²⁵⁶ Nussbaum raakte relatief laat in haar leven betrokken bij het welzijn van dieren door toedoen van haar enige dochter Rachel, een dierenactiviste die streed voor de bescherming van walvissen. Martha Nussbaum werd geïnspireerd door het werk van haar dochter. Rachel overleed op 37 jarige leeftijd aan de complicaties van een medische ingreep.

²⁵⁷ Ibidem, *Gerechtigheid voor dieren*, 408.

²⁵⁸ Ibidem, 140.

gedijen? ²⁵⁹ Dieren kunnen dit niet zelf. Wel mensen die jaren met veel gevoel en liefde met een bepaalde soort hebben geleefd. Nussbaum noemt bijvoorbeeld Cynthia Mord met olifanten, Thomas White met dolfinen en Frans de waal met bonobo's. ²⁶⁰ Voor olifanten is inmiddels een bepaald ethogram, een tabel waarin je alle gedragselementen van een dier noteert, opgesteld. Zo zouden er op basis van ethogrammen lijsten moeten ontstaan voor verschillende diersoorten. De capabiliteitsbenadering stelt dat dieren recht hebben op ondersteuning van de capabiliteiten die centraal staan in hun verschillende levensvormen. ²⁶¹ Het doel is dat de samenleving zo wordt ingericht dat dieren op of boven een minimaal niveau moeten kunnen floreren. ²⁶² Elk dier moet zijn karakteristieke leven kunnen leiden: een varken hoort niet in een drachtkooi, een kalf hoort bij zijn moeder, een walvis heeft een schone oceaan nodig en vogels een schone lucht, een huisdier is geen speeltje om naar believen aan- en af te schaffen. Er is een gericht politiek beleid nodig om de lijst met capabiliteiten van dieren op de agenda te krijgen. De capabiliteitsbenadering kan de politiek en de wet sturen om te voldoen aan onze ethische verantwoordelijkheid. ²⁶³ Nussbaum vindt het de taak van de overheid vorm te geven aan de capabiliteiten van het dier. ²⁶⁴ Wij hebben als meest overheersende soort op aarde de verantwoordelijkheid om de levensvorm van andere soorten te beschermen. ²⁶⁵ De taak die Nussbaum zich daarbij stelt is de route uitstippelen hoe we die plichten en rechten in onze wetten en internationale verdragen kunnen vastleggen. ²⁶⁶

7.1.3 Alleen dieren met bewustzijn

Waar trekken we de grens als het om rechtvaardigheid gaat. Welke schepselen zijn inbegrepen? De capabiliteitsbenadering is gebaseerd op levensvormen van dieren met bewustzijn. Maar wie zijn die dieren met bewustzijn die volgens deze theorie recht hebben op een rechtvaardige behandeling? Voor bewustzijn moeten de wezens in staat zijn tot intentionaliteit en verlangen en tot beweging in antwoord op die combinatie. Ze voelen wat goed en wat slecht voor hen is, ze zijn geen automaten. ²⁶⁷ Het betreft dieren die in staat zijn tot significant streven. Met significant streven bedoelt zij innerlijke gerichtheid op de wereld om hen heen, zij noemt dit sentience. ²⁶⁸ Wat Nussbaum zoekt is het subjectieve bewustzijn: de wereld heeft een gevoeld perspectief. ²⁶⁹ Die aanwezigheid van sentience is voorwaarde om deel uit te maken van haar rechtvaardigheidstheorie. Voor dergelijke schepselen is de wereld begiftigd met betekenis: de dingen worden 'persoonlijk' ervaren als relevant voor

---

²⁵⁹ Ibidem, 146.

²⁶⁰ Ibidem.

²⁶¹ Ibidem, 163.

²⁶² W.J.Veraart, 'Review of Nussbaums frontiers of justice', *Netherlands Journal of Legal Philosophy* 2 (2007) 91.

²⁶³ Nussbaum, *Gerechtigheid voor dieren*, 24.

²⁶⁴ Veraart, 'Review of Nussbaums frontiers of justice', 90-91.

²⁶⁵ Koster, 'Interessante denkrichting met enkele beperkingen', paginanummering ontbreekt.

²⁶⁶ Ewald Engelen, 'De eerste dieren vechten al terug', *De Groene Amsterdammer*, 7 juni 2023.

²⁶⁷ Nussbaum, *Gerechtigheid voor dieren*, 24.

²⁶⁸ Ibidem, 168.

²⁶⁹ Ibidem, 174-175.

hun welzijn. Nussbaum spreekt hier over 'sentient beings'.²⁷⁰ Volgens Nussbaum zijn wetenschappers het er in het algemeen over eens dat niet alleen zoogdieren beschikken over bewustzijn. Er bestaat een overtuigende consensus over het feit dat ook vogels allerlei subjectieve ervaringen hebben.²⁷¹ Tot voor kort leidden de geringe afmetingen van de vogelhersenen en het ontbreken van de neocortex tot de opvatting dat vogels alleen een automatisch gedrag konden vertonen. Vogels ervaren echter een breed scala aan emoties waaronder angst, liefde en verdriet. Ze voelen niet alleen hun eigen pijn maar zijn ook zeer gevoelig voor de pijn van andere leden van de soort. Wetenschappelijk nog steeds een wonder is de werking van de vogel-gps.

7.1.4 Soort en individu

Nussbaum richt zich niet alleen op de soort waar dieren toe behoren. Ook voor individuele dieren geldt, net als voor mensen, dat elk schepsel als een doel op zich moet worden behandeld. Elk lid van een soort is anders. Dieren zijn, volgens haar, ook individuen. Betekent dit dat er voor elke dolfijn een aparte lijst gemaakt moet worden? Zij betoogt dat de capabiliteitsbenadering dieren niet reduceert tot een standaardmodel binnen een soort.²⁷² Capabiliteiten zijn ruimten waarbinnen individuen een vrije keus hebben. Capabiliteiten zijn veilige grenzen waarbinnen elk individueel schepsel kan streven naar welvaart. Door juridische specificatie kan de lijst steeds verder worden verfijnd en bijgesteld.²⁷³ Hoe de theorie in de praktijk moet worden gebracht is niet eenvoudig. Moeten dieren zelf naar de rechter stappen om naleving af te dwingen? De meeste dieren hebben geen belangstelling voor politieke participatie in de mensenwereld. Ze zijn zich niet bewust van verkiezingen, vergaderingen en gerechtsgebouwen. Toch is wat daar gebeurt van groot belang voor hun welzijn en habitat.²⁷⁴ Nussbaum lost dit probleem op door voor te stellen om van dieren medeburgers te maken. Dieren zouden dan politieke zeggenschap en procesbevoegdheid krijgen en over een vorm van wettelijke vertegenwoordiging beschikken. Zij stelt juridische structuren voor die hen vertegenwoordigen zoals we dat feitelijk ook doen voor kinderen en mensen met een geestelijke handicap.²⁷⁵ Dierenrechten moeten dus door menselijke bemiddeling effectief worden gemaakt. Het is aan de mens om schade en pijn aan dieren zo goed mogelijk te beperken. De mens heeft de plicht die bescherming te bieden, het is de consequentie van boven aan de ladder staan.²⁷⁶ Hulpverleners van dieren zouden onrechtvaardige regelingen of wetten kunnen aanvechten bij rechtbanken. Rechtvaardigheid voor dieren is afhankelijk van wat de menselijke soort ervoor doet.²⁷⁷ Op dit moment heeft de capabiliteitsbenadering de status van een virtuele grondwet

---

²⁷⁰ Ibidem, 189; Janneke Vink spreekt over sentiente dieren (Janneke Vink, *De open samenleving en haar dieren* (Utrecht 2023)).

²⁷¹ Nussbaum, *Gerechtigheid voor dieren*, 197.

²⁷² Ibidem, 152.

²⁷³ Ibidem, 153.

²⁷⁴ Ibidem, 148.

²⁷⁵ Eva Meijer en Janneke Vink hebben hier uitgebreid over gepubliceerd (Eva Meijer in: *De soldaat was een dolfijn*; Janneke Vink in: *Kan het recht dieren houvast bieden?*)

²⁷⁶ Koster, 'Interessante denkrichting met enkele beperkingen', paginanummering ontbreekt.

²⁷⁷ Nussbaum, *Gerechtigheid voor dieren*, 140.

waarnaar naties en regio's kunnen kijken wanneer zij proberen hun dierenbeschermingswetten te verbeteren. Voor dieren is een natiegebonden lijst niet relevant. Dieren trekken zich immers niets aan van nationale grenzen. Ideaal zou zijn dat alle landen samen het eens worden over een juridisch afdwingbare grondwet voor de verschillende diersoorten, elk met een eigen lijst te beschermen capabiliteiten.²⁷⁸ Specifieke delen van de capabiliteitsbenadering zoals de 'zorg' voor wilde dieren, huisdieren en proefdieren zijn opgenomen in het hoofdstuk over *Ethische dilemma's*.

7.2 Dierenrechten en jurisprudentie

Voor het welzijn van dieren in Nederland gelden Europese en Nederlandse regels. In artikel dertien van het Europees verdrag van Lissabon (2008) staat expliciet dat alle dieren 'sentient beings' zijn.²⁷⁹ De Europese Unie heeft uitgebreide regelgeving over het transport van dieren, handel in dieren, gebruik van proefdieren en het slachten van dieren.²⁸⁰ De uitvoering van deze wetten en de mate van handhaving kan echter sterk variëren in de verschillende lidstaten.

7.2.1 Nederlandse wetgeving

Nederlandse regels staan in de Wet Dieren.²⁸¹ Dit is een raamwet die de algemene principes, verantwoordelijkheden en procedures tussen dieren en mensen in Nederland regelt. Meer gedetailleerde regelgeving is te vinden in het Besluit houders van dieren, de Regeling houders van dieren en de Regeling diergeneeskundigen. In de Wet Dieren, die sinds 1 januari 2013 van kracht is staat (artikel 2.1): Het is verboden om zonder redelijk doel of met overschrijding van hetgeen ter bereiking van zodanig doel toelaatbaar is, bij een dier pijn of letsel te veroorzaken dan wel de gezondheid of het welzijn van het dier te benadelen.²⁸² Op grond van dit artikel zijn dieren geen zaken meer. De Wet Dieren erkent de intrinsieke waarde van het dier en onderschrijft de eigenwaarde van dieren, zijnde wezens met gevoel. Hiermee kan een rechter na een echtscheiding ook rekening houden met de belangen van een hond of een kat.

Traditioneel werden dieren gezien als eigendom, het waren dingen, vergelijkbaar met andere bezittingen. Zo ook in het burgerlijk wetboek. In de negentiende eeuw ontstonden de eerste wetten tegen mishandeling van dieren. Aanvankelijk waren die wetten niet bedoeld om de dieren te beschermen maar om mensen een blik op dierenmishandeling te

---

²⁷⁸ Ibidem, 144.

²⁷⁹ Slob, Marjan, 'Dieren, schud de woorden af!', paginanummering ontbreekt.

²⁸⁰ https://commission.europa.eu/food-farming-fisheries/animals-and-animal-products_nl, laatst geraadpleegd op 6 juli 2023.

²⁸¹ <https://wetten.overheid.nl/BWBR0030250/2024-01-01>, laatst geraadpleegd op 6 juli 2023. Wilde dieren en de jacht vallen in Nederland onder de wet natuurbescherming. In de Wet Natuurbescherming staat dat het verboden is wilde dieren te doden, te vangen of te verstoren. Ook staat in deze wet dat het verboden is dieren uit hun omgeving te onttrekken, te vervoeren en onder zich te hebben.

²⁸² <https://wetten.overheid.nl/BWBR0030250/2024-01-01>, laatst geraadpleegd op 6 juli 2023.

besparen. Dierenmishandeling zou de menselijke moraal ondermijnen.²⁸³ Dierenrecht moest de mens dienen. Dieren kregen alleen bescherming omdat het ons mensen ten goede kwam. Sinds eind vorige eeuw evolueerde de wettelijke status van dieren. In 1981 werd formeel erkend dat het dier intrinsieke waarde heeft. Dit wordt weerspiegeld in de wetgeving door dieren steeds meer bescherming te bieden tegen misbruik en exploitatie. Dieren worden gezien als rechtssubject.²⁸⁴ Mishandeling van het dier is niet langer strafbaar als schending van de zedelijkheid maar als schending van de belangen van het dier.²⁸⁵ Het dier wordt erkend als belanghebbende. Hoeveel leed een dier juridisch mag worden toegebracht hangt af van hoe je als dier bent ingedeeld (productiedier, proefdier, gezelschapsdier). Voor de mens kan een konijn een huisdier, een proefdier, een gezelschapsdier, een wild dier of een plaagdier zijn. Afhankelijk van de rubriek valt het konijn onder de Wet Dieren, de regels voor huisdieren, regels voor proefdieren, de Wet natuurbescherming of andere onderdelen van de wet.²⁸⁶ Zou de wetgeving echter primair het dier dienen en de belangen van het dier als uitgangspunt hebben dan zou het niet moeten uitmaken hoe wij het dier indelen. Een konijn is een konijn. In de wet zou het belang van het dier centraal moeten staan en niet de context waarin de mens het dier wil gebruiken.²⁸⁷ Het in detail bespreken van de Nederlandse wetgeving voor dieren valt buiten de scope van deze scriptie.

Wetgeving wordt door mensen gemaakt met tekortkomingen die passen bij de tijd, zegt Nussbaum.²⁸⁸ Toen de opvattingen in de samenleving nog racistisch waren, waren de wetten racistisch. Toen maatschappelijke opvattingen vrouwen uitsloten van allerlei posities, deed de wet dat ook. In een maatschappij die de mens boven het dier plaatst gaat de wetgeving daarin mee. De Amerikaanse advocaat Stephen Wise ziet de afschaffing van de slavernij, de burgerrechtenbeweging en de genderbeweging juist als een routekaart voor de dierenrechtenbeweging. In al deze situaties was er sprake van uitsluiting van 'wezens met intrinsieke waarde'²⁸⁹

Als wij erkennen dat dieren ertoe doen en als wij hun belangen eerlijk afwegen tegen onze eigen belangen dan vereist dat heel wat meer dan het herschrijven van een paar rechtsnormen, betoogt Janneke Vink.²⁹⁰ In Nederland heeft de Partij voor de Dieren een substantiële invloed op de nationale wetgeving en het beleid ten aanzien van dierenwelzijn. Waarschijnlijk zijn wij daardoor progressiever met betrekking tot dierenwelzijn en rechten voor dieren dan omringende landen. Zo gaan de Nederlandse voorstellen voor wetgeving wat betreft dierproeven aanzienlijk verder dan de wetgeving die de EU vereist.

---

²⁸³ Dirk-Jan Verdonk, *Dierenrechten* (Amsterdam 2016) 127.

²⁸⁴ Tombrock en Slob, *Liefde maakt blind*, 8-25, aldaar 14.

²⁸⁵ Raad voor dierenaangelegenheden. Relatiecrisis? *Vijfde Vaarkamplering* (Utrecht 9 juni 2020).

²⁸⁶ Ibidem.

²⁸⁷ Alexander von Schmid, 'Ethische omgang met dieren', *Trouw*, 22 juni 2022.

²⁸⁸ Nussbaum, *Gerechtigheid voor dieren*, 13.

²⁸⁹ Steven M. Wise, *Rattling the cage: toward Legal rights for animals* (Cambridge 2000) 67.

²⁹⁰ Janneke Vink, 'Kan het recht dieren houvast bieden?', *Vaarkamplering*.

7.2.2 Wetgeving alleen voor mensen gemaakt

De erkenning van het dier als beschermwaardig confronteert ons staatsbestel met een grote uitdaging. Het staatsbestel moet een plek bieden aan belangen die niet direct menselijk zijn. Dat is een exercitie buiten de box want wetgeving dient tot nu toe alleen de mens.²⁹¹ Tot nu toe was onze democratische rechtstaat alleen gemaakt voor de homo sapiens. De huidige wetgeving is een toonbeeld van antropocentrisch gedachtegoed. Willen dieren een plaats krijgen in ons bestel dan moeten we leren omgaan met leden van de samenleving die geen mens zijn.²⁹² Vink pleit voor non-antropocentrisch recht. Het is lastig om niet-menselijk recht een plek te geven in een juridisch bouwwerk dat voor mensen is gemaakt.²⁹³ We moeten nadenken hoe een niet-menselijke identiteit zijn recht kan halen.

Omdat dieren niet kunnen opkomen voor hun rechten en ook omdat ze geen drager kunnen zijn van plichten heeft het dier in de wetgeving en de rechtspraak een ambivalente status.²⁹⁴ Dieren zijn 'sentient beings' maar ze hebben geen inspraak in de politieke beslissingen die hun leven betreffen of in het beleid dat hun leven bepaalt.²⁹⁵ Hoewel de intrinsieke waardigheid van het dier in de wet is vastgelegd zijn dieren in de juridische praktijk nog steeds 'dingen'. Deze ongelijkwaardigheid tussen mensen en dieren is diep in ons denken en in onze cultuur verankerd.²⁹⁶ In de meeste landen hebben dieren geen procesbevoegdheid, de status die het mogelijk maakt om rechtsvordering in te stellen als hen onrecht wordt aangedaan. Om toegang te krijgen tot de rechtspraak is het niet noodzakelijk om wilsbekwaam te zijn, benadrukt Nussbaum.²⁹⁷ Eigenlijk kan niemand zich verdedigen in de rechtszaal omdat we geen kennis van het recht hebben. We hebben allemaal een advocaat nodig.

7.2.3 Alleen apen, olifanten, walvissen en dolfijnen?

Als het gaat over rechten van dieren, gaat de meeste aandacht uit naar zoogdieren. Soms worden de belangen van vogels, vissen en reptielen ook meegenomen in de overwegingen. Slakken, wormen, spinnen, luizen en andere kleine dieren krijgen weinig aandacht. Dit wordt geïllustreerd door de 'Zoals wij' benadering van de Amerikaanse rechtsgeleerde Steven M. Wise.²⁹⁸ Hij procedeert al jaren om apen, olifanten, walvissen en dolfijnen voor de wet erkend te krijgen als rechtspersoon zodat ze automatisch het recht zouden krijgen om niet langer geëxploiteerd en opgesloten te worden. Hij betoogt: 'Wanneer wij net als apen bovenaan de ladder zijn geplaatst waarom zouden we dan niet in de richting bewegen om beperkte rechten te geven aan een beperkte groep wezens zoals wij?'²⁹⁹ Wise is van mening dat het irrationeel is om een grens te trekken tussen mensen en dieren die eigenschappen

---

²⁹¹ Ibidem.

²⁹² Ibidem.

²⁹³ Raad voor dierenaangelegenheden. Relatiecrisis?, geen paginanummering.

²⁹⁴ Tombrock en Slob, *Liefde maakt blind*, 8-25, aldaar 18.

²⁹⁵ Meijer, *De soldaat was een dolfijn*, 30.

²⁹⁶ Ibidem.

²⁹⁷ Nussbaum, *Gerechtigheid voor dieren*, 13.

²⁹⁸ Wise, *Rattling the cage*, 46.

²⁹⁹ Ibidem, 48.

bezitten die vergelijkbaar zijn met die van de mens. Deze dieren zijn, net als wij autonoom, zelfbewust, hebben een eigen cultuur en zijn in staat hun eigen toekomst te overdenken.³⁰⁰ De vooraanstaande abolitionistische Amerikaanse schrijver Gary Francione maakt zich zorgen over de huidige juridische praktijk.³⁰¹ Hij schrijft dat in het dagelijks leven het westers rechtssysteem elk gebruik van dieren toestaat, hoe weerzinwekkend ook. De huidige wet vereist alleen dat lijden niet 'onnodig' is. Bij het bepalen van wat als 'onnodig' geldt, worden de belangen van het dier afgewogen tegen de belangen van de mens. Die laatste prevaleren bijna altijd.³⁰² Francione's boek *Animal Property and Law* (1995) was de eerste uitgebreide behandeling van de jurisprudentie van dierenrechten. Daarin vergelijkt hij de situatie van dieren met de behandeling van slaven in de VS, waar wetgeving bestond die hen leek te beschermen.³⁰³ Rechtbanken manipuleerden echter de wetten zodanig dat afschaffing van de slavernij onuitvoerbaar werd gemaakt. Hij noemt de *US Animal Welfare Act* een voorbeeld van een zelfde type symbolische wetgeving, enkel bedoeld om de publieke bezorgdheid over de behandeling van dieren weg te nemen.³⁰⁴ Zo bestaan er met name over de handhaving van de wet veel bedenkingen. Het verwijt vanuit het perspectief van dierenrechtenactivisten treft dan ook niet zozeer de wet en regelgeving maar vooral de controle op de naleving.³⁰⁵

7.2.4 Vakbond voor dieren

De rechtsstaat is niet voldoende uitgerust om belanghebbenden die geen mens zijn te beschermen. Wij zullen moeten werken aan instituten die ook voor dieren werken. Dat kunnen NGO's, dierenclubs, speciaal opgeleide hulpverleners, diervertegenwoordigers of andere instituten zijn.³⁰⁶ Marjolein de Rooij (ingenieur) is oprichter van zo'n instituut, de vakbond voor dieren. Ze zet zich in voor arbeidsrechten voor werkende dieren. Koeien produceren melk, kippen leggen eieren, een paard trekt de kar en een varken werpt biggen die uitgroeien tot vleesproducten. Al deze dieren werken voor de kost. Maar anders dan bij werkende mensen hebben werkende dieren geen recht op vakantie, mogen ze niet meepraten over hun loon en vallen ze niet onder een CAO.³⁰⁷ Arbeidsrechten zijn er om mensen te beschermen tegen uitbuiting en onrechtvaardige behandeling door werkgevers. Die rechten zouden ook voor werkende dieren moeten gelden.³⁰⁸ Het arbeidsrecht ziet werknemers als partner in de dialoog tussen werkgever en werknemer. Die rol verdient het

---

³⁰⁰ De jarenlange juridische strijd die hij voerde, werd vastgelegd in documentaire *Unlocking the Cage* <https://www.unlockingthecagethefilm.com>, laatst geraadpleegd op 6 juli 2023.

³⁰¹ Abolitionisme is het streven naar afschaffing van de slavernij. Slavernij kan in onze tijd betrekking hebben op elke vorm van gedwongen werk, verblijf of uitbuiting.

³⁰² Gary L. Francione, *Animals as persons: essays on the abolition of animal exploitation* (New York 2008), 87-89.

³⁰³ Gary L. Francione, *Animal Property and Law* (New York 1995) 170.

³⁰⁴ Ibidem.

³⁰⁵ Terence C. Burnham, 'Justice for animals: our collective responsibility', *Journal of Bioeconomics* 25 (2023) 65-73, aldaar 67, 68.

³⁰⁶ Janneke Vink, 'Kan het recht dieren houvast bieden?' *Vaarkamplering*.

³⁰⁷ Marjolein de Rooij, 'Hoeveel vakantiedagen heeft een varken? Over nut en noodzaak van de vakbond voor dieren' (Gorredijk 2023) achterflap.

³⁰⁸ De Rooij, 'Hoeveel vakantiedagen heeft een varken?', 10.

werkende varken ook.³⁰⁹ Een groot deel van de werkende dieren heeft pijn als gevolg van huisvesting of de manier waarop ze gefokt zijn. Varkens met afgebeten staarten, kippen die door hun gewicht niet meer kunnen lopen, getraumatiseerde kalfjes omdat ze na hun geboorte bij hun moeder zijn weggehaald. Verveling en gevangenschap tast hun geestelijke gezondheid aan.³¹⁰ De vakbond voor dieren komt op voor de belangen van werkende dieren in de veehouderij. De dieren hebben geen enkel recht. Ze zijn vergelijkbaar met een televisie of een auto.³¹¹ De Rooij zegt over de Wet Dieren, het is een gebruikswet waarin is vastgelegd wat mensen met dieren mogen doen zonder hiervoor bestraft te worden. De intrinsieke waarde van het dier wordt in de wet erkend, maar dit gegeven kent geen gevolgen.³¹² Ze pleit voor een zestal arbeidsrechten die ieder werkend dier zou moeten krijgen: recht op een veilige leefomgeving, recht op een gezonde werkomgeving, recht op een sociaal leven, recht op vakantie, recht op pensioen, recht op een geweldloos leven en recht op inspraak.³¹³ Niet ieder recht is voor iedere diersoort hetzelfde, er is maatwerk nodig. De vakbond zal de dieren vertegenwoordigen aan de directietafel.

7.2.5 Dierenwelzijn versus dierenrechten

Zoals we eerder zagen zijn er in het debat over een betere positie voor dieren in onze samenleving twee stromingen. Er is de groep die zich inzet voor verbetering van het welzijn van dieren en er is een meer activistische stroming die strijdt voor juridische gelijkheid van dieren in de vorm van menselijke rechten voor dieren. In de juridische wereld stuit het pleidooi voor dierenrechten op nogal wat verzet. Zo stelt de hoogleraar aan de University of California Law, Richard Cupp, dat de wet, de overheid en het recht exclusief menselijke concepten zijn die alleen zijn toegesneden op humane activiteiten. Dieren kunnen geen dragers van rechten zijn omdat het concept 'recht' in essentie 'human' is. Het is geworteld in de morele mensenwereld en is alleen van kracht binnen die wereld³¹⁴

De Amerikaanse jurist Nicholas Lee benadrukt eveneens de uitzonderlijkheid van de mens en wil van daaruit de relatie mens-dier in beeld brengen.³¹⁵ Hij refereert hierbij aan een andere Amerikaanse jurist, Wesley Smith, en zijn theorie van de menselijke uitzonderlijkheid. Deze theorie veronderstelt dat mensen een uitzonderlijke natuur bezitten die ons bovenaan de morele piramide plaatst.³¹⁶ Aanhangers van menselijke uitzonderlijkheid vinden dat mensen uniek zijn en superieur. Ook Wesley Smith behoort tot de stroming die niets ziet in dierenrechten omdat hij vindt dat de mens het enige morele wezen is.³¹⁷ Deze morele verschillen laten zich zien in de vorm van rationaliteit, creativiteit, abstract denken, verantwoordelijkheid en taal. Sommige dieren hebben schijnbaar menselijke kwaliteiten

---

³⁰⁹ Ibidem, binnenflap.

³¹⁰ Ibidem, 11.

³¹¹ Ibidem, 12.

³¹² Ibidem.

³¹³ Ibidem.

³¹⁴ Richard L. Cupp, *Moving beyond animal rights. A legal/contractualist critique* (San Diego 2009) 46.

³¹⁵ Lee 'In defense of humanity: why animals cannot possess human rights', 260.

³¹⁶ Wesley J. Smith, *A rat is a pig is a dog is a boy: The human cost of the animal rights movement* (New York 2012) 15.

³¹⁷ Smith, *A rat is a pig is a dog is a boy*, 18.

maar praktische autonomie en cognitieve vaardigheden zijn geen argumenten om dieren te behandelen met gelijke rechten.³¹⁸ Het is alleen de immanente morele natuur van de mens die aanspraak maakt op rechten.³¹⁹ Smith geeft toe dat dieren bepaalde exceptionele eigenschappen bezitten die exclusief zijn voor hun soort. Een mens is niet in staat om zo snel te rennen als een cheeta, te vliegen als een arend, of zo diep te zwemmen als een walvis. Dit zijn echter fysieke verschillen die geen morele implicaties hebben op de inherente waarde. Mensen zijn exceptioneel op moreel gebied en niet op fysiek gebied.³²⁰ Smith stelt dat we instinctief wel weten dat mensen niet gelijk zijn aan dieren. Mens en dier wel gelijk maken voor de wet is geen oplossing om dieren te beschermen.³²¹

7.2.6 Dierenrechten ter discussie

Ook de Australische filosoof David Oderberg stelt het concept dierenrechten ter discussie. Hij vindt de gedachte dat dieren rechten hebben misleidend omdat dieren niet over onvervreembare rechten beschikken. Dieren hebben niet de mogelijkheid om moreel te denken en dieren zijn niet autonoom.³²² Oderberg pleit voor een meer genuanceerde en evenwichtige benadering van dierethiek. Hij vindt dat een recht een morele claim van een persoon is op de samenleving waarbij de samenleving de plicht heeft die claim te respecteren. Rechten zijn uniek voor mensen omdat zij morele keuzevrijheid hebben, dieren hebben die niet.³²³ Bovendien gaat hij ervan uit dat dieren niet beschikken over de abstracte rede, de logische redenering en morele keuzevrijheid die noodzakelijk zijn om rechten te bezitten. Daarom kunnen dieren geen aanspraak maken op dezelfde rechten als mensen.³²⁴ Hij is van mening dat mensen de plicht hebben dieren met respect en ethisch te behandelen. Dat betekent niet dat dieren dezelfde wettelijke of morele status hebben als menselijke wezens. Hij stelt voor dat we ons richten op het welzijn van dieren in plaats van hen te behandelen alsof ze gelijke rechten hebben.

8. Analyse standpunten en theorie

In dit hoofdstuk worden de verschillende standpunten in het debat over dierenwelzijn en dierenrechten geplaatst naast de capabiliteitsbenadering. Vervolgens wordt aandacht besteed aan verschillende vormen van kritiek op de capabiliteitsbenadering van Nussbaum. Het laatste deel van dit hoofdstuk is er aandacht voor de grenzen van het antropomorfisme.

---

³¹⁸ Ibidem, 20.

³¹⁹ Ibidem.

³²⁰ Ibidem, 40.

³²¹ Ibidem, 42.

³²² David S. Oderberg, 'The illusion of animal rights', *Hum Life Rev* 26.2-3 (2000) 37-45, aldaar 39.

³²³ Oderberg, 'The illusion of animal rights', 43.

³²⁴ Ibidem.

8.1 Capabiliteitstheorie en de standpunten in het debat

De Engelse hoogleraar filosofie Clare Palmer wijst erop dat zowel de utilitaire benadering als de rechtenbenadering een klassensysteem impliceert. Alle dieren krijgen gelijke morele waardering ongeacht de soort waartoe ze behoren.³²⁵ Zo maakt Peter Singer de keus voor een brede klasse van dieren die gelijkwaardige behandeling verdienen, namelijk alle 'sentient beings', alle wezens die kunnen lijden.³²⁶ Voor Tom Regan bestaat die groep uit alle geestelijk normale volwassen zoogdieren ouder dan 1 jaar, die zichzelf zien als een subject-of-a-life. De rest van de dieren wordt feitelijk buitengesloten.³²⁷ De capabiliteitsbenadering onderscheidt zich op een belangrijk punt van deze twee benaderingen. Nussbaum distantieert zich van de opvatting dat het lid zijn van een soort niet van ethisch of politiek belang zou zijn. De morele betekenis van het lid zijn van een soort is een elementair onderdeel van haar capabiliteitsbenadering. Het concept van Nussbaum is een soort-specifieke benadering om dieren te laten floreren. We hebben de plicht de capabiliteiten van elk moreel wezen tot op een bepaalde minimale hoogte te ondersteunen voor elke soort.³²⁸ Ze rekent hiermee af met de dominante doctrine van moreel individualisme, die impliceert dat het behoren tot een soort geen ethische of politieke betekenis heeft.³²⁹ Met de introductie van een soort-specifieke norm om dieren te laten floreren heeft Nussbaum een veelbelovende route geopend naar een moreel gezonde relatie tussen mens en dier. Het is een leidraad voor professionals en beroepsbeoefenaars die werken met wilde dieren in gevangenschap.³³⁰ Het voordeel van deze soort-specifieke norm vergeleken met Singer en Regan, en het daarmee geassocieerde klassensysteem, impliceert dat het meer handvatten geeft om te werken met de verschillende mens-dier praktijken. De capabiliteitsbenadering geeft meer concrete richtlijnen dan de andere twee.³³¹

8.1.1 Nussbaum en utilisme

Nussbaum vindt de opvattingen van Bentham en Singer die pleiten voor dierenrechten op basis van onze morele plicht om de hoeveelheid pijn in de wereld te verminderen te mager.³³² Dit impliceert immers dat de kring van moreel relevante wezens alleen bestaat uit dieren die pijn kunnen ervaren. Ze vindt de grote waarde van het utilitarisme dat er in de natuur een scheiding is gemaakt tussen dieren met en dieren zonder bewustzijn.³³³ Zij schrijft dat het utilitarisme daarmee meer heeft bijgedragen aan de erkenning van de morele status van dieren dan welke ethische theorie ook. Nussbaum verwijt de utilitaristen echter

---

³²⁵ Clare Palmer, *Animal ethics in context* (New York 2010) 45-46.

³²⁶ Jozef Keulartz en Jac. A. Swart, 'Animal flourishing and capabilities in an era of global change' in: Allen Thompson en Jeremy Bendik-Keymer ed., *Ethical adaptations to climate change: human virtues of the future* (Massachusetts 2012) 3.

³²⁷ Tom Regan, 'The rights of humans and other animals', *Ethics & Behaviour* 7.2 (1997) 103-111.

³²⁸ Jozef Keulartz en Jac. A. Swart, 'Animal flourishing and capabilities', 5.

³²⁹ *Ibidem*, 17.

³³⁰ *Ibidem*.

³³¹ Jozef Keulartz (2016), 'Towards an animal ethics for the antropocene', 243-264, aldaar 260.

³³² *Ibidem*.

³³³ Nussbaum, *Gerechtigheid voor dieren*, 189.

dat ze niet precies aangeven wat genot en pijn zijn. Gaat het over genot om grenzeloos rijk te worden of genot om de baas te zijn? Is pijn alleen lichamelijke pijn of telt pijn die het gevolg is van geestelijke mishandeling ook mee?³³⁴ Utilitaristen zouden volgens Nussbaum meer de subtiele inzichten van Mill's theorie moeten meenemen.³³⁵ Het dier is immers niet alleen een verzameling van pijn en genot maar het is ook een wezen met gevoel, emotie, cognitief bewustzijn, beweging in de richting van het goede en weg van het slechte.³³⁶ De capabiliteitsbenadering daarentegen behandelt dieren als actoren die als doel hebben de eigen intrinsieke mogelijkheden te verwerkelijken.

Palmer wijst nog op een andere tekortkoming van de utilitaire benadering en de deontologische benadering (dierenrechten) namelijk dat ze te algemeen zijn om er moreel gezonde richtlijnen voor de relatie mens-dier aan te verbinden. De rechtenbenadering geeft de minste richting omdat zij zich vrijwel alleen richt op negatieve verplichtingen namelijk geen schade toebrengen aan dieren, geen dieren doden of martelen en een verbod op de vrijheidsbeperking van dieren. Dierenrechten dragen niet echt bij om met dieren beter om te gaan, ze vertellen ons vooral wat we niet moeten doen met dieren.³³⁷ De utilitaire benadering is minder 'negatief' gefocust dan de dierenrechtentheorie maar zij is ook minder 'bevestigend' dan de capabiliteitsbenadering. De capabiliteitsbenadering is niet tevreden met de afwezigheid van bedreigingen voor dieren. Nussbaum zet zich in op actie en positieve verbetering: 'Its basic goal is to address the need for a rich plurality of life activities.'³³⁸

8.1.2 Nussbaum en Korsgaard

Korsgaards opvattingen en die van Nussbaum vertonen veel overeenkomsten. Beiden beschouwen elk individueel wezen als een schepsel met waardigheid dat door wet en politiek moet worden gerespecteerd. Het dier maakt keuzes zoals wij, en wij zijn niet gerechtigd hun doelen ondergeschikt te maken aan de onze.³³⁹ Overigens sluit deze aandacht over de waardigheid ook aan bij de genuanceerde vorm van het utilitarisme van Mill.³⁴⁰ Beiden benaderingen vormen een stevige ethische en politieke basis om dieren en mensen gelijkelijk te waarderen.³⁴¹ Nussbaum tekent alleen bezwaar aan tegen Korsgaards visie op dierenrechten. De waarde van dieren is afgeleid van de gelijkenis met ons. Korsgaard waardeert dieren alleen vanwege hun toevallige gelijkenis met onszelf. Nussbaum stelt hier tegenover dat dieren er niet alleen zijn als objecten van verwondering maar ook als subjecten van recht. Verwondering laat ons voelen dat dieren er toe doen, omwille van zichzelf, niet vanwege een of andere gelijkenis die ze met ons hebben. Dieren zijn belangrijk

---

³³⁴ Ibidem, 73.

³³⁵ Ibidem, 406.

³³⁶ Ibidem, 186.

³³⁷ C. Palmer, 'The moral relevance of the distinction between domesticated and wild animals' in: T.L. Beauchamp en R.G. Fey ed., *The Oxford handbook of animal ethics* (New York 2014) 707.

³³⁸ Martha Nussbaum, *Frontiers of justice, disabilities, nationality, species membership* (New York 2006), 346.

³³⁹ Nussbaum, *Gerechtigheid voor dieren*, 100.

³⁴⁰ Ibidem, 91.

³⁴¹ Ibidem, 112.

omwille van wat ze zijn, vanwege verwantschap met ons.³⁴² Ook deelt Nussbaum niet Korsgaards theorie over de morele uitzonderlijkheid van de mens.³⁴³ Zij vindt dat Korsgaard ten onrechte een scherpe lijn trekt tussen mensen en dieren op het gebied van moraliteit. Bij dieren zouden hun keuzes gedictieerd worden door hun instincten en het zouden geen werkelijke keuzes zijn.³⁴⁴ Waar Korsgaard een scherpe tweedeling maakt tussen de morele vermogens van de mens en de afwezigheid van moraliteit bij dieren, is er volgens Nussbaum in werkelijkheid sprake van een moreel continuüm waarbij er bij dieren wel degelijk sprake kan zijn van een moreel vermogen. De mate waarin het gedrag van dieren wordt bepaald door moraliteit of instinct kan sterk uiteenlopen voor de verschillende soorten.³⁴⁵ Als voorbeeld noemt Nussbaum mensapen die beroemd zijn geworden door hun altruïstisch gedrag en honden die kinderen redden van verdrinking.³⁴⁶

8.1.3 Nussbaum, Donaldson en Kymlicka

Het idee om gezelschapsdieren als medeburgers te beschouwen is niet afkomstig van Nussbaum maar is uitgewerkt door Sue Donaldson en Will Kymlicka. Zij hebben concepten beschreven die ontleend zijn aan de burgerschapsrechten van gehandicapten. Daarbij streven Donaldson en Kymlicka naar het verkrijgen van politieke rechten voor dieren, ook al zijn dieren daarbij afhankelijk van menselijke medewerkers.³⁴⁷ Dat betekent niet dat honden en katten in de toekomst net als wij een stembiljet in huis krijgen maar wel dat hun soortspecifieke eisen tot aan een passende drempelwaarde door overheidsbeleid horen te worden verdedigd. Nussbaum deelt deze opvatting en benadrukt in haar capabiliteitsbenadering dat dieren in de eerste plaats een doel op zich zijn en niet op de wereld zijn als slaaf van de mens.³⁴⁸ Ook Nussbaum behandelt zoals we gezien hebben in haar capabiliteitsbenadering dieren als actieve burgers.³⁴⁹ Donaldson en Kymlicka gaan in hun benadering van dierenrechten op een aantal punten verder dan Nussbaum. Als het over gezelschapsdieren gaat vindt Nussbaum het verantwoord dat katten geheel binnenshuis worden gehouden en dat honden moeten voldoen aan aanlijnwetten. Natuurlijk is ze voor ruime uitlaatmogelijkheden en vindt ze, net zoals de leefomgeving rolstoelvriendelijk moet worden ingericht voor gehandicapten, dat de overheid de publieke ruimte zo moet inrichten dat huisdieren kunnen spelen en ravotten.³⁵⁰

Opvallend is dat Nussbaum geen principieel bezwaar heeft tegen het menselijk gebruik van dierlijke producten. Gebruik hoeft volgens haar niet gelijk te staan aan uitbuiting. Dit standpunt wordt gedeeld door Donaldson en Kymlicka. Zij vinden het ethisch verantwoord om dieren te consumeren wanneer het dier een karakteristieke dierlijk leven heeft kunnen

---

³⁴² Ibidem, 105; Later werd dit bezwaar door Korsgaards boek *Fellow creatures: Our obligations to the other animals* (2018) deels weggenomen.

³⁴³ Nussbaum, *Gerechtigheid voor dieren*, 406.

³⁴⁴ Ibidem, 111.

³⁴⁵ Ibidem, 114.

³⁴⁶ Ibidem.

³⁴⁷ Sue Donaldson en Will Kymlicka, *Zoöpolis: a political theory of animal rights* (Oxford 2011) 139.

³⁴⁸ Nussbaum, *Gerechtigheid voor dieren*, 271.

³⁴⁹ Ibidem, 259.

³⁵⁰ Ibidem.

leiden.³⁵¹ De verdere ideeën van Donaldson en Kymlicka komen in *Gerechtigheid voor dieren* slechts marginaal ter sprake misschien omdat hun opvattingen op veel punten nauwelijks afwijken van Nussbaums standpunten.

8.1.4 Nussbaum en Wise

Martha Nussbaum heeft weinig positiefs te melden over de 'Zoals wij' benadering van Steven Wise. Hij maakt zich sterk voor de juridische positie van mensapen, olifanten, dolfijnen. Enigszins kribbig merkt ze op dat het opkomen voor dieren die qua intelligentie en cultuur op ons lijken in feite een voortzetting is van het *scala naturae* denken waarbij soorten gerangschikt staan op een ladder met bovenaan de mens.³⁵² Zou je andere criteria aanleggen om de soorten te rangschikken, denk aan loopsnelheid of het vermogen om te ruiken dan zou de mens een geheel andere plaats hebben in de rangschikking. Wise bevestigt het antropocentrisch idee met de mens aan de top. Hij schuift alleen de oude grens iets op. Sommige dieren krijgen een voorkeursbehandeling omdat ze zijn zoals wij. Nussbaum vraagt zich af waar in zijn verhaal de minder slimme dieren een plaats krijgen?³⁵³ Het is, volgens haar, arbitrair om dieren alleen langs de meetlat van ons intelligentiequotiënt te leggen. De juridische strijd die Steven Wise voert verandert niets aan het lijden van varkens en kippen in de bio-industrie of het habitatverlies van de ijsbeer op de Noordpool.³⁵⁴ Nussbaum bouwt de theorie van rechtvaardigheid op rond de norm van de soort en vervolgens probeert ze de theorie uit te breiden tot ieder lid van de soort.³⁵⁵ Nussbaum verwerpt 'the view that species membership in itself is of no moral relevance and that all moral relevance lies in the capacities of the individual.'³⁵⁶ Dus het behoren tot een soort is van morele betekenis. De toetssteen moet een respectvolle benadering zijn van het gedijen van de soort en een respectvolle aandacht voor de capabiliteiten van het individu. In eerdere hoofdstukken kwamen ook de ideeën over dierenwelzijn en dierenrechten van de filosofen Düwell, Scruton, Oderberg en Dupp aan de orde. Het zal duidelijk zijn dat er, behalve het uitgangspunt dat we goed moeten zorgen voor dieren, geen match is tussen de opvattingen van deze filosofen en de capabiliteitsbenadering.

8.1.5 Nussbaum en Keulartz

Binnen deze discussie maakt de Nederlandse hoogleraar environmental philosophy Jozef Keulartz onderscheid in drie typen zorg voor dieren. Zorg voor de omgeving van dieren (*niet-specifieke zorg*), *soort-specifieke zorg* en *individuele zorg*. Hij vindt dat moreel adequate mens-dier handelingen moeten bestaan uit een mix van deze drie typen zorg.³⁵⁷ Bij die praktijken moet het zwaartepunt in beschermde natuurgebieden bestaan uit de zorg voor de habitat van dieren (*niet-specifieke zorg*). In dierentuinen wordt vooral gelet op de *soort-*

³⁵¹ Donaldson en Kymlicka, *Zoöpolis*, 140.

³⁵² Nussbaum, *Gerechtigheid voor dieren*, 58.

³⁵³ Ibidem 48, 58.

³⁵⁴ Ibidem.

³⁵⁵ Ibidem, 192.

³⁵⁶ Nussbaum, *Frontiers of justice, disabilities, nationality, species membership*, 358.

³⁵⁷ Keulartz en Swart, 'Animal flourishing and capabilities', 2.

specifieke zorg en bij *performing animals* zoals circusdieren moet de aandacht gericht zijn op de *individuele zorg*.³⁵⁸ Voor dieren in het wild is het leven vaak eenzaam, armzalig, gruwelijk en kort. Dat betekent niet dat wij dieren hiertegen moeten gaan beschermen.³⁵⁹ Dieren kunnen volgens Nussbaum voor zichzelf zorgen. Wij moeten echter wel zorg dragen dat hun habitat intact blijft en daar waar nodig wordt hersteld. Deze *niet-specifieke zorg* is gericht op de leefomgeving en niet op het individuele dier.³⁶⁰ In dierentuinen verschuift de zorg voor de omgeving naar *soort-specifieke zorg*. Het floreren van dieren wordt hier bepaald door soortspecifieke activiteiten. Een chimpansee beleeft, volgens sommige onderzoekers, net zoveel plezier aan een computerspelletje als aan een spelletje hoog in de bomen van het dierenpark.³⁶¹ In circussen, waar het solitairlevende dieren betreft, verschuift de zorg van *soort-specifiek zorg* naar *individuele zorg*. Nussbaum zegt dat alle drie de typen van zorg van belang zijn voor dieren om te floreren. Een respectvolle bejegening van de soortnorm moet hand in hand gaan met een respectvolle omgang met de capaciteiten van het individu.³⁶² We moeten zorgen voor een geschikte mix van *non-specifieke*, *soort-specifieke* en *individuele zorg*.³⁶³ We moeten de habitat van wilde dieren zoals tijgers beschermen, we moeten ervoor zorgen dat dieren kunnen gedijen in dierentuinen en we moeten zorg dragen voor een respectvolle behandeling van dieren in circussen.³⁶⁴

Jozef Keulartz ziet de capabiliteitsbenadering van Nussbaum als een veelbelovend alternatief voor de utilitaire (welzijns-) en deontologische (rechten-) benaderingen in de dierethiek.³⁶⁵ Bij deze laatste twee benaderingen worden dieren als losse entiteiten in hun omgeving geplaatst waardoor ze in de praktijk minder breed kunnen worden ingezet voor het verbeteren van de positie van dieren. Nussbaum schetst de contouren van een dierethiek die meer perspectief biedt dan deze traditionele benaderingen.³⁶⁶ Zij neemt met de capabiliteitsbenadering de interactie tussen dieren en hun omgeving veel serieuzer. In haar theorie is het welzijn van dieren niet alleen gekoppeld aan de 'context of wildness' maar wordt het welzijn ook afgemeten aan de mogelijkheden die de omgeving biedt om de natuurlijke capabiliteiten tot hun recht te laten komen.³⁶⁷ Waar het om gaat bij het welzijn van dieren is de aanwezigheid van voldoende mogelijkheden om hun natuurlijke capabiliteiten te laten gedijen. Dat is niet altijd alleen de wildernis of de pure natuur.³⁶⁸

---

³⁵⁸ Ibidem.

³⁵⁹ Ibidem.

³⁶⁰ Ibidem, 14.

³⁶¹ Ibidem.

³⁶² Ibidem, 2.

³⁶³ Ibidem, 5.

³⁶⁴ Ibidem, 4.

³⁶⁵ Keulartz, 'Towards an animal ethics for the antropocene', 4.

³⁶⁶ Keulartz en Swart, 'Animal flourishing and capabilities', 3.

³⁶⁷ Ibidem, 4.

³⁶⁸ Ibidem.

8.2 Kritiek op de capabiliteitstheorie

Hieronder volgen enkele kritische opmerkingen met betrekking tot de capabiliteitsbenadering van Nussbaum. Er wordt stilgestaan bij kanttekeningen die zijn gemaakt door diverse wetenschappers en opmerkingen die ontsproten zijn aan het bestuderen van dit onderwerp. Allereerst is er onduidelijkheid over het begrip sentience. Soms wordt gesteld dat het ervaren van pijn en genot voldoende is voor een morele status.³⁶⁹ Maar elders stelt Nussbaum dat sentience meer is dan pijn en genot.³⁷⁰ Pas wanneer er sprake zou zijn van emotionele ervaring en cognitief bewustzijn kan men spreken van sentience en een morele status. Deze onduidelijkheid in terminologie, raakt de discussie die eerder werd aangekaart bij de introductie van het hoofdstuk over hedendaagse standpunten in de biologie. Begrippen als emotie, gevoel, bewustzijn en intelligentie worden door verschillende auteurs (soms ook door dezelfde auteur) op uiteenlopende manieren ingevuld en zelden scherp gedefinieerd.

Jozef Keulartz heeft kritiek op Nussbaums lijst met basic capabilities en wil deze herschrijven en aanpassen.³⁷¹ Hoewel in de lijst specifieke condities zijn opgenomen voor elke soort, gebruikt Nussbaum voor dieren een standaardlijst met menselijke capabiliteiten. Nussbaum stelt volgens hem een *one-fits-all* benadering voor. Hij vindt het een discutabele antropocentrische gedachte om met dezelfde menselijk meetlat alle dieren af te meten.³⁷² Het bepalen van de capabiliteiten van een diersoort is complex. Volgens Keulartz verdient de lijst met capabiliteiten een verbreding en moeten we streven naar een echt *soort-specifieke* benadering.³⁷³ Nussbaums concept van het floreren van dieren is vooral evaluatief en ethisch.³⁷⁴ Maar om tot een echt *soort-specifieke* lijst van 'animal capabilities' te komen kunnen we ons niet beperken tot morele evaluaties. We moeten de lijst verbreden en de morele evaluaties combineren met empirisch onderzoek uit verschillende wetenschappelijke disciplines zoals ethologie, *wildlife*, ecologie en biologie.³⁷⁵

8.2.1 Worsteling met predatie

De tweede aantekening die Keulartz maakt bij de capabiliteitsbenadering van Nussbaum is haar worsteling met het predatieprobleem.³⁷⁶ Het is waarschijnlijk het meest onduidelijke thema in de dierenrechtentheorie van Nussbaum. De capabiliteit die voor alle diersoorten bovenaan staat is het recht om te leven. Als mensen dieren niet mogen doden waarom mogen dieren dat dan wel? Het betreft hier twee conflicterende perspectieven. Enerzijds de breed gedeelde dierethische opvatting dat dieren het recht hebben op een respectvol leven

---

³⁶⁹ Nussbaum, *Gerechtigheid voor dieren*, 142,146.

³⁷⁰ Ibidem, 119, 168 en 191.

³⁷¹ Keulartz, 'Towards an animal ethics for the antropocene', 8.

³⁷² Ibidem, 6.

³⁷³ Ibidem, 18.

³⁷⁴ Nussbaum, *Frontiers of justice, disabilities, nationality, species membership*, 366.

³⁷⁵ Keulartz, 'Towards an animal ethics for the antropocene', 18.

³⁷⁶ Predatie is het doden en opeten van een prooidier door andere dieren.

en anderzijds het standpunt dat we het leven van wilde dieren niet mogen verstoren.³⁷⁷ Singer veronderstelt wanneer we op een redelijke manier kunnen ingrijpen in het leven van wilde dieren om het doden van andere dieren te voorkomen, dan is dat gerechtigd.³⁷⁸ Tom Regan verzet zich tegen het interfereren in de natuur teneinde prooidieren te beschermen. Dieren zijn geen *moral agents* maar slechts *moral patients*. *Moral agents* hebben de plicht de rechten van dieren te respecteren, dat geldt niet voor *moral patients*.³⁷⁹ Zoals meerdere dierethici hecht Nussbaum moreel gewicht aan de mogelijkheid van een soevereine gemeenschap voor wilde dieren. Op het eerste gezicht is zij van mening dat dieren in het wild hun eigen boontjes moeten doppen.³⁸⁰ Voor de mens is er geen plicht hen daarbij te ondersteunen met voedsel, onderdak en gezondheidszorg. Dus de keuze voor geen menselijke interventie. Zij zegt over predatie het volgende: 'Onze kennis is heel beperkt en als we op grote schaal zouden proberen in te grijpen in de predatie, zouden we zeer waarschijnlijk een grote ramp veroorzaken. We hebben geen idee van hoe het aantal diersoorten zou veranderen en welke tekorten zouden ontstaan en we zijn absoluut niet voorbereid op de waarschijnlijke gevolgen van dergelijke ingrepen.'³⁸¹ Later komt ze enigszins terug op deze mening. 'Mensen hebben de omgeving van dieren zo ingeperkt en beschadigd dat we dieren in ernstige omstandigheden niet aan hun lot kunnen overlaten. Wanneer dieren zo onder druk staan door onze menselijk expansie hebben wij de plicht zorg te dragen voor hun habitat.'³⁸² Deze zorg voor de omgeving van wilde dieren kan niet beperkt blijven tot beheer en bescherming van de habitat. De versnelling van de antropocentrische versterking van de natuur neemt dermate grote vormen aan dat we moeten overgaan tot actieve interventiestrategieën van inperking van dierpopulaties, herbebossing en herstel van de natuur. Dat kan bijvoorbeeld betekenen dat er gekozen moet worden voor de herintroductie van predatoren als de wolf.³⁸³ Maar ook de jacht kan volgens haar bijdragen aan een gewenste regulatie. Volgens sommige dierethici is pijnloze predatie een misleidende term voor de jacht.³⁸⁴ Deze gedachte wordt niet ondersteund door Nussbaum. Zij vindt dat het jachtgeweer voor het hert juist een betere dood is dan

³⁷⁷ Keulartz, 'Towards an animal ethics for the antropocene', 6.

³⁷⁸ Aaron Simmons, 'Animals, predators, the right to life and duty to save lives', *Ethics and the environment* 14 (2009) 15-27, aldaar 26.

³⁷⁹ Keulartz, 'Towards an animal ethics for the antropocene', 7; Filosofen maken onderscheid tussen morele agenten, entiteiten waarvan de acties in aanmerking komen voor morele overweging, en morele patiënten, entiteiten die zelf in aanmerking komen voor morele aandacht. Veel filosofen, zoals Kant, zien moraliteit als een transactie tussen rationele partijen, dat wil zeggen onder morele agenten. Om deze reden zouden ze andere dieren uitsluiten van morele aandacht. Anderen, utilitaire filosofen zoals Jeremy Bentham en Peter Singer, hebben betoogd dat de sleutel tot inclusie in de morele gemeenschap geen rationaliteit is - want als dat het geval zou zijn, zouden we sommige gehandicapten en baby's kunnen uitsluiten en misschien ook een onderscheid moeten maken tussen de gradaties van rationaliteit van gezonde volwassenen - maar het echte doel van morele actie is het vermijden van lijden.

³⁸⁰ Nussbaum, *Gerechtigheid voor dieren*, 325.

³⁸¹ Ibidem.

³⁸² Ibidem, 324.

³⁸³ Ibidem.

³⁸⁴ Keulartz, 'Towards an animal ethics for the antropocene', 9.

uiteengereten te worden door wolven.³⁸⁵ Nussbaum wijst op het gevaar van romantisering van de natuur en de veronderstelling dat dingen goed zijn zoals ze zijn.³⁸⁶ Keulartz merkt op dat Nussbaum in het andere uiterste lijkt te geloven door dieren als monsterlijke executeurs af te schilderen.³⁸⁷

Bij natuurbeheer wordt onderscheid gemaakt tussen regulatie van de omvang van dierpopulaties van bovenaf door roofdieren en de regulatie van onderop door het bijvoeren van wilde dieren. Predatoren zorgen dus voor een top down regulatie. Keulartz zet grote vraagtekens bij de regulatie door de jacht zoals Nussbaum die voorstelt, omdat die zowel de top down als de bottom up regulatie verstoort.³⁸⁸ De jacht maakt bovendien een eind aan de soevereiniteit en de autonomie van wilde dieren, zowel van de roofdieren als van de prooidieren. Volgens Keulartz vallen de eigenschappen van roof- en prooidier als puzzelstukjes in elkaar. Tijdens de evolutie zijn allerlei eigenschappen van dieren niet voor niets ontstaan. We moeten de natuurlijke eigenschappen van roof- en prooidieren intact laten zonder ze te romantiseren of te demoniseren.³⁸⁹

Ook de Australische hoogleraar *environmental politics* David Schlosberg verwerpt het idee van Nussbaum om dieren te beschermen tegen roofdieren. 'We need to understand and accept that part of the flourishing of animals is to be the protein for other life forms. To be food for others is the essence of functions for some beings.'³⁹⁰ Deze discussie over roof- en prooidieren legt meerdere conflicten bloot binnen de capabiliteitsbenadering. Naast de capabiliteit van het recht op leven bestaat een van de andere centrale capabiliteiten uit de scheppende voorwaarde van samenwerking en coöperatie tussen soorten. Deze capabiliteit die uitgaat van vreedzame communicatie met de ander (andere soorten) is in strijd met de opvatting dat dieren elkaar kunnen doden.³⁹¹

8.2.2 Doden van dieren

Ook onduidelijk is haar standpunt over de ruimte die wordt gelaten voor het doden van dieren ten behoeve van de bio-industrie, de jacht en proefdieronderzoek. Nussbaum is van mening dat dierproeven mogen doorgaan als ze verzekerd zijn van wetenschappelijke opbrengst.³⁹² Voortgang van wetenschappelijk onderzoek prevaleert boven het lijden van dieren en rechtvaardigheid voor alle wezens met bewustzijn. Volgens de eerste door Nussbaum geformuleerde capabiliteit hebben alle dieren het recht om te leven. Maar voor welke dieren geldt die premisse dan niet? Deze capabiliteit luidt: 'Being able to live to the end of human life of normal length, not dying prematurely, or before one's life is so reduced

---

³⁸⁵ Nussbaum, *Gerechtigheid voor dieren*, 326.

³⁸⁶ Nussbaum, *Frontiers of justice, disabilities, nationality, species membership*, 367.

³⁸⁷ Keulartz, 'Towards an animal ethics for the antropocene', 9.

³⁸⁸ Ibidem.

³⁸⁹ Ibidem, 10.

³⁹⁰ David Schlosberg, *Defining environmental justice: theories, movements and nature* (New York 2007) 151.

³⁹¹ Keulartz, 'Towards an animal ethics for the antropocene', 7.

³⁹² Nussbaum, *Gerechtigheid voor dieren*, 237-247.

as to be not worth living.’³⁹³ Wanneer dit wordt toegepast op alle ‘sentient beings’ zou dit betekenen dat zij aanspraak maken op een normale leeftijd voor hun soort. Waarom geldt dat niet onvoorwaardelijk voor alle leden van de soort? Nussbaum zegt in *Gerechtigheid voor dieren*: De dood is niet noodzakelijkerwijs altijd een beschadiging van een ‘sentient being’, ook al komt de dood voor het einde van de normale levensduur.³⁹⁴ Zij verdedigt deze stellingname met het interruptie-argument wat inhoudt dat de dood alleen schade toebrengt aan dieren wanneer het bestaande projecten of doelen onderbreekt. Wanneer het dier niets om handen heeft zou een voortijdige dood niet schaden. Het is een weinig overtuigende verdediging. Nussbaum wijst onder andere op onderzoek dat aantoont dat vissen leven in ‘a perceptual present’ waarin zij geen herinnering hebben en geen projecten hebben die onderbroken kunnen worden. Ze concludeert dat als deze informatie *evidence based* blijkt te zijn, het legitiem is om vissen te doden voor menselijke consumptie (onder voorwaarde dat het doden pijnloos verloopt). Waarom vissen hier ineens in een andere categorie vallen dan andere soorten blijft in haar boek onduidelijk. Het standpunt lijkt met de vermelde referenties uiterst mager gedocumenteerd.

8.2.3 Wel of geen neocortex

De meeste experimentele wetenschappers zijn tot de conclusie gekomen dat niet alleen zoogdieren en vogels maar ook vissen pijn voelen.³⁹⁵ Hoewel Nussbaum vindt dat nociceptie niet voldoende is voor subjectief bewustzijn, is het aanwezig zijn van een centraal zenuwstelsel en het gedrag als reactie op pijn een bewijs voor volwaardig bewustzijn bij vissen.³⁹⁶ Ook vissen zijn in staat tot emoties zoals vreugde en angst, ze hebben bovendien een rijk sociaal leven. Onduidelijk is Nussbaum over verschillende andere categorieën dieren. Over kraakbeenvissen (elasmobranchii) zoals haaien en roggen schrijft ze: ‘Ze hebben weinig pijnreceptoren en hebben daardoor waarschijnlijk geen gevoel.’³⁹⁷ Over reptielen merkt ze op: ‘Ze hebben geen neocortex. Hun gedrag suggereert dat ze pijn kunnen ervaren en verschillende zintuiglijke modaliteiten bezitten.’³⁹⁸ De octopus, inktvis en de zeekat hebben volgens haar waarschijnlijk wel bewustzijn. Schaaldieren zoals garnalen, krabben, kreeften ervaren pijn en kunnen zich ook pijn herinneren.³⁹⁹ Hoewel insectenhersenen qua structuur een aanzienlijke gelijkvormigheid vertonen met de hersenen van zoogdieren worden ze door Nussbaum niet geïnccludeerd bij de dieren met bewustzijn. Ze maakt een weinig overtuigende uitzondering voor bijen omdat de neurale hersendichtheid bij bijen tien keer groter is dan die van een zoogdier.⁴⁰⁰ Planten hebben geen hersenen of centraal zenuwstelsel. Ze bewegen weliswaar naar het licht en de wortels groeien richting de

---

³⁹³ Martha Nussbaum, *Justice for animals. Our collective responsibilities* (New York, Londen, Toronto, Sydney, New Delhi 2022) 33.

³⁹⁴ Nussbaum, *Gerechtigheid voor dieren*, 168.

³⁹⁵ Ibidem, 182.

³⁹⁶ Nussbaum, *Gerechtigheid voor dieren*, 182; Ruim 96 % van alle vissen bestaat uit beenvissen (teleostei).

³⁹⁷ Ibidem, 189.

³⁹⁸ Ibidem, 197.

³⁹⁹ Ibidem, 199.

⁴⁰⁰ Ibidem.

zwaartekracht maar er is geen situationele flexibiliteit. Zij vallen voor Nussbaum buiten de wereld van de 'sentient beings'. Uiteenlopende soorten hebben dus een plaats in de theorie voor rechtvaardigheid van Nussbaum. De motivering voor de grens tussen dieren met en dieren zonder bewustzijn lijkt in het boek weinig prioriteit te hebben gezien de rommelige argumentatie. Wie grenzen trekt, creëert ook grensconflicten. Nussbaum betoogt dat dieren met bewustzijn, hoe minimaal ook, het recht hebben om te mogen leven volgens de capabiliteitsbenadering. Weliswaar hebben haar oordelen welke diersoorten wel of niet aandacht verdienen geen definitief karakter. Maar waarom heeft zij niet gekozen voor alle dieren, met de premisse dat nog niet voor alle dieren is uitgemaakt of ze pijn ervaren en zich bewust zijn van het leven? Blijkbaar verkeert zij in de veronderstelling dat er altijd een tweedeling zal blijven in de dierenwereld als het om bewustzijn gaat. In plaats van schepsels voor de capabiliteitsbenadering buiten te sluiten, lijkt het meer voor de hand te liggen om te spreken over een tijdelijke lijst van dieren die voldoen aan het bewustzijns criterium. Het is immers een kwestie van tijd tot we ontdekken dat er veel meer dieren zijn met bewustzijn. Tot voor kort dachten we toch ook dat cephalopoden zoals de octopus geen pijn konden ervaren?⁴⁰¹

De capabiliteitsbenadering deelt dieren niet in, zoals Steven Wise en Christine Korsgaard dat doen, aan de hand van hun gelijkheid met mensen en streeft niet naar speciale privileges voor 'Dieren zoals wij'. Er is evenveel aandacht voor de vink of het varken als voor de walvis en de olifant.⁴⁰² Toch brengt Nussbaum wel degelijk een cesuur aan, namelijk tussen dieren met en dieren zonder bewustzijn. Het verwijt van Palmer dat er bij de utilitaire- en dierenrechtenbenadering sprake is van een klassensysteem gaat in feite ook op voor de capabiliteitsbenadering van Nussbaum. Alle dieren met bewustzijn krijgen gelijke morele waardering en passen binnen de capabiliteitsbenadering. Elk dier dat niet voldoet aan de eis valt buiten het systeem.

8.2.4 De uitvoerbaarheid

De vraag is of een nieuw concept over gerechtigheid wel ontwikkeld kan worden voordat er voldoende bewijs is over wie als 'sentient being' moet worden aangemerkt? Het ontbreekt daardoor aan duidelijkheid over de distributie van sentience onder dieren om een betrouwbare schatting te maken hoeveel dieren een dergelijke behandeling kunnen claimen. Niet onbelangrijk is bijvoorbeeld of insecten wel of niet behoren tot de 'sentient beings'. Een dergelijk 'detail' doet ertoe. De wereld zou daarmee ineens oneindig veel meer dieren krijgen die aanspraak maken op een rechtvaardige behandeling. Het zou ook de uitvoerbaarheid van de capabiliteitsbenadering ernstig in twijfel trekken. Deze twijfel is er ook bij de Amerikaanse econoom Terence Burnham. Hij rekende globaal uit over hoeveel dieren we praten in de theorie van Nussbaum. Er zijn minimaal 6000 zoogdiersoorten, 9000 vogelsoorten en 10.000 soorten vissen.⁴⁰³ Dat betekent dat we het hebben over minstens

---

⁴⁰¹ Ibidem, 197.

⁴⁰² Ibidem, 23.

⁴⁰³ Terence C. Burnham, 'Justice for animals: our collective responsibility', *Journal of Bioeconomics* 25 (2023) 65-73, aldaar 72.

25.000 capabiliteitslijsten die minimaal tien centrale capabiliteiten bevatten. Al deze capabiliteiten moeten opgenomen worden in wet en regelgeving van honderden landen. Het duurt derhalve op zijn minst vele decennia om het ideaal van Nussbaum in de praktijk te realiseren. Dan hebben we het niet eens over de miljarden euro's of dollars die een dergelijk project zal kosten. Ondertussen gaat het lijden van dieren in de bio-industrie en in proefdierenlaboratoria ongestoord door. Burnham komt met een alternatieve benadering: the 'Great ape project'. Het is het plan van Nussbaum maar dan in stappen. The 'Great ape project' richt zich op de rechten van alle grote apen: mensen, chimpansees, bonobo's, gorilla's en orang-oetangs. Drie rechten staan er op de capabiliteitslijst: recht om te leven, bescherming van de individuele vrijheid, bescherming tegen marteling.⁴⁰⁴ Dit project selecteert slechts vier niet-menselijke soorten waarvan bovendien al veel bekend is over gedrag, gewoontes en leefomstandigheden. Het beginnen met een kleine stap kan binnen een te overziene termijn een concrete verbetering opleveren voor vier diersoorten. Bovendien kan deze bescheiden opzet dienen als een pilot voor het ontwikkelen van wet- en regelgeving voor volgende diersoorten.⁴⁰⁵ Burnham merkt op dat Nussbaum de discussie mijdt om te praten over praktische stappen en de kosten van de uitvoering van haar plan.⁴⁰⁶ Het blijft steken in een moralistisch verhaal en een 'kosten zijn niet relevant' benadering. *Justice for animals* is een idealistische droom over dierenrechten die geen verbinding heeft met biologie of economie.⁴⁰⁷ Het is een inspirerend eindpunt voor hen die er naar streven het leven van dieren te verbeteren. Op zich kan het gezien worden als een doel, niet als een gids of actieprogramma.

8.2.5 Geen volksopstand

Het is opvallend dat Nussbaum na haar zorgvuldige analyse van de morele schade van onze omgang met dieren zo koel blijft en geen revolutie predikt om het merendeel van de levende wezens op aarde een menswaardige plek te geven.⁴⁰⁸ Ook het winstmotief van het kapitalisme wijst zij niet aan als de schuldige van het grootschalig lijden in de vleesindustrie. Ondanks de ongelooflijke maatschappelijke consequenties en daarbij horende kosten, houdt zij geen betoog voor een fundamentele systeemverandering, ze houdt alleen een pleidooi voor humane wetgeving. In tegenstelling tot uiteenlopende actiegroepen uit de dierenrechtenbeweging die zich keren tegen de onmenselijke vleesindustrie, de jacht, de verwaarlozing van huisdieren, de vervuiling van zee en atmosfeer, blijft Nussbaum argumenteren en nuanceren vanuit haar veilige universitaire positie.⁴⁰⁹ Verschillende academische collega's kiezen ervoor om naast hun wetenschappelijke ambities een activistische stellingname binnen het maatschappelijke debat in te nemen.⁴¹⁰ De kritiek op de capabiliteitsbenadering van Nussbaum spitst zich vooral toe op vragen over

---

⁴⁰⁴ Burnham, 'Justice for animals', 73.

⁴⁰⁵ Ibidem.

⁴⁰⁶ Ibidem, 65-67.

⁴⁰⁷ Ibidem.

⁴⁰⁸ Engelen, 'De eerste dieren vechten al terug', geen paginanummering.

⁴⁰⁹ Ibidem.

⁴¹⁰ Voorbeelden in Nederland zijn: Eva Meijer, Janneke Vink, Marjan Slob en Bernice Bovenkerk.

de implementatie van haar theorie. Hoe moeten de minimale waarden van de verschillende capabiliteiten worden bepaald? Hoe moet het met conflicterende capabiliteiten? Kan er binnen een soort uitruil plaats vinden tussen capabiliteiten? Hoe kunnen dieren opkomen voor hun rechten? Hoe kunnen de belangrijkste capabiliteiten worden gerealiseerd zolang zij geen fundamenteel stelling neemt tegen proefdieronderzoek, de jacht en het bestaan van dierentuinen? Hoe kunnen we dieren in het wild beschermen zonder in te grijpen in hun habitat? Hoe kunnen de gewenste capabiliteiten worden uitgevoerd zolang er geen transparante lijst is van dieren met bewustzijn. Anderen vragen zich af of het geen luxeprobleem is om je bezig te houden met de rechten van het dier terwijl de rechten van miljoenen mensen met voeten worden getreden? Opvallend is dat er nauwelijks bezwaren worden ingebracht tegen de talloze antropomorfistische elementen die deel uitmaken van haar capabiliteitsbenadering.

8.3 De grenzen van het antropomorfisme

Honden eten we in Nederland niet, maar met het eten van koeien, plaatsens van muizenvallen of verdelgen van kakkerlakken hebben de meesten geen probleem.⁴¹¹ Mensen zijn geneigd om rekening te houden met een hond, een paard, een dolfijn. Ook voor de rechtspositie van primaten lopen we warm. Maar het toekennen van rechten aan muggen, vliegen of wormen is discutabel. Hoe sterker dieren lijken op mensen en hoe meer we mensen herkennen in de leefwereld van dieren des te meer sympathie gaat er naar hen uit. Het wordt dan gemakkelijker om ons menselijk gedachtegoed te projecteren op het dier. Antropomorfisme is dus selectief, antropomorfisme zoekt naar dieren die zich het beste lenen voor de menselijke verbeelding.

Het algemeen letterkundig lexicon definieert antropomorfisme als het toekennen van menselijke eigenschappen, emoties, opvattingen en gedaantes aan niet-menselijke wezens, in het bijzonder aan God, goden en aan natuurkrachten. Dit is een beperkte definitie want bij antropomorfisme kunnen menselijke eigenschappen ook worden geprojecteerd op allerlei niet menselijke wezens als robots, stripfiguren, planten of dingen. Antropomorfisme wordt ook wel het 'Walt Disney effect' genoemd omdat in Disney films dieren vaak worden neergezet als mensjes met een jasje en een mutsje. In deze scriptie beperkten we antropomorfisme tot de vermenselijking van (levende) dieren.⁴¹²

Zoals we eerder bespraken schuilt achter het taboe op antropomorfisme de wens tot antropocentrisme, de mens willen zien als middelpunt van het leven.⁴¹³ Dat klopt zegt Korthals, antropomorfisme komt juist op wanneer het antropocentrisme wegebt. Pas

---

⁴¹¹ Hans Alma, 'Het antropocentrisme ter discussie. Toegespitst op de dier-mensrelatie' in: Johan Goud en Frank Bosman ed., *Leven dat leven wil. Over dieren en mensen in filosofie, religie en kunst* (Almere 2020) 15-24, aldaar 16.

⁴¹² Antropomorfisme is het toeschrijven van menselijke eigenschappen, ideeën en emoties aan dieren.

⁴¹³ Korthals, 'Antropomorfisme: een ondeugd in de dierwetenschappen', 294.

wanneer dieren niet meer worden gezien als verlengstuk van menselijk gebruik ontstaat belangstelling voor de zielenroerselen van dieren.⁴¹⁴

8.3.1 Bewijslast omgedraaid

Opvallend is dat er nauwelijks discussie is over het begrip van antropomorfisme. In de literatuur zijn geen kaders te vinden waarbinnen we de afmetingen van het antropomorfisme kunnen plaatsen. De verschillende formuleringen die in de literatuur werden aangetroffen verschillen minimaal van elkaar en beconcurreren elkaar niet op de inhoud.⁴¹⁵ Ook verschillende interpretaties van de definitie komen in de doorgenomen literatuur niet aan de orde. De geschiedenis van het woord antropomorfisme en de contouren van het begrip zijn nergens uitgewerkt. De inhoudelijke discussie over antropomorfisme is er sinds de jaren zeventig van de vorige eeuw, dus zo'n halve eeuw. In de maatschappelijke discussie over menselijke bemoeienis met dieren komt het begrip sporadisch voor. Antropomorfisme is een intellectueel begrip dat de vooral een plaats heeft in het wetenschappelijke discours van ethologen, biologen en filosofen. In het onderzoek naar en bemoeienis met dieren lijkt er echter steeds minder plaats voor het begrip. De aanvankelijk felle discussies over antropomorfisme als doodzonde versus antropomorfisme als nuttig instrument bij het onderzoek naar het gedrag van dieren, lijken te verstommen. Het pleit lijkt beslecht in het voordeel van antropomorfisme als perspectiefvol model voor onderzoek naar het gedrag van dieren. In korte tijd lijkt de bewijslast omgedraaid. Inmiddels is het onwetenschappelijk om het basale denken en voelen van dieren te ontkennen. In recente publicaties van ethologen, biologen en filosofen die studie maken van de relatie tussen dieren en mensen komt het woord antropomorfisme nauwelijks meer voor. Het krijgt geen aandacht meer omdat het niet langer een strijdpunt is in de gedragswetenschap van dieren.

8.3.2 Antropomorfisme niet langer punt van aandacht

Ook Nussbaum spreekt zich nauwelijks uit over het dilemma van antropomorfisme in de wetenschap. De term valt in *Gerechtigheid voor dieren* slechts een enkele keer. In de Engelstalige editie, *Justice for animals*, is een register opgenomen.⁴¹⁶ Het woord antropomorfisme geeft een verwijzing naar drie plaatsen in het boek. Op die pagina's komt het begrip terloops ter sprake zonder dat ze er nader op ingaat. Nussbaum lijkt daarmee aan te geven dat de discussie over dit onderwerp zijn tijd heeft gehad. Zij vindt het een illusie om

---

⁴¹⁴ Ibidem.

⁴¹⁵ Hier volgen een aantal definities die werden aangetroffen in de literatuur: Voorstelling van God of van andere wezens (robots etc.) in menselijke vormen, met menselijke opvattingen, hartstochten en gevoelens; Voorstelling van andere wezens als mensen (films, strips etc); Toeschrijven van menselijke gevoelens en beweegredenen aan dieren; Het verklaren van iets dat niet menselijk is door middel van menselijke kenmerken; Het onterecht aan dieren toeschrijven van een menselijke persoonlijkheid; Menselijke eigenschappen aan dieren toekennen; Voorstelling van God of van andere geestelijke wezens in menselijke of aardse vormen of volgens menselijke opvattingen; Het projecteren van menselijke emoties op dieren; Het toekennen van menselijke eigenschappen aan niet-menselijke wezens of voorwerpen; Het tonen of behandelen van andere dieren, goden en voorwerpen alsof ze menselijk zijn qua uiterlijk, karakter of gedrag.

⁴¹⁶ Nussbaum, *Justice for animals*, 355-372. Er wordt verwezen naar de pagina's 24, 102, 124 en 125.

de mening te zijn toegedaan dat je antropomorfisme bij dieronderzoek kunt ontlopen. Wetenschappers die dit beweren overschatten hun vermogen om objectief te werk te gaan.⁴¹⁷ Ze prediken een drogbeeld dat ze zichzelf als mens kunnen uitschakelen en alleen aan knoppen kunnen draaien die een universeel karakter hebben. Ze schrijven zichzelf bovenmenselijke eigenschappen toe. In feite past dit bij de arrogantie van de natuurwetenschapper die meent alles in de hand te hebben en denkt de menselijke emotie buitenspel te kunnen zetten. Het is voor Nussbaum geen onderwerp omdat ze het vanzelfsprekend vindt dat we altijd met mensenogen naar dieren kijken. In feite worden de grenzen van het antropomorfisme bepaald door de grenzen van de menselijke verbeelding. Daar waar onze beelden en gedachten ophouden vinden we de grenzen van het antropomorfisme.

Nussbaum ontwikkelde voor een rechtvaardige behandeling van de mens een tiental capabiliteiten die als richtlijn voor overheid en wetgeving kunnen dienen ten faveure van het gedijen en floreren van de mens. In *Gerechtigheid voor dieren* houdt ze een vlammend betoog om deze capabiliteiten, ontwikkeld voor mensen, te gebruiken als uitgangspunt voor een respectvolle omgang met dieren. Over antropomorfisme gesproken! Het begrip antropomorfisme wordt hier maximaal toegepast. Capabiliteiten die voor mensen zijn ontwikkeld worden immers geprojecteerd op dieren om zo het welzijn en de rechten van dieren naar een 'mensenniveau' te tillen. De doelen van de dierenrechtenbeweging symboliseren eveneens een ultieme vorm van antropomorfisme. Zij hanteren namelijk de menselijke wetgeving als maat voor de rechten van dieren. De framing is hoe meer dieren we menselijke eigenschappen toeschrijven hoe meer rechten zij kunnen ontleen aan de menselijke wetgeving.⁴¹⁸

8.3.3. Geen grenzen aan antropomorfisme

Naarmate ik meer lees over het onderwerp kom ik steeds sterker tot de conclusie dat er geen grenzen zijn aan het antropomorfisme. Wij mensen kunnen alleen kijken met mensenogen, luisteren met mensenoren en ruiken met de menselijke neus. Al onze gedachten zijn mensengedachten en daarmee is alles wat we beweren over dieren en alles wat we willen veranderen in onze houding ten opzichte van dieren gekleurd door de mensenwereld. Omdat we onszelf niet kunnen uitschakelen is het debat over de wenselijkheid van antropomorfisme in dierethiek en dieronderzoek een schijndiscussie. Hoe we ook te werk willen gaan in ons onderzoek naar dieren en wat we ook zoeken in onze relatie met dieren, we zullen het altijd moeten doen met onze menselijke maatstaven en ons humane instrumentarium. Dat impliceert dat de vraag bij wetenschappelijk onderzoek maar ook in het maatschappelijk debat niet is: 'Is er sprake van antropomorfisme?' De vraag is hoogstens: 'Bestaan er niet-menselijke perspectieven om naar dieren te kijken?' Wegen om onze relatie met dieren in beeld te brengen zonder dat er sprake is van antropomorfisme ben ik binnen mijn onderzoek niet tegengekomen. Jacques de Visscher onderschrijft deze

---

⁴¹⁷ Ibidem, 124-125.

⁴¹⁸ Wise, *Rattling the cage*, 7.

conclusie in een artikel onder de veelzeggende titel *Over de onvermijdelijke vermenselijking van dieren. Een kleine fenomenologische schets*.⁴¹⁹ Hij begint zijn publicatie met een citaat van wijsgerig antropoloog F.J.J. Buytendijk (1887-1974): 'Het menselijke van de mens kan niet verklaard worden uit een natuurlijke evolutie, maar het verwijst naar de ondoorgrondelijke grond van alle Zijn.'⁴²⁰ Van een wetenschap waarin antropomorfisme een hindernis was, is dierethiek opgeschoven naar de mening dat elke vorm van onderzoek naar dieren per definitie een antropomorfe inmenging is omdat we er niet aan kunnen ontsnappen om door onze mensenbril naar dieren te kijken. We beschikken immers niet over een bril met dierenglazen.⁴²¹

9. Ethische dilemma's

Hoe geven we als burger invulling aan onze ethische standpunten met betrekking tot de relatie tussen mens en dier. In Nederland sterven per jaar meer dan 600 miljoen dieren onder beroerde omstandigheden in de bio-industrie.⁴²² Honderdduizenden dieren worden jaarlijks doodgemaakt in proefdierlaboratoria en honderdduizenden dieren leven in gevangenschap in dierentuinen. Andere dieren lijden onder eenzaamheid of verwaarlozing als huisdier.⁴²³ We bespreken hier drie ethische dilemma's die specifieke vormen van antropomorfisme in beeld brengen. Tevens zijn deze dilemma's een topic in zowel het maatschappelijke- als het wetenschappelijke debat over de veranderende relatie tussen mens en dier. Achtereenvolgens komen aan de orde: proefdieren in wetenschappelijk onderzoek, het bestaansrecht van dierentuinen en de plussen en minnen van het bestaan als huisdier.

9.1 Dieren in wetenschappelijk onderzoek

Charlotte Mutsaers verscheen op het carnavalsbal 'Bal du rat mort' in Oostende (1998) met een rattenmasker en in haar linkerhand een protestbordje met de leus van James Ensor 'Infames vivisecteurs' (schandelijke vivisecteurs) een duidelijke aanklacht tegen dierenleed. Ze neemt het op voor de ratten die in de laboratoria gebruikt worden als proefdieren.⁴²⁴ Dat waren er in het jaar 2021 in Nederland 93.761. Muizen worden in laboratoria nog vaker

---

⁴¹⁹ Visscher, 'Over de onvermijdelijke vermenselijking van dieren.', 77.

⁴²⁰ Buytendijk, F. J. J., *Mens en dier* (Utrecht-Antwerpen 1972) 149.

⁴²¹ Keulartz en Swart, 'Animal flourishing and capabilities', 8.

⁴²² Verkiezingsprogramma Partij voor de Dieren. Tweede Kamerverkiezingen (Amsterdam 2021) 32.

⁴²³ Meijer, *De soldaat was een dolfin*, 12.

⁴²⁴ Barbara Fraimont, 'Het kreeftenleven is ook een leven' in: Johan Goud en Frank Bosman ed., *Leven dat leven wil. Over dieren en mensen in filosofie, religie en kunst* (Almere 2020) 131-146, aldaar 136-141.

gebruikt, 150.760 keer. In de top tien van proefdieren in Nederland staan verder vissen (74.350), kippen (41.599), konijnen (19.508) en varkens (7933). Maar ook aapjes (215), honden (906), kikkers (2943) en paarden (242) staan op het programma van onderzoeksprojecten. Het gaat in Nederland om meer dan 400.000 dieren per jaar.⁴²⁵ Medische experimenten met proefdieren hebben in het verleden voor mensen aanmerkelijke gezondheidswinst opgeleverd. Daar staat tegenover dat dierproeven hebben geleid tot veel dierenleed en voortijdige sterfte van dieren. Weinig verdedigers van dierenrechten streven overigens naar een volledige afschaffing van proefdieronderzoek. Zelfs Peter Singer neemt een genuanceerd standpunt in en stelt dat dierproeven in sommige gevallen zijn te verdedigen.⁴²⁶

9.1.1 Nuffield Council

Zoals uit bovenstaande cijfers duidelijk wordt zijn vissen populair in het proefdieronderzoek. Dat het denken over dieren niet stilstaat mag blijken uit het feit dat in de jaren tachtig proeven met vissen niet als dierproeven werden beschouwd. Vissen werden niet (h)erkend als dieren. Ze mochten voor elk doel worden ingezet.⁴²⁷ Hoewel er al veel is veranderd staat het welzijn van vissen nog steeds sterk onder druk. In het onderzoek naar het toebrengen van invaliditeit en dood bij proefdieren is er op het gebied van wetgeving en regelgeving een forse stap vooruit gezet sinds het rapport van de Nuffield Council of Bioethics.⁴²⁸ Het centrale thema van deze Britse adviesraad met internationale uitstraling bestond uit de 3 R's: replacement, reduction and refinement of animal research. In het Nederlands is het vertaald als de 3 V's. Vermindering, verfijning en vervanging van onderzoek op dieren. Het staat voor verbetering van het proefdieronderzoek in de vorm van verminderde schade, verfijning van onderzoeksmethoden door scherpere criteria en waar mogelijk vervanging van dierproeven door andere vormen van onderzoek.⁴²⁹ Hoewel de adviesraad een wereld zonder dierproeven voorlopig als een utopie beschouwt heeft deze rapportage gezorgd voor een betere positie van proefdieren in onderzoekslaboratoria. Overigens pleitten ook in deze raad vooraanstaande dierethici voor het *scala naturae* denken. Bij deze ethici bestaat de mening dat wat wordt toegestaan bij dierproeven, afhankelijk is van hoe hoog een dier op de ladder staat. Ratten, muizen en vissen worden behandeld als volstrekt ongelijkwaardig aan de grotere gewervelde dieren.⁴³⁰ Opvallend in

---

⁴²⁵ In het jaar 2021 waren er 423.291 proefdieren. In het jaar 2022 waren er 438.762 proefdieren in Nederland. Er is in Nederland jaarlijks een toename van het aantal dieren dat gebruikt wordt als proefdier of als 'leverancier' van dierlijk materiaal. Centrale commissie dierproeven.

<https://www.centralecommissiedierproeven.nl/onderwerpen/wetten-en-regels>, laatst geraadpleegd op 6 juli 2023.

⁴²⁶ Nussbaum, *Gerechtigheid voor dieren*, 237.

⁴²⁷ Dierproevenbesluit <https://wetten.overheid.nl/BWBR0035866/2020-07-17>, laatst geraadpleegd op 6 juli 2023.

⁴²⁸ Nuffield Council on Bioethics (2005) <https://www.nuffieldbioethics.org/assets/pdfs/The-ethics-of-research-involving-animals-full-report.pdf>, laatst geraadpleegd op 6 juli 2023.

⁴²⁹ W.M.S. Russell en R.L. Burch, *Guidelines for ethical conduct in the care and use of nonhuman animals in research* (New York 2012) 24.

⁴³⁰ Tom L. Beauchamp en David DeGrazia, *Principles of animal research ethics* (New York 2009) 134.

dit verband is de uitzonderingspositie van mensapen bij de proefdierkeuze. Dat zien we ook terug in de Nederlandse wetgeving. Het is in de wet op de dierproeven verboden een dierproef te verrichten bij de chimpansee, de bonobo, de oerang oetang en de gorilla. Andere niet menselijke primaten mogen alleen worden gebruikt met een uitgebreide wetenschappelijke motivering. Alle primaten die gebruikt worden bij dierexperimenten krijgen, evenals honden en katten, een individueel merkteken. Dit speciale ‘stempel’ is dus voorbehouden aan hoog in de hiërarchie geplaatste dieren.⁴³¹

Interessant is hoe in de Britse adviesraad over dierexperimenten drie standpunten naast elkaar werden gezet: 1. De mens is speciaal omdat de mens een moreel vitale eigenschap heeft die bij alle dieren ontbreekt (de heldere lijn visie). 2. Er is op basis van moraliteit een hiërarchie met de mens bovenaan, gevolgd door primaten, de andere zoogdieren en onderaan de ongewervelde en eencellige wezens (de moreel glijdende schaal) 3. Er is geen categorisch onderscheid tussen mensen en dieren, ze zijn moreel gelijkwaardig (de morele gelijkheidsopvatting).⁴³² De opties 1 en 2 refereren aan de *scala naturae*. Vanuit het perspectief van de capabiliteitsbenadering ontbreekt in deze indeling het idee dat in het proefdieronderzoek elke soort een kenmerkende levensvorm heeft en dat deze levensvorm dwingend voorschrijft wat voor het dier wel of niet schadelijk kan zijn.

De Nuffield council houdt zich zorgvuldig op de vlakte als het gaat over de betrouwbaarheid van diermodellen in het wetenschappelijk onderzoek. Argumenten voor en tegen zijn sterk gepolitiseerd. Recent heeft de Amerikaanse neuroloog en dierethicus Aysha Akhtar een aantal wetenschappelijke artikelen over deze kwestie gepubliceerd.⁴³³ Zij concludeert dat veel dierproefonderzoek onbetrouwbaar is. De kosten van dierproeven zouden de baten overtreffen. Het onderzoek van Andrew Rowan bevestigt haar bevindingen.⁴³⁴ Hij concludeert dat de voorspellende waarde van dierproefonderzoek slechts 50 tot 60 % bedraagt en dat deze bij knaagdieren zelfs onder de 50 % zakt, hetgeen inhoudt dat het minder nauwkeurig is dan kruis of munt gooien.

9.1.2 Selectie op antropomorfe eigenschappen

Een belangrijk recent werk is *Principles of animal research ethics* van Tom L. Beauchamp en David DeGrazia.⁴³⁵ Dit boek gaat veel verder dan de adviezen van de Nuffield council. Deze auteurs benadrukken dat alle gewervelde dieren en koppotigen niet alleen gevoel hebben maar ook beschikken over een gezichtspunt op de wereld en derhalve serieuze morele consideratie verdienen. Ze distantiëren zich van de *scala naturae* en ze formuleren een reeks normatieve richtlijnen die meer ruimte geeft aan dieren dan de 3 V's. De richtlijnen komen

---

⁴³¹ Dierproevenbesluit <https://wetten.overheid.nl/BWBR0035866/2020-07-17>, laatst geraadpleegd op 6 juli 2023.

⁴³² Nuffield Council on Bioethics (2005) <https://www.nuffieldbioethics.org/assets/pdfs/The-ethics-of-research-involving-animals-full-report.pdf>, laatst geraadpleegd op 6 juli 2023.

⁴³³ Aysha Akhtar, 'The flaws and human harms of animal experimentation', *Cambridge Quarterly of Healthcare Ethics* 24 (2015) 407-419, aldaar 410.

⁴³⁴ Andrew Rowan, 'Ending the use of animals in toxicity studies and risk evaluation', *Cambridge Quarterly of Healthcare Ethics*, 24 (2015) 448-458, aldaar 450.

⁴³⁵ Beauchamp en DeGrazia, *Principles of animal research ethics*, 134.

in grote mate overeen met de capabiliteitsbenadering. Nussbaum onderscheidt bij dierproeven in haar capabiliteitsbenadering drie probleemgebieden.⁴³⁶ De schade die dieren wordt berokkend doordat ze in hun capaciteiten worden beperkt en voortijdig sterven. De schade die dieren wordt toegebracht door hen tijdens de dierproeven bloot te stellen aan pijn, al dan niet met de dood tot gevolg. En als derde, de ontbering van dieren als gevolg van hun experimentele omstandigheden, al dan niet tot de dood erop volgt. Deze problemen vormen een tragisch dilemma waarbinnen onderzoekers een morele norm moeten overtreden om een belangrijk goed te verkrijgen. Wat betreft het derde probleemgebied merkt ze op dat het opvallend is dat het onderkomen van proefdieren vele malen slechter is dan dat van dieren in een dierentuin.⁴³⁷ Nussbaum is van mening dat dierproeven alleen mogen doorgaan als er een garantie is voor een wetenschappelijke opbrengst. Ze verwacht dat we als samenleving nog ver verwijderd zijn van een dierproefvrije wereld.⁴³⁸ Saskia Arndt is hoogleraar diergedrag aan de faculteit diergeneeskunde in Utrecht en tevens universitair woordvoerder met betrekking tot het welzijn van proefdieren.⁴³⁹ Haar focus ligt op het ontwikkelen van dierenwelzijnsconcepten bij gedomesticeerde dieren. Zij betoogt in haar inaugurele rede aan de Universiteit van Utrecht dat er voldoende aanwijzingen zijn dat het welzijn van gehouden dieren in het gedrang is. Zij onderzoekt hoe in laboratoria beter met de behoeften van dieren kan worden omgegaan. Mensen, zo betoogt Arndt, zijn geneigd om bepaalde criteria te hanteren bij het beoordelen van (proef)dieren: herkenbaarheid (qua uiterlijk), aaibaarheid (schattigheid), sociale nabijheid. Er is empathie voor dieren die hoog scoren op deze criteria. Hoewel sinds 1996 alle dieren voor de Nederlandse wet gelijk zijn, bepaalt de ranking in grote mate de perspectieven van dieren in proefdieronderzoek.⁴⁴⁰ Zo staan vissen laag in de pikorde. Ze worden met miljoenen tegelijk gevangen en per ton verhandeld. Het zijn dus in onze ogen geen individuen. Dat komt omdat we ons niet goed met vissen kunnen identificeren. Arndt vindt deze criteria voor proefdierselectie dan ook onjuist omdat ze gebaseerd zijn op antropomorfe criteria. Studie van diergedrag moet plaatsvinden vanuit de perspectieven van het dier.⁴⁴¹ Vanuit dit vertrekpunt moet echter rekening worden gehouden met gedragsaspecten die het gevolg zijn van domesticatie. Arndt richt zich op gedragsaspecten die zowel voor dieren als voor menselijk welzijn belangrijk zijn. Dit is een opmerkelijke overeenkomst met de capabiliteitsbenadering, waarin ook Nussbaum uitgaat van een set centrale capabiliteiten die gelden voor mens en dier.

9.1.3 Maatschappelijk debat over proefdieren

Met betrekking tot het maatschappelijk debat over onderzoek op dieren zegt vier op de tien Nederlanders dat dierproeven niet ten koste mogen gaan van het welzijn van proefdieren.

---

⁴³⁶ Nussbaum, *Gerechtigheid voor dieren*, 238.

⁴³⁷ Ibidem, 239.

⁴³⁸ Ibidem, 241. Volgens de Wet op de Dierproeven zijn in Nederland sinds 1996 alle gewervelde dieren gelijk. In andere landen is dit nog niet het geval.

⁴³⁹ Saskia Arndt, *Animal perspectives* (Oratie).

⁴⁴⁰ Ibidem.

⁴⁴¹ Ibidem.

Slechts 17% van de Nederlanders vindt dat de Nederlandse overheid zich voldoende inzet om dierproeven te vervangen door dierproefvrije methoden. Over dierproeven met apen vindt 20 % van de Nederlanders het acceptabel om de dieren maximaal 24 uur geen eten of drinken te geven. Wetend dat konijnen in groepen leven, vindt een op de vijf mensen het aanvaardbaar om konijnen als proefdier in hun eentje op te sluiten als het medisch-wetenschappelijk onderzoek daarom vraagt.⁴⁴² De Partij voor de Dieren is van mening dat experimenteren op dieren, te beginnen bij de primaten, zo spoedig mogelijk moeten worden gestopt. Zij benadrukken dat dierproeven en de manier waarop dieren hiervoor gehuisvest worden ontoelaatbaar veel pijn, stress en sterfte bij dieren veroorzaken. Ook zijn zij van mening dat het merendeel van de gebruikte dierproeven niet leidt tot bruikbare resultaten omdat dieren en mensen biologisch te veel van elkaar verschillen. Zij bepleiten meer aandacht voor de ontwikkeling van proefdiervrije methoden.⁴⁴³ Opmerkelijk is dat de dierenrechtenbeweging is ontstaan juist vanwege de wreedheid tegen dieren in proefdieronderzoek.⁴⁴⁴

Het beleid van de Nederlandse overheid is gericht op het verantwoord en zorgvuldig uitvoeren van dierproeven. De Nederlandse voedsel- en warenautoriteit (NVWA) houdt toezicht op de naleving van de wet op de dierproeven. Zij rapporteert jaarlijks over de uitvoering van deze taak. In 2021 registreerden de Nederlandse vergunninghouders 477.970 dierproeven. In dat jaar waren 77 instellingen in het bezit van een vergunning voor het verrichten van dierproeven. Dit zijn met name universiteiten, ziekenhuizen en farmaceutische bedrijven. Het doden van dieren alleen voor gebruik van hun organen of weefsels valt in Nederland ook onder de wet op de dierproeven. In 2021 werden hiervoor in Nederland 54.679 dieren gedood. Een dierproef wordt onder plaatselijke of algehele verdoving uitgevoerd of er worden pijnstillers toegediend tenzij het experiment daarvoor geen ruimte geeft. Dieren die gebruikt zijn in een dierproef en dit hebben overleefd kunnen aangeboden worden ter adoptie of worden teruggeplaatst in een dierhouderijsysteem. Meer dan 90 % van alle bij dierproeven gebruikte dieren wordt echter afgemaakt of overleeft het onderzoek niet.⁴⁴⁵

---

⁴⁴² Kantar, *De staat van het dier* (2022), geen paginanummering aanwezig.

⁴⁴³ Verkiezingsprogramma Tweede Kamerverkiezingen. Partij voor de Dieren (Amsterdam 2021) 27.

⁴⁴⁴ Lodewijk Dros, 'Deze filosoof leert van dieren. "Ik dacht dat er in een vis niet veel omging, daar kwam ik van terug"', *Trouw*, 10 juli 2023.

⁴⁴⁵ Alle cijfers zijn afkomstig uit de rapportage van de Centrale commissie dierproeven <https://www.centralecommissiedierproeven.nl/onderwerpen/wetten-en-regels>, laatst geraadpleegd op 6 juli 2023.

9.2 Dierentuinen

In 1958 was op de wereldtentoonstelling in Brussel een levend Congolees dorp tentoongesteld. In deze mensentuin waren achter bamboehelken, bij een Afrikaans hutje, Congolese mannen en vrouwen met hun kinderen in traditionele klederdracht ondergebracht. Dit tot vermaak van een miljoenenpubliek.⁴⁴⁶ We vinden een dergelijke ethnologische expositie nu racistisch, schandelijk en weerzinwekkend. Wat zal men over 50 jaar vinden van onze dierentuinen?

De menagerie, een verzameling exotische dieren, is de voorloper van de moderne dierentuin. In de vijftiende eeuw moesten ze vooral de status van de eigenaar oppoetsen. Een beetje koning had zijn eigen dierentuin. Aanvankelijk was het bestaansrecht van deze menagerieën gebaseerd op amusement en koloniale trots. De eerste tentoonstellingen van wilde dieren voor een groter publiek ontstonden in de achttiende en negentiende eeuw. In de London Tower, waar roofdieren werden geëxposeerd, mochten mensen zelfs hun eigen hond of kat meenemen om deze aan wilde dieren te voeren.⁴⁴⁷ De opening van de London Zoo in 1828 betekende de geboorte van de moderne dierentuin. Het succes van de London Zoo leidde tot een golf van dierentuinen over de hele wereld.⁴⁴⁸ De missie van dierentuinen was wetenschappelijk onderzoek, educatie en amusement.⁴⁴⁹ Het paste bij de negentiende eeuw, de eeuw van het inventariseren en classificeren. De evolutietheorie van Darwin was hun referentie, de aandacht ging uit naar de oorsprong van soorten (species). De vraag was: Wat voor diersoorten bestaan er allemaal? Individuele dieren werden gepresenteerd als specimen, als vertegenwoordiger van hun soort.⁴⁵⁰

9.2.1 Educatie en behoud bedreigde diersoorten

In de twintigste eeuw raakte het wetenschappelijk onderzoek in dierentuinen geleidelijk op de achtergrond. Als functie resteerde educatie en vermaak. Maar sinds er redelijke consensus bestaat over het feit dat dieren tot de morele cirkel behoren is het niet meer vanzelfsprekend dat dieren in levenslange gevangenschap worden gehouden om redenen van plat vermaak. Dierentuinen proberen dan ook steeds meer hun bestaansrecht te funderen op educatie en het behoud van bedreigde diersoorten.⁴⁵¹ Ook deze functies staan echter ter discussie. Wat betreft educatie claimen dierentuinen dat zij bezoekers onderwijzen over dieren. Zij wijzen op de noodzaak verbinding te leggen tussen mens en dier, juist nu de moderne mens meer dan ooit vervreemd is van de natuur.⁴⁵² 'Kinderen krijgen in dierentuinen echter vaak gestreste en neurotische dieren te zien die door mensen

---

⁴⁴⁶ Frank G. Bosman, 'Van human zoo tot kerstboomschaamte' in: Johan Goud en Frank Bosman ed., *Leven dat Leven wil*, 147-155, aldaar 149.

⁴⁴⁷ Janneke Vink, 'Het bestaansrecht van dierentuinen brokkelt af', *Leiden Law blog*, november 2020.

⁴⁴⁸ Amsterdam Artis was in 1838 de eerste dierentuin op het Europese vasteland.

⁴⁴⁹ Keulartz, Ethiek van de dierentuin, 27 februari 2017

<https://doi.org/10.1093/acrefore/9780199389414.013.162>

⁴⁵⁰ Rianne Oosterom, 'Een olifant is ook maar (g)een mens', *Trouw*, 18 oktober 2016.

⁴⁵¹ Vink, 'Het bestaansrecht van dierentuinen brokkelt af' (weblog).

⁴⁵² Paul de Vries, 'Straks sta je oog in oog met een leeuw', *Trouw*, 29 september 2023.

zijn opgesloten en daardoor afwijkend gedrag vertonen', zegt Janneke Vink.⁴⁵³ Kinderen leren dat mensen de baas zijn over dieren en dat wij zelfs de gevaarlijkste dieren kunnen dwingen tot onderdanigheid. In dierentuinen krijgen kinderen een antropocentrisch wereldbeeld voorgeschoteld met de mens als de baas van de natuur. Bovendien zijn dierentuinen niet meer nodig om kennis te maken met dieren. Kinderen en volwassenen kunnen via documentaires, wild observaties, films en boeken uitvoerig kennis opdoen over dieren. Het voordeel is dan bovendien dat ze dieren zien in hun natuurlijke leefomgeving en onder omstandigheden die beter stroken met de werkelijkheid.⁴⁵⁴

De andere pijler waarop dierentuinen hun bestaansrecht baseren is het feit dat ze wereldwijde fokprogramma's opzetten om bij te dragen aan het behoud van zeldzame diersoorten. Door het dominante gedrag van de mens sterven steeds meer diersoorten uit. Klimaatverandering en vernietiging van habitats hebben geleid tot het verdwijnen van soorten en populaties. Dierentuinen zouden een belangrijke bijdrage kunnen leveren aan het behoud van soorten. 'Captivity for conservation' werd de slogan voor moderne dierentuinen in de jaren zeventig en tachtig.⁴⁵⁵ Een belangrijke mijlpaal was de bijeenkomst rond de World Zoo Conservation Strategy (1992). De conclusie op dit wereldcongres over de menselijke omgang met dieren was dat talrijke soorten, habitats en ecosystemen worden bedreigd met uitsterven. Moderne zoos zouden de speerpunten moeten worden voor natuurbehoud en conservering van soorten.⁴⁵⁶ Sinds eind vorige eeuw nemen dierentuinen die zijn aangesloten bij de World Association of Zoos and Aquariums (WAZA) deel aan fokprogramma's. Ze houden stamboeken bij met informatie over de dieren in de verschillende dierentuinen. De stamhouder bepaalt welke dieren met elkaar paren. De fokprogramma's dienen een dubbel doel. Ze moeten de dierentuinen voorzien van dieren en ze moeten de genetische diversiteit binnen een soort zo goed mogelijk bewaken.⁴⁵⁷ Zo konden de Californische condor en de Arabische oryx met succes weer worden uitgezet in het wild. Ook over deze conserverende functie bestaat een stevige discussie. Sommige biologen trekken de effectiviteit van de fokprogramma's ernstig in twijfel.⁴⁵⁸ Volgens hen dragen ze nauwelijks bij aan de instandhouding van bedreigde diersoorten. Ze vinden dat het geld beter in de bescherming van natuur kan worden geïnvesteerd. Wanneer de natuurlijke habitat immers verdwijnt heeft het geen zin geld in kweek- en fokprogramma's te stoppen.

9.2.2 Surplusedieren

Door deze kweek- en fokprogramma's komt het in dierentuinen regelmatig voor dat dieren die overtollig zijn, zogenaamde surplusdieren, worden afgemaakt omdat zij niet over genen beschikken die nuttig zijn in het fokprogramma. Volgens experts maken dierentuinen in Europa jaarlijks tussen de 3000 en 5000 kerngezonde dieren af vanwege genetische

---

⁴⁵³ Vink, 'Het bestaansrecht van dierentuinen brokkelt af' (weblog).

⁴⁵⁴ Ibidem.

⁴⁵⁵ Keulartz, 'Towards an animal ethics for the antropocene', 11.

⁴⁵⁶ Ibidem.

⁴⁵⁷ Dieter de Cleene, 'Moet de zoo dicht?' *Eos Wetenschap*, 26 maart 2019.

⁴⁵⁸ Ibidem.

overbodigheid.⁴⁵⁹ Zo was er veel protest tegen de dierentuin van Kopenhagen die een overbodige jonge mannelijke giraf voerde aan de eigen roofdieren.⁴⁶⁰ ‘Bovendien wat schieten dieren op met soortenbehoud’, vraagt Janneke Vink zich af.⁴⁶¹ ‘Het is een menselijke occupatie die wordt ingebracht omdat mensen in de dierentuin graag naar panda’s willen kunnen kijken. De dieren hebben belang bij hun eigen leven maar niet bij de antropocentrische missie van toekomstig soortenbehoud.’ Het bestaansrecht van dierentuinen staat dus stevig ter discussie. ‘Dieren horen niet achter de tralies en dierentuinen zouden in Nederland verboden moeten worden.’ In 2022 was 21 % van de Nederlanders het met deze stelling eens. Vrouwen en hoogopgeleiden zijn nog kritischer over het voortbestaan van dierentuinen. Daar staat tegenover dat bijna de helft van de Nederlandse bevolking zich uitsprekt voor het behoud van dierentuinen.⁴⁶²

9.2.3 Geen tralies en beton

Dankzij en ondanks alle kritiek heeft de afgelopen decennia de ontwikkeling van dierentuinen niet stilgestaan. Wat ooit begon als een menagerie voor de rijken, waarbij bezoekers zich vergaapten aan exotische dieren in stalen kooien en berenkuilen van beton, is er de laatste halve eeuw in moderne dierentuinen veel veranderd. Het welzijn van het dier en het kunnen vertonen van soorteigen gedrag, telde vijftig jaar geleden amper mee. Inmiddels is dit wel anders. Dieren krijgen ruimere verblijven waarbij de tralies en het beton verdwenen zijn. Moderne dierentuinen bootsen de natuurlijke omgeving zo goed mogelijk na en zorgen voor plaatsen waar dieren zich kunnen terugtrekken. Er wordt veel onderzoek gedaan naar het verbeteren van de positie van dieren in gevangenschap.⁴⁶³ Gevangenschap ontnemt wilde dieren de noodzaak voedsel te vinden om te overleven en om vijanden te vermijden. De Zwitserse bioloog Heini Hediger beschouwt dit gebrek aan bezigheden als een van de meest urgente problemen in de ‘biologie van dierentuinen’. Er zijn veel studies die laten zien dat dieren de voorkeur geven om te werken voor hun voedsel in plaats van zich de hele dag te vervelen. Daarom zijn er protocollen ontwikkeld om het voedsel te verstoppert en locaties te variëren.⁴⁶⁴ Om tot meer actie te komen voor dieren in gevangenschap zijn er speelwerktuigen bedacht. Een voorbeeld om een tijger aan zijn trekken te laten komen, is het aanbieden van een grote bal aan een touw, waarvan het gewicht en weerstand van de bal een gazelle vertegenwoordigt. Een andere manier om het welzijn van opgesloten dieren te optimaliseren, is het aantal soorten te reduceren door specialisatie van dierentuinen in bepaalde soorten. Grote zoogdieren kunnen vervangen worden door kleinere waardoor er meer leefruimte voor de dieren ontstaat. In een aantal

---

⁴⁵⁹ De EAZA (European Association of Zoos and Aquaria) schatte dat er in de 340 aangesloten dierentuinen jaarlijks 3000 tot 5000 surplusdieren worden ge-euthanaseerd. [Dierenwelzijn of ethiek? | Burgers' Zoo in Arnhem \(burgerszoo.nl\)](https://burgerszoo.nl), laatst geraadpleegd op 6 juli 2023.

⁴⁶⁰ Keulartz, ‘Towards an animal ethics for the antropocene’, 9.

⁴⁶¹ Vink, ‘Het bestaansrecht van dierentuinen brokkelt af’ (weblog)

⁴⁶² Kantar, *De staat van het dier* (2022), geen paginanummering aanwezig.

⁴⁶³ H. Hediger, *Wild animals in captivity* (Londen 1950) 158.

⁴⁶⁴ G. Laule en T. Desmond, ‘Positive reinforcement training as an enrichment strategy’ in: *Second nature. environmental enrichment for captive animals* (Washington 1998) 44.

gerenommeerde dierenparken is de afgelopen decennia al afscheid genomen van grote dieren. Artis heeft geen ijsberen, tijgers, nijlpaarden of oerang oetangs meer. De manager van Artis zegt: ‘We kijken per diersoort in hoeverre we tegemoet kunnen komen aan de natuurlijke leefwijze van het dier’.⁴⁶⁵

De behuizing is uiteraard ook een punt van aandacht. Zo leefden de leeuwen in Artis aanvankelijk in kleine kale verblijven. Hun locatie was in 1927 een ‘riant’ verblijf voor zeven leeuwen. Voor de drie leeuwen die er vorig jaar nog zaten werd het verblijf echter in onze tijd volstrekt ontoereikend gevonden. Men concludeerde dat dit onderkomen niet langer verantwoord was en men besloot de dieren naar een buitenlandse dierentuin te verplaatsen. Uiteindelijk is er door sponsoring een oplossing gevonden voor een nieuw en ruimer verblijf in Artis.⁴⁶⁶ Veelbelovend voor het welzijn van de dieren is ook het creëren van een netwerk van looproutes waardoor dieren een grotere bewegingsvrijheid krijgen.⁴⁶⁷ Hediger ontwikkelde zelfs een *occupational therapy* (bezigheidstherapie) om dieren te leren omgaan met gevangenschap.⁴⁶⁸

9.2.4 Zonder olifanten

Nussbaum vindt bovenstaande oplossingen ethisch verantwoord voor het dier in de dierentuin.⁴⁶⁹ Volgens haar zijn dierentuinen gerechtvaardigd zolang dieren toegang hebben tot de voor hen kenmerkende levensvorm op ruimtelijk, zintuiglijk, sociaal en emotioneel gebied. Dit lukt voor apen, vogelsoorten en vissen. Voor olifanten en andere grote landzoogdieren geldt dit niet. Zij kunnen niet gedijen in de beperkte ruimte van de dierentuin. Ook orka’s en walvissen kunnen niet verantwoord worden gehouden in maritieme themaparken.⁴⁷⁰ Bernice Bovenkerk spreekt zich ook uit voor het behoud van dierenparken. Zij betoogt dat een dierentuin niet alleen bedreigde diersoorten kan redden maar ook mishandelde dieren kan opvangen. Zij ziet de bio-industrie als het echte probleem.⁴⁷¹ Vergeleken met voorstanders van dierenrechten en utilitaristen heeft ook Keulartz een redelijk positieve mening over dierentuinen.⁴⁷²

Met de oprichting van de *World Association of Zoos and Aquariums (WAZA)* begonnen dierentuinen hun aandacht niet alleen te richten op het behoud van soorten maar ook op natuurbehoud.⁴⁷³ Door bedreiging van habitats en ecosystemen kwamen steeds meer wilde dieren in het nauw. In het kader van het behoud van soorten wordt natuurbehoud nu gezien als de *core business* van dierentuinen. Dit zowel voor dieren in het wild (in situ) als buiten

---

⁴⁶⁵ Paul de Vries, ‘Straks sta je oog in oog met een leeuw’, *Trouw*, 29 september 2023.

⁴⁶⁶ Ibidem.

⁴⁶⁷ Keulartz, ‘Towards an animal ethics for the antropocene’, 13.

⁴⁶⁸ Hediger, *Wild animals in captivity*, 158.

⁴⁶⁹ Nussbaum, *Frontiers of justice*, 370.

⁴⁷⁰ Nussbaum, *Gerechtigheid voor dieren*, 52.

⁴⁷¹ Lodewijk Dros, ‘Deze filosoof leert van dieren. “Ik dacht dat er in een vis niet veel omging, daar kwam ik van terug”’, *Trouw*, 10 juli 2023.

⁴⁷² Ibidem.

⁴⁷³ Keulartz, Ethiek van de dierentuin, 27 februari 2017

<https://doi.org/10.1093/acrefore/9780199389414.013.162> , laatst geraadpleegd op 6 juli 2023.

hun natuurlijke habitat zoals in dierentuinen en aquaria (ex situ).⁴⁷⁴ Voorstanders van soortenbehoud maken steeds vaker gebruik van de zogenaamde 'One plan Approach' waarbij uitwisseling plaatsvindt tussen in situ populaties en ex situ populaties (in gevangenschap) Dit wordt ook wel intersitu conservatie genoemd.⁴⁷⁵ Volgens Conde zijn dit soort fok- en herintroductieprogramma's voor natuurbehoud, naast beperking van de jacht, de meest effectieve natuurbeschermingsacties voor zoogdieren.⁴⁷⁶

9.2.5 Dierethiek versus conservatie-ethiek

Dierentuinen zijn regelmatig een bron van discussie tussen natuurbeschermers en dierenbeschermers. Volgens de Amerikaanse bioloog Michael Soulé zijn natuurbehoud en dierenwelzijn conceptueel en politiek onverenigbaar.⁴⁷⁷ Men kan niet tegelijk voorstander zijn van dierenrechten en voorstander van natuurbescherming. Er is dus een conflict tussen de individualistische, op dieren gerichte dierethici en de holistische, soortgerichte ethici die strijden voor natuurbehoud.⁴⁷⁸

De meeste voorstanders van dierenrechten beschouwen het schenden van het recht van een individueel dier op vrijheid, ter wille van het behoud van de soort, als moreel afkeurenswaardig. Volgens Tom Regan is elke vorm van gevangenschap of manipulatie van een bewust dier moreel onaanvaardbaar, ongeacht de gunstige gevolgen voor de bescherming van zeldzame diersoorten.⁴⁷⁹ Singer is minder streng naar dierentuinen. Hij lijkt enige vermindering van het dierenwelzijn te accepteren als het voortbestaan van soorten op het spel staat. Hij heeft echter twijfels of dierentuinen erin slagen hun natuurbehoudmissie waar te maken. Singer gelooft dat we geen plichten hebben jegens soorten omdat het geen bewuste entiteiten zijn.⁴⁸⁰ Zijn mede-utilist, de Amerikaanse cultuurfilosoof Dale Jamieson, spreekt met meer scepsis over dierentuinen.⁴⁸¹ Hij vindt het behoud van soorten niet significant genoeg om dieren van hun vrijheid te beroven.

Hoewel problemen op het gebied van natuurbehoud en dierenwelzijn ontstaan vanuit hetzelfde antropocentrische wereldbeeld, worden de dieren door de elkaar bestrijdende partijen bekeken door verschillende lenzen. Het leidde zelfs tot forse taal. Na de uitspraak dat dierethici lijden aan ecologisch analfabetisme,⁴⁸² reageerde Tom Regan met de beschuldiging dat milieuethici zich schuldig maken aan milieufascisme door de rechten van

---

⁴⁷⁴ Ibidem.

⁴⁷⁵ Laura Baverman, 'Playing to pet peeves', *Business North Carolina*, 5 juni 2014.

⁴⁷⁶ D. Conde, e.a., 'Zoos through the lens of the IUNC redlist: a global meta-population approach', *Plos One* 8.12 (2013) 1-9, aldaar 2.

⁴⁷⁷ Michael E. Soulé, 'Biological Diversity Crisis', *BioScience* 35.11 (1985) 727-734, aldaar 731.

⁴⁷⁸ Keulartz, Ethiek van de dierentuin, 27 februari 2017

<https://doi.org/10.1093/acrefore/9780199389414.013.162>, laatst geraadpleegd op 6 juli 2023.

⁴⁷⁹ Tom Regan, 'Are zoos morally defensible?', in: B. Norton, M. Hutchins en T. Maple ed., *Ethics on the ark* (Washington 1995) 46.

⁴⁸⁰ Peter Singer, 'Review of Ethics and animals' *The Quarterly Review of Biology* 59.1 (1984) 57-58.

⁴⁸¹ Dale Jamieson, 'Zoos revisited' in: B. Norton e.a. ed., *Ethics on the ark* (Washington 1995) 60.

⁴⁸² Callicot, J.B. 1980,

https://www.pdcnet.org/8525737F00580E30/file/8813D88B6BDC1D56C12573E50035E78D/%24FILE/enviroethics_1980_0002_0004_0023_0050.pdf, laatst geraadpleegd op 6 juli 2023.

individuen ondergeschikt te maken aan de belangen van het grotere geheel (het behoud van soorten).⁴⁸³ Hun opvattingen lijken onverenigbaar. Er komen twee ethische raamwerken met elkaar in conflict. Enerzijds het individualistische raamwerk van de dierethiek waarin soorten weinig of geen morele relevantie hebben en anderzijds het holistische raamwerk van de milieuethiek dat de rechten en welzijn van dieren ondergeschikt maakt aan de belangen van het grote geheel, het behoud van soorten en het behoud van ecosystemen.⁴⁸⁴ Terwijl dierethici het idee van gevangenschap voor behoud van dieren verwerpen beschouwen natuurbeschermers dierenrechten en dierenwelzijn als obstakels voor het behoud van soorten.⁴⁸⁵ Omdat de programma's voor het behoud van soorten zouden moeten resulteren in de zorg voor dieren en hun habitat, zou dit de dichotomie tussen zoöcentrisme (welzijn van individuele dieren) en ecocentrisme (natuurbehoud als duurzaam ecosysteem) moeten overstijgen. De capabiliteitsbenadering van Nussbaum zou een oplossing kunnen zijn.⁴⁸⁶

9.2.6 Antropomorfisme in dierentuinen

Bij dierentuinen worden we geconfronteerd met een opvallende vorm van antropomorfisme. In 2016 was een krantenkop: *Artis wil af van de vermenselijking van zijn bewoners*.⁴⁸⁷ 'We willen voorkomen dat mensen vragen hoe heet-ie in plaats van wat voor dier is het', vertelt de directeur van Artis. Hij is van mening dat het toeschrijven van menselijke gevoelens aan dieren de educatieve functie van de dierentuin ondermijnt, want als de toeschouwer alleen over Harry of Henk praat, blijft er weinig aandacht over voor het gedrag van de soort. Dierentuinen vertellen: 'Dit is een olifant'. Maar ze zeggen niet wie het is. Men komt van alles te weten over de biologie van de dieren maar niets over hun biografie. Wel over de soort, niets over het individu. Dierentuinen presenteren hun dieren als 'wat' (een object) en niet als 'wie' (een subject). 'Artis sluit dieren op, logisch dat zij dieren niet als personen wil zien', zeggen critici.⁴⁸⁸ Het lijkt een extra argument om tegen dierentuinen te zijn. Een belangrijke pionier in de 'wie benadering' is, naast de al eerder genoemde Jane Goodall, de Britse bioloog en televisiemaker David Attenborough. In 2018 kwam de BBC met de reeks 'Dynasties' waarin dieren als individuen gevolgd worden. Attenborough heeft het over de leeuw Red en de tijger Raj Bhera.⁴⁸⁹ Maarten Reesink, docent animal studies aan de universiteit van Amsterdam pleit ervoor dat ook dierentuinen hun dieren als individuen gaan presenteren.⁴⁹⁰

---

⁴⁸³ Tom, Regan, 'A refutation of utilitarianism', *Canadian Journal of Philosophy* 13.2 (1983) 141-159.

⁴⁸⁴ Keulartz, 'Towards an animal ethics for the antropocene', 2.

⁴⁸⁵ Ibidem.

⁴⁸⁶ Ibidem.

⁴⁸⁷ Rianne Oosterom, 'Een olifant is ook maar (g)een mens', *Trouw*, 18 oktober 2016.

⁴⁸⁸ Ibidem.

⁴⁸⁹ Ibidem.

⁴⁹⁰ Maarten Reesink, *Dier en mens: de band tussen ons en andere dieren* (Amsterdam 2021) 114.

9.2.7 Training en vermaak

Dierentuinen, circussen, roofvogelshows en dolfinaria hebben met elkaar gemeen dat dieren in gevangenschap worden gebruikt ter vermaak van mensen.⁴⁹¹ In 2015 heeft de Nederlandse overheid een einde gemaakt aan het gebruik van wilde dieren in het circus. De Partij voor de Dieren pleit voor een totaal verbod op het inzetten van dieren voor entertainment.⁴⁹² Nussbaum is enigszins ambivalent met betrekking tot training en conditionering van dieren. Enerzijds is ze gekant tegen training en conditionering van wilde dieren in het circus.⁴⁹³ Anderzijds verwelkomt ze ontwikkelingen in de circuswereld om bij het trainen van dieren het gebruik van straffen te vervangen door positieve beloningen.⁴⁹⁴ Ook is ze van mening dat honden en paarden hun voordeel kunnen doen door training en discipline.⁴⁹⁵ Met deze antropomorfe inkleuring sluit ze aan bij de opvattingen van de Amerikaanse wetenschapsfilosoof en feministe Donna Haraway.⁴⁹⁶ Zij doet behendigheidstrainingen met honden. Zij is niet geïnteresseerd in de vraag of dieren kunnen lijden maar in de vraag of dieren kunnen spelen. Vanuit deze visie verwijst ze naar de verschillende taken die honden op zich kunnen nemen: blindengeleidehond, herdershond, drugshond, politiehond, psychotherapeutische hond voor getraumatiseerde kinderen en volwassenen. Volgens haar is er bij training met dieren en werken met dieren geen sprake van onderwerping of onderdrukking. Juist het omgekeerde is het geval, het vereist een interactie in twee richtingen. Trainen vraagt om teamwork, trainer en trainee moeten luisteren naar elkaar om een act of oefening tot een goed einde te brengen.⁴⁹⁷ De Belgische wetenschapsfilosoof Vinciane Despret vraagt zich af 'who influences and who is influenced.'⁴⁹⁸ Zowel mens als dier reageren op elkaars bewegingen. Beiden beïnvloeden elkaars geest. Training betekent vertrouwen op teamwork. Trainer en trainee moeten elkaar verstaan wil een oefening succesvol verlopen. Haraway is geïnspireerd door het werk van de Amerikaanse filosoof, dichter en dierentrainer Vicky Hearne (1946-2001). Zij hechtte veel waarde aan mutualiteit en reciprociteit tussen mens en dier.⁴⁹⁹ Hearne ageerde tegen dierenrechtenactivisten die het trainen van dieren labelen als martelen. Daarmee ontnemen zij, volgens haar, dieren de voldoening van het werken aan een project, een doel. Er is bij het dier blijdschap bij het knokken voor een persoonlijke doelstelling, net zoals dat geldt voor een beeldhouwer, een danser of een dichter. Hoewel Haraway en Hearne werken met respectievelijk honden en paarden, zijn zij van mening dat hun opvattingen ook gelden voor gezelschapsdieren en wilde dieren.⁵⁰⁰ Zij

---

⁴⁹¹ Verkiezingsprogramma, Partij voor de Dieren, 26.

⁴⁹² Ibidem.

⁴⁹³ Keulartz, 'Towards an animal ethics for the antropocene', 16.

⁴⁹⁴ Hans Hopster en Ingrid de Jong, 'Welfare of sea lions in travelling circuses', UR Livestock research, Research report (Wageningen 2014) 770.

⁴⁹⁵ Nussbaum, *Gerechtigheid voor dieren*, 377.

⁴⁹⁶ Donna Haraway, *When species meet* (Minneapolis, Londen 2008) 57.

⁴⁹⁷ Ibidem, 57.

⁴⁹⁸ Vinciane Despret, 'The body we care for: figures of antopo-zoo-genesis', *Body & Society* 20.2 (2004) 111-134, aldaar 112.

⁴⁹⁹ Vicky Hearne, *Animal happiness. A moving exploration of animals and their emotions* (New York 2007) 204.

⁵⁰⁰ Haraway, *When species meet*, 57.

benadrukken dat het werken met dieren de vaardigheid ontwikkelt om te luisteren naar het innerlijk van dieren. Hearne is van mening dat de kennis van mensen die intensief werken met dieren mogelijk inzichten genereert voor een nieuw perspectief voor de omgang tussen mens en dier.⁵⁰¹ Hans Hopster en Ingrid de Jong schreven in opdracht van de Nederlandse overheid een rapport over training en optredens van zeeleeuwen in een reizend circus. Ook zij komen tot de conclusie dat zeeleeuwen nadrukkelijk aangeven dat ze met plezier trainen en ernaar uit zien om op te treden.⁵⁰²

9.3 Huisdieren

Eerst moeten we een uitstapje maken naar de terminologie. Onder de term *huisdieren* vallen vier categorieën dieren die bij de mens in huis leven. Dat zijn ten eerste de gezelschapsdieren zoals kat en hond, ten tweede de hulpdieren (politiehonden, epilepsiehonden), ten derde de statusdieren (het bezit van dieren als waardevolle trofee) en tot slot de fascinatiedieren (leguanen, slangen, schildpadden, kanaries, goudvissen). Bij de gezelschapsdieren en de hulpdieren is er meestal sprake van een duidelijke relatie tussen mens en dier. In de derde en vierde categorie is dat niet of minder het geval. Zij worden wel quasi-gezelschapsdieren genoemd. Wanneer in het algemeen spraakgebruik, maar ook in deze scriptie, wordt gesproken over huisdieren worden er gezelschapsdieren bedoeld.

9.3.1 Liefde voor dieren

Wij delen de planeet met dieren, het gros van de mensen voedt zich met dieren en we laten dieren voor ons werken. Maar de relatie met dieren is niet alleen functioneel. We voelen ook liefde voor dieren.⁵⁰³ Dat wordt vooral zichtbaar in onze band met gezelschapsdieren. Meer dan de helft (55%) van de Nederlandse huishoudens heeft een of meer huisdieren. Het vaakst is dat een kat of een hond. Daarnaast heeft 12 % vissen, 7 % konijnen, 9% siervogels en 5 % heeft een hamster of een cavia.⁵⁰⁴

Gezelschapsdieren spelen een belangrijke rol in het gevoelsleven van miljoenen mensen. Zodra het dier in huis komt wonen wordt het beschouwd als een lid van het gezin.⁵⁰⁵ Daarbij neemt de hond, als oudste gezelschapsdier, een bijzondere positie in. Volgens Ortiz-Robles is hij de liaison tussen de mensenwereld en de dierenwereld. 'Dogs are the privileged non-humans who allow humans to measure the distance that separates them from the animal world.'⁵⁰⁶ Mensen hebben vaak een sterke emotionele band met hun huisdier. Zij vinden dat honden en katten metgezellen zijn en eisen voor hun dieren toegang in parken, hotels en

---

⁵⁰¹ Hearne, *Animal happiness*, 204.

⁵⁰² Hans Hopster en Ingrid de Jong, 'Welfare of sea lions in travelling circuses', 20.

⁵⁰³ Tombrock en Slob, *Liefde maakt blind*, 8.

⁵⁰⁴ Kantar, *De staat van het dier* (2022), geen paginanummering aanwezig.

⁵⁰⁵ Ibidem, 12; In de Verenigde Staten beschouwt 85 % van de mensen die met een hond of een kat samenleven hen als een lid van het gezin (Nussbaum, *Gerechtigheid voor dieren*, 257).

⁵⁰⁶ De Raat en Vitse, 'Dieren lezen in hedendaags proza voor jong en oud', 399.

vliegtuigen.⁵⁰⁷ Meerdere ontwikkelingen laten zien dat de intensiteit van deze emotionele verbondenheid de laatste tijd toeneemt. Een recent artikel spreekt zelfs van de opkomst van het patriërchaat, een woordspeling op het Amerikaanse woord voor gezelschapsdier, 'pet'.⁵⁰⁸ In het algemeen zorgen mensen goed voor dieren. Antropomorfisering waar het dier niets mee opschiet zoals modelijnen voor honden of taart bij hun verjaardag, lijken niet in het voordeel van dieren. Sommige baasjes leggen hun hond of kat zelfs hun eigen levensstijl op: 'In dit gezin eten we geen vlees of dierlijke producten'. Meestal worden honden en katten beschouwd als eigendom, als wezens die leven zo lang de mens het wil. Geen doel op zich maar een aanhangsel, soms nuttig als bescherming of emotionele steun, soms schattig om mee te spelen.⁵⁰⁹ Hoe kan de relatie tussen mens en dier floreren zonder dat het dier geannexeerd wordt in een menselijke leefwereld? De capabiliteitsbenadering van Nussbaum gaat uit van het respecteren van de karakteristieke levensvorm van een diersoort. Dat betekent dat huisdieren onbelemmerd hun leven moeten kunnen leiden.

9.3.2 Asymmetrische relatie

Wanneer wordt de liefde zodanig dat dieren er last van krijgen? Dit kan zijn bij een olifant of walvis die zijn leven leidt op een wijze die niet aansluit bij de capabiliteiten voor olifanten of walvissen.⁵¹⁰ Bij gezelschapsdieren ligt dat anders. Ze zijn in de loop van de eeuwen gefokt om nuttig te zijn voor menselijke doeleinden. Eigenschappen als volgzaamheid, ontvankelijkheid en afhankelijkheid hebben de boventoon. Voor gezelschapsdieren is er geen reële mogelijkheid om te gedijen buiten de afhankelijke en asymmetrische relatie met mensen.⁵¹¹ Dit verleden kunnen we niet uitwissen. Honden en katten kunnen alleen nog een florerend en vreugdevol leven leiden in een symbiotische relatie met de mens.⁵¹² In dit verband worden gedomesticeerde dieren soms vergeleken met slaven. Nussbaum is het daar niet helemaal mee eens. De schade van slavernij was groot maar in principe omkeerbaar.⁵¹³ Emancipatie van de asymmetrische symbiotische relatie van alle honden en katten zou een ramp zijn voor de dieren. Abolitionisten ontkennen de mogelijkheid van een wederzijdse voordelige symbiose. Zij zijn voorstanders van een systematisch verbod op voortplanting van gezelschapsdieren om ze uit te laten sterven en zo weer honden en katten te krijgen die in hun eigen kracht staan en niet zijn gefokt om als menselijk speeltje gebruikt te worden. Zij willen fouten uit het verleden bij het domesticeren van dieren ongedaan maken.⁵¹⁴

---

⁵⁰⁷ Wie in de de Jacobushof bij Boxtel gaat eten treft op de spijkskaart een pagina aan met 'lekkere snacks om op te kauwen'. Het blijkt de hondenkaart met snacks als Varkensneus (1.75 euro), geitenoor (1.95 euro) en hondenkrokot (2.95 euro per twee).

⁵⁰⁸ Tombrock en Slob, *Liefde maakt blind*, 6.

⁵⁰⁹ Nussbaum, *Gerechtigheid voor dieren*, 257.

⁵¹⁰ Ibidem, 261.

⁵¹¹ Ibidem, 262.

⁵¹² Ibidem.

⁵¹³ Ibidem.

⁵¹⁴ Ibidem.

9.3.3 Burgerrechten voor dieren

Tot eind achttiende eeuw waren katten altijd buiten en ook honden kwamen zelden in huis. Het werd arme mensen verboden om huisdieren te houden. Met het groeien van de welvaart kwam het houden van dieren binnen het bereik van grotere groepen mensen.⁵¹⁵ Dieren werden als dingen gekocht en verkocht.⁵¹⁶ Ook kinderen golden vroeger als eigendom. Zij konden door hun ouders worden ingezet voor dwangarbeid en er waren geen wetten die ouders weerhielden hen lichamelijk of seksueel te misbruiken. Ook gehandicapten genoten geen bescherming. Tegenwoordig worden kinderen en gehandicapten beschouwd als burgers met eigen rechten.⁵¹⁷ Wel zullen ze vaak een beroep moeten doen op een medewerker om van hun rechten gebruik te maken.⁵¹⁸ Gezelschapsdieren verdienen een zelfde wettelijke status. Volgens vele dierethici zouden dieren in juridisch opzicht als medeburgers moeten worden beschouwd.⁵¹⁹ Dan zouden honden en katten worden behandeld zoals we kinderen en cognitief gehandicapten behandelen. Het zou inhouden dat ze gezien worden als doel en niet als middel.⁵²⁰ Volgens de capabiliteitsbenadering van Nussbaum houdt burgerschap voor gezelschapsdieren in dat dieren een doel op zich zijn.⁵²¹ Dat betekent voor symbiotische dieren dat ze er niet op hun eentje op uit hoeven te gaan, dat hun belangen worden gerespecteerd en dat ze over voldoende keuzemogelijkheden beschikken. Ze moeten een goed leven kunnen leiden en niet een leven dat gedictieerd wordt door de mens. Het vereist ook een verbod op doorfokken op uiterlijke kenmerken teneinde honden en katten er als schattige baby's te laten uitzien, met korte snuit, kleine schedel en grote ogen.⁵²² Deze soortspecifieke capabiliteiten moeten door overheden worden bevorderd en in een basiswet worden vastgelegd.⁵²³ Dat betekent dat er beleidscommissies worden gevormd die opkomen voor het welzijn van dieren. Precies zoals dat gebeurt voor mensen met een handicap of voor mensen die dement zijn.

Burgerschap voor dieren verplicht menselijke metgezellen de capabiliteiten van de bij hen inwonende huisdieren te respecteren. Ze dienen zorg te dragen voor voeding, gezondheid van het dier en wreedheid en misbruik te voorkomen, kansen te krijgen om te leren en gelegenheid te krijgen voor beweging en spel.⁵²⁴ In een samenleving moeten honden en katten, net als kinderen, worden opgevoed tot goede burgers. Deze verantwoordelijkheid verplicht dat de hond zindelijk wordt gemaakt, niet tegen vreemden opspringt en dat katten

---

⁵¹⁵ Tombrock en Slob, *Liefde maakt blind*, 12.

⁵¹⁶ Nussbaum, *Gerechtigheid voor dieren*, 268.

⁵¹⁷ Ibidem, 269.

⁵¹⁸ Ibidem.

⁵¹⁹ Ibidem.

⁵²⁰ Ibidem, 268.

⁵²¹ Symbiotische dieren zijn dieren die een leven hebben dat verweven is met de mens.

⁵²² Tombrock en Slob, *Liefde maakt blind*, 15; Het doorfokken op uiterlijke kenmerken leidt tot ademhalingsproblemen, chronische hoofdpijn en epileptische aanvallen (Ibidem).

⁵²³ Nussbaum, *Gerechtigheid voor dieren*, 270.

⁵²⁴ Ibidem, 273.

moeten worden weerhouden om achter vogels aan te gaan (!)⁵²⁵ Burgerschap is wederkerig. Het zou ook dieren verplichten niet te poepen op straat en mensen niet te bijten. Mensen moeten bovendien leren compromissen te sluiten. Ze mogen bijvoorbeeld niet van honden verwachten dat ze niet blaffen. Ze moeten leren de lichaamstaal van honden te begrijpen.⁵²⁶

9.3.4 Analogie met kindermishandeling

Gezelschapsdieren zullen vaak vrienden worden met mensen. Vriendschap is gebaseerd op respect voor de levensvorm (capabiliteit) van de ander. Dat respect is er lang niet altijd. Veel huisdieren worden mishandeld en verwaarloosd.⁵²⁷ Het alledaagse lot van sommige honden en katten is, volgens Nussbaum, opvallend identiek aan kindermishandeling en verwaarlozing van kinderen. Dieren worden, net als kinderen, soms urenlang alleen gelaten zonder gezelschap, krijgen te weinig of gebrekkig eten en hebben onvoldoende toegang tot beweging en frisse lucht. Deze analogie suggereert ook dat gezelschapsdieren gelijkwaardige burgers zijn waar de overheid rekening mee moet houden. Hun stem moet worden gehoord.⁵²⁸ Marjan Slob verwacht dat de praktijken rond kinderen en huisdieren in positieve zin naar elkaar zullen toegroeien.⁵²⁹ Omdat er voor veel mensen geen absolute grens bestaat tussen henzelf en hun huisdier valt te verwachten dat ethische discussies over de behandeling van dieren steeds meer gaan lijken op ethische discussies over de juiste omgang tussen mensen onderling.⁵³⁰ De capabiliteitenlijst voor huisdieren is opgenomen in bijlage 1.

10. Perspectieven

Vanwege ethische overwegingen, duurzaamheidsmotieven en groeiende maatschappelijke bezorgdheid over de positie van dieren, lijken de samenlevingen in Nederland en Europa in de richting te gaan van meer dierenwelzijn en meer rechten voor dieren. Dit heeft gevolgen voor de perspectieven van het dier en voor de perspectieven van de mens.

10.1 Perspectieven voor het dier

De ingezette trend naar meer consideratie met dieren op onze planeet zal grote veranderingen opleveren voor de positie van dieren.⁵³¹ Maar over welke dieren hebben we het dan? Het positief denken over dieren is vol te houden zolang het gaat over honden, katten en paarden. Maar als deze betrokkenheid consequent wordt doorgevoerd, moet onze

---

⁵²⁵ Ibidem, 274.

⁵²⁶ Ibidem, 273.

⁵²⁷ Ibidem, 257.

⁵²⁸ Ibidem, 267.

⁵²⁹ Tombrock en Slob, *Liefde maakt blind*, 15.

⁵³⁰ Ibidem.

⁵³¹ Nussbaum, *Gerechtigheid voor dieren*, 163.

bezorgdheid dan ook bacteriën, insecten en muizen omvatten? Er zijn veel vragen over de richting waarin de aandacht voor dieren gaat. Een duidelijke trend is de strengere wetgeving die tegemoet komt aan hogere standaarden voor dierenwelzijn. Wetgeving zal het leven van dieren steeds beter beschermen en de kwaliteit van hun leven efficiënter bewaken.⁵³² Uitgangspunt voor deze wetgeving is de erkenning dat dieren voelende wezens zijn. Er zijn stemmen die de rechten van dieren willen vastleggen in de grondwet. Dieren hebben geen grondrechten, zoals het recht op leven, het recht op vrijheid en het recht op gelijke behandeling. Hadden ze dat wel, dan zou de bio-industrie niet mogelijk zijn, zouden experimenten op dieren niet langer worden uitgevoerd en zouden dieren niet langer gevangen zitten in dierentuinen. De huidige Wet Dieren moet volgens voorvechters van dierenrechten worden vervangen door wetgeving waarbij de intrinsieke waarde van het dier en het natuurlijk gedrag van dieren niet meer opzij worden geschoven door economische belangen.⁵³³ Er zijn veel organisaties die ervoor pleiten dat het toezicht op dierenwelzijn in de toekomst beter wordt georganiseerd en de wetgeving strenger wordt gehandhaafd.⁵³⁴ De huidige praktijken in de bio-industrie lijken niet langer te verdedigen. Door veranderende consumentenvoorkeuren en publieke druk zal de vleesconsumptie afnemen waardoor het dierenleed in de bio-industrie geleidelijk kan worden teruggedrongen.⁵³⁵ Er zal een verschuiving plaatsvinden van de huidige landbouwpraktijken en veehouderij naar duurzame productiemethoden en inkrimping van de veestapel. Een wetsvoorstel hiertoe werd in 2024 aangenomen.⁵³⁶ Het afschaffen of minimaliseren van de bio-industrie zal jaarlijks het leven van miljoenen dieren sparen. Ook de kwaliteit van het leven van dieren in deze industrie kan grote stappen vooruit maken. Het gebruik van dieren bij wetenschappelijk onderzoek zal steeds strenger aan regels zijn gebonden. Alternatieven voor dierproeven zullen dankzij technologische ontwikkelingen het gebruik van proefdieren steeds verder terugdringen.⁵³⁷ Het kan jaarlijks alleen al in ons land honderdduizenden dierenlevens sparen.⁵³⁸ Selectie van proefdieren op antropomorfistische gronden zal steeds meer ter discussie komen te staan.

---

⁵³² Verkiezingsprogramma Tweede Kamerverkiezingen. Partij voor de Dieren, (Amsterdam 2021).

⁵³³ Ibidem, 20.

⁵³⁴ Ibidem, 24.

⁵³⁵ De Waal, *Mama's laatste omhelzing*, 289.

⁵³⁶ Landbouwminister Adema was in 2023 met elf organisaties in gesprek over afspraken op het gebied van dierenwelzijn in de veehouderij. Dit resulteerde in een aangepaste Wet Dieren die vanaf 1 juli 2021 er stapsgewijs voor moest zorgen dat dieren de ruimte kregen om hun natuurlijk gedrag te vertonen. Einddoel was een volledig diervriendelijke veehouderij in 2040. Door een koerswijziging van de PVV is de wet in maart 2024 grotendeels ontmanteld (Auke van Eijdsen, 'Hoe diervriendelijk moet de veehouderij worden?', *Trouw*, 6 maart 2024).

⁵³⁷ Het kabinet investeert 124 miljoen (maart 2024) in een nationaal centrum voor dierproefvrije experimenten. In dit centrum worden experimenten uitgevoerd op menselijke modellen in plaats van op dieren. Er worden bijvoorbeeld menselijke organen in een kweekschaal gebruikt om medicijnen te testen. Ook worden computermodellen van menselijke lichaamsfuncties gebouwd om experimenten uit te voeren. Die modellen zijn niet alleen proefdiervrij maar ook preciezer en sneller in het voorspellen van effecten van medicijnen (Elleke Bal, '124 miljoen voor nationaal centrum naar proefdiervrij onderzoek', *Trouw*, 15 maart 2024).

⁵³⁸ Centrale commissie dierproeven <https://www.centralecommissiedierproeven.nl/onderwerpen/wetten-en-regels>, laatst geraadpleegd op 21 maart 2024.

10.1.1 Een ander dagje uit

Dieren zullen niet langer worden opgesloten in dierentuinen. Het gevangen houden van dieren in dierentuinen en waterbassins staat maatschappelijk en wetenschappelijk sterk onder druk. Zo willen sponsors niet meer met het Dolfinarium in Harderwijk geassocieerd worden vanwege zorgen over dierenwelzijn. De NS, de ANWB en de Hema stopten met de verkoop van toegangskarten.⁵³⁹ Deze tendens zal alleen maar toenemen. Dierentuinen en andere plaatsen waar dieren in gevangenschap worden gehouden bevinden zich in een transitieproces. Van locaties voor openbaar onderwijs en amusement veranderen ze in natuurbeschermingscentra. Het euthanaseren van zogenaamde surplusdieren in dierentuinen zal aan banden worden gelegd.⁵⁴⁰ De antropomorfisering van dierentuinen door dieren niet langer als soort maar ook als individu te presenteren zal meer navolging krijgen.⁵⁴¹ Vanuit kringen van dierenwelzijn en dierenrechten is er naast een verbod op dierentuinen in zijn huidige vorm en een verbod op proefdieronderzoek in laboratoria, veel aanhang voor een verbod op de jacht (hobbyjacht) en een verbod op de hobbyvisserij. Er is inmiddels een breed draagvlak voor het standpunt dat dieren en hun vacht geen modeaccessoires zijn. Bont, dons en angorawol zijn voorbeelden van producten die onaanvaardbaar zijn en veel dierenleed veroorzaken. Het gebruik van de vacht van dieren voor mode en accessoires is volgens velen moreel verwerpelijk.

10.1.2 Dieren als handelswaar

Dieren zullen steeds minder als handelswaar aan de man (mens) worden gebracht. Markten en locaties waar dieren worden verkocht, verhandeld of tentoongesteld, zoals paardenmarkten, vogelmarkten en vogeltentoonstellingen worden in de toekomst mogelijk verboden.⁵⁴² Dierenwinkels, tuincentra worden aangemoedigd om te stoppen met de verkoop van dieren. Zij kunnen hun klanten doorverwijzen naar een dierenasiel. De Partij voor de Dieren pleit voor een verbod op de verkoop van siervissen en aquaria, te kleine hokken voor huisdieren en het in afzondering houden van sociale dieren, zoals konijnen en paarden.⁵⁴³

In Nederland worden ruim 300 verschillende zoogdiersoorten als huis- of hobbydier gehouden. Dat zijn naast honden, katten en cavia's, bijvoorbeeld ook exotische dieren als impala's, stokstaartjes, sabelantilopen, woestijnvossen en zelfs reuzenkangoeroes.⁵⁴⁴ Vanaf 1 juli 2024 mogen er nog maar dertig soorten zoogdieren als huisdier gehouden worden. Deze zogenaamde positieflijst, opgesteld door een groep onafhankelijke experts, heeft als doel om het dierenwelzijn te verbeteren. Met de komst van de lijst wordt het straks niet

---

⁵³⁹ Tim van der Pal, 'Bedrijven boycotten het Dolfinarium, maar de shows gaan door', *Trouw*, 6 augustus 2023.

⁵⁴⁰ Keulartz, 'Towards an animal ethics for the antropocene', 9.

⁵⁴¹ Lodewijk Dros, 'Deze filosoof leert van dieren. "Ik dacht dat er in een vis niet veel omging, daar kwam ik van terug"', *Trouw*, 10 juli 2023.

⁵⁴² Verkiezingsprogramma Tweede Kamerverkiezingen. Partij voor de Dieren, (Amsterdam 2021) 27, 28.

⁵⁴³ Ibidem.

⁵⁴⁴ Koninklijke Nederlandse Maatschappij voor Diergeneeskunde. Juli 2022. <https://www.knmvd.nl/nieuwe-lijst-met-toegestane-hobby-en-huisdieren-gaat-per-2024-in/>, laatst geraadpleegd op 6 juli 2023.

meer mogelijk om exotische zoogdieren te houden, te fokken of te verhandelen en kan illegale dierenhandel en stroperij beter worden tegengegaan. Momenteel is er nog geen positieflijst voor vogels, reptielen, vissen en amfibieën, maar naar verwachting zullen ook hier lijsten van volgen. De Landelijke Inspectiedienst Dierenwelzijn controleert de regelgeving.⁵⁴⁵

De bescherming van dieren die in het wild leven zal vorm krijgen vanuit bovengenoemde natuurbeschermingscentra. Nationale en internationale overheden en organisaties zullen steeds meer noodzaak zien zich op te werpen voor een veilige habitat die voldoende ruimte biedt voor wilde dieren. Het beschermen van bedreigde diersoorten blijft een activiteit die hoog op de agenda staat. Onderwijsprogramma's en bewustmakingscampagnes zullen de kennis over dierenwelzijn vergroten en een cultuur van respect en zorg voor dieren bevorderen. Internationale samenwerking kan dierenwelzijn nadrukkelijker op de kaart zetten en ervoor zorgen dat dierenrechten worden gerespecteerd in handel, transport en gevangenschap.

10.2 Perspectieven voor de mens

Duidelijk is dat het denken over dieren in een rap tempo verandert. In 1962 vertrokken er nog walvisvaarders uit Amsterdam om in het Zuidpoolgebied walvissen te gaan harpoeneren. Zij werden bij terugkeer als helden ingehaald in hun dorpen.⁵⁴⁶ In onze tijd gaan er steeds meer stemmen op om het recht op natuurlijk gedrag voor dieren wettelijk vast te leggen. Voorstanders van dierenrechten willen dat alle dieren naar hun aard kunnen leven en daar ook de ruimte en de gelegenheid voor krijgen.

Hoe kijken volgende generaties naar de manier waarop wij met dieren omgaan? Over vijftig jaar schamen onze kleinkinderen zich voor ons.⁵⁴⁷ Wat zal men dan vinden van het aapjes kijken in onze huidige dierentuinen? Onze kinderen zullen verbaasd zijn over de bio-industrie van hun ouders en ze zullen schande spreken over de honderdduizenden dieren die jaarlijks worden afgemaakt in laboratoria voor dieronderzoek. Het inzetten van dieren in een ongelijke machtsverhouding tot vermaak en als verdienmodel voor mensen lijkt toenemend problematisch te worden. Duidelijk zal zijn dat verbetering van de perspectieven van dieren consequenties heeft voor de mens. Wanneer dieren niet langer gevangen worden gehouden in laboratoria, dierentuinen, kinderboerderijen en vogelkooien betekent dat we straks ander vermaak moeten zoeken voor een dagje uit. Wanneer de publieke opinie blijft evolueren in de richting van een grotere empathie voor dieren zullen culturele normen en praktijken veranderen en zullen dierenrechten een kernwaarde worden in onze samenleving. Wat zijn de maatschappelijke gevolgen wanneer dieren meer rechten krijgen? Wanneer boeren en bedrijven in de voedselproductie hun praktijken moeten aanpassen om te voldoen aan de

---

⁵⁴⁵ Centrale commissie dierproeven <https://www.centralecommissiedierproeven.nl/onderwerpen/wetten-en-regels>, laatst geraadpleegd op 6 juli 2023.

⁵⁴⁶ Thomas Sytsma, Oud-walvisvaarder, *Trouw*, 30 augustus 2023.

⁵⁴⁷ Sofie Messeman, 'Wat als ratten en bacteriën onze companen zijn?', *Trouw*, 19 december 2022.

strengere dierenwelzijnsnormen zal dit leiden tot hogere prijzen voor de consument.⁵⁴⁸ Ook op grond van ethische motieven zullen consumenten producten gaan vermijden die niet aan de standaarden voldoen. Verandering van koopgedrag en marktdynamiek kan het gevolg zijn. Er zal meer ruimte ontstaan voor producten zoals vleesvervangers en gekweekt vlees.⁵⁴⁹

10.2.1 Eten van dieren

De ondertitel van het boek *Gerechtigheid voor dieren* is: 'Onze collectieve verantwoordelijkheid'. Een substantiële bijdrage aan die verantwoordelijkheid kan bestaan uit het minder eten van vlees. De afname van vleesconsumptie kan op vele fronten bijdragen aan een betere positie van dieren. Wanneer wij mensen minder of geen dieren opeten zal dat grote gevolgen hebben voor de vleesindustrie. Om dierenlevens te sparen en de bio-industrie te beteugelen zijn er stemmen voor het invoeren van een vleestaks. Een heffing op het kopen van vlees zou behalve dat het de consumptie van dieren vermindert ook een positieve bijdrage leveren aan de oplossing van het klimaatprobleem. Het voorstel zou zijn om de BTW op vlees te verhogen naar het hoge tarief. Volgens een enquête van *EenVandaag* zou 40 % van de jongeren tussen 16 en 34 jaar instemmen met een dergelijke maatregel.⁵⁵⁰

Een groot aantal Nederlandse supermarkten kondigden in maart 2024 aan dat zij minder vlees willen verkopen. Zij willen van 60 % dierlijke eiwitten naar 40% dierlijke eiwitten in 2030.⁵⁵¹

Opvallend is dat de meeste hiervoor besproken dierethici er een vegetarische of veganistische leefwijze op na houden. Peter Singer is veganist, Tom Regan is vegetarier, Christine Korsgaard is veganist, Sue Donaldson is veganist, Will Kymlicka is veganist, Gary Francione is veganist, Eva Meijer is veganist en ook Janneke Vink probeert vegetarisch te leven. Frans de Waal heeft geen probleem met het eten van vlees op zich. Hij bewondert het streven naar een vegetarische leefwijze en heeft praktisch alle vlees van zoogdieren uit de keuken van zijn gezin verbannen.⁵⁵² Nussbaum sympathiseert met mensen die kiezen voor maaltijden zonder dierlijke producten maar kiest niet onvoorwaardelijk voor vegetarisme of veganisme.⁵⁵³

---

⁵⁴⁸ <https://www.nature.com/articles/s41586-022-04629-w> , laatst geraadpleegd op 6 juli 2023.

⁵⁴⁹ Nussbaum, *Gerechtigheid voor dieren*, 408.

⁵⁵⁰ <https://eenvandaag.avrotros.nl/tag/vlees/> , laatst geraadpleegd op 6 juli 2023.

⁵⁵¹ Jelle Brandsma, 'Supermarkten omarmen meer plantaardig dieet', *Trouw*, 2 maart 2024.

⁵⁵² Ibidem.

⁵⁵³ Nussbaum, *Gerechtigheid voor dieren*, 256.

10.2.2 Organisaties

In de Nederlandse politiek is er een opvallende plaats voor de Partij voor de Dieren. Nadat er bij de komst van de partij wat lacherig werd gedaan over het partijprogramma is zij uitgegroeid tot een stabiele en volwassen politieke groepering. Door het maatschappelijk succes van de partij voelen andere politieke groeperingen zich genoodzaakt in hun programma's ook aandacht te besteden aan dierenwelzijn, rechten voor dieren en afremming van de vleesconsumptie.⁵⁵⁴ De Partij voor de Dieren maakt duidelijk dat we een morele plicht hebben om dieren niet te zien als dingen maar als levende wezens die een respectvolle relatie verdienen.

Behalve de Partij voor de Dieren zijn er in Nederland veel organisaties die opkomen voor het belang van dieren. Dat zijn onder andere: de Vakbond voor Dieren, Vereniging voor Dierenrecht, *Animal rights*, Nederlandse Vereniging voor Dierenrecht en de Dierencoalitie. Deze laatste groep is een samenwerkingsverband van zestien dierenbeschermings- en dierenwelzijnsorganisaties met een gezamenlijke achterban van meer dan een half miljoen leden en donateurs.⁵⁵⁵

10.2.3 Alles wijst op verandering

Alles wijst erop dat er in onze samenleving veel gaat veranderen in de positie van dieren ten opzichte van mensen. Er zijn geen aanwijzingen dat deze trend plots stagneert of vertraagt. Voortschrijdende verandering is waarschijnlijk, in welk tempo dat gebeurt is niet voorspelbaar. De reikwijdte en de snelheid van al deze veranderingen zullen niet alleen afhangen van maatschappelijke waarden maar ook van sociaaleconomische ontwikkelingen en wetenschappelijke vooruitgang. Het maatschappelijk debat over ethiek en moraliteit kan zich mogelijk verdiepen waarbij er ruimte komt om de relatie tussen mens en dier te herdefiniëren. Technologische innovatie zal een grote rol spelen. Zo zal de verdere ontwikkeling van kunstvlees mogelijk de behoefte aan dierlijke producten doen verminderen en kan precisielandbouw het dierenwelzijn verbeteren.⁵⁵⁶ Of de opvattingen van Nussbaum dit proces zullen beïnvloeden zal moeten worden afgewacht.

---

⁵⁵⁴ <https://www.ciwf.nl/nieuws/2023/11/dierenwelzijn-en-politiek-standpunten-van-de-partijen> , 2 november 2023, laatst geraadpleegd op 6 december 2023.

⁵⁵⁵ In deze coalitie zijn vertegenwoordigd: Stichting AAP, Bont voor Dieren, Cas international, Compassion in World Farming, Faunabescherming, Eyes on Animals, International Fund for Animal Welfare, Koningin Sophia Vereniging tot Bescherming van Dieren, Vissenbescherming, World Animal Protection, Sea First, Nederlandse Federatie van dierenhulporganisaties, Varkens in Nood, Dier & Recht, Wakker Dier en Viervoeters.

⁵⁵⁶ <https://www.wur.nl/nl/onderzoek-resultaten/onderzoeksinstituten/economic-research/show-wecr/duidelijke-daling-in-vleesverbruik-in-coronajaar-2020.htm> , laatst geraadpleegd op 6 juli 2023.

Conclusie

Hoe positioneert Martha Nussbaum zich ten opzichte van de dominante standpunten van het wetenschappelijk- en maatschappelijk debat over antropomorfisme en wat zijn de perspectieven van deze standpunten voor mens en dier. Dat was de probleemstelling van dit onderzoek. Zij laat zich aan de hand van de onderzoeksvragen met de hierboven vermelde resultaten goed beantwoorden.

De **eerste onderzoeksvraag** betreft de dominante standpunten in het maatschappelijk debat over antropomorfisme. De voorchristelijke opvatting van de *scala naturae* waarin de mens in het hiërarchisch geordend universum boven het dier werd geplaatst, is nog altijd terug te vinden in het actuele maatschappelijke debat. De wortels van deze grondhouding vinden we terug in het christendom en het humanisme. Antropomorfisme krijgt een kans wanneer dit antropocentrisme wegebt. Pas wanneer dieren niet meer louter worden ingezet als instrumenten voor de mens ontstaat er belangstelling voor de subjectieve ervaringen van dieren. Deze verschuiving van inzicht vinden we terug onder de Nederlandse bevolking. Acht op de tien Nederlanders vinden dat dieren het moreel recht op leven hebben. Twee derde van de bevolking vindt dat de mens niet boven het dier staat. Lang kon antropomorfisme op afstand worden gehouden waardoor we de verschillen tussen mensen en dieren konden benadrukken. Dat maakt het makkelijker om dieren op te eten. Nu het welzijn van dieren beter in beeld komt is het dagelijks eten van vlees minder vanzelfsprekend.

De **tweede vraag** betreft de dominante standpunten in het wetenschappelijke debat. Deze vraag is opgesplitst in standpunten in de filosofie, standpunten in de biologie en standpunten in taal en literatuur. In de dierethiek is er een teleologisch en een deontologisch perspectief. De teleologische benadering vinden we terug in het utilitarisme van Peter Singer. Hij gaat er vanuit dat dieren, net als mensen, kunnen lijden en pijn bewust kunnen ervaren. In de deontologische benadering wordt een handeling niet op de gevolgen maar op het karakter beoordeeld. We mogen dieren principieel niet gebruiken voor consumptie of dierproeven. In het verlengde hiervan vinden meerdere wetenschappers dat dieren aanspraak maken op burgerrechten. Zij zien dieren als wezens die politiek kunnen handelen. Tegenstanders van dierenrechten zitten op een heel ander spoor. Zij kunnen zich niet vinden in de opvatting dat mens en dier worden gelijkgesteld. Het fundamentele verschil is volgens hen dat dieren geen, en mensen wel moraliteit kennen. Antropomorfisme is naar hun mening een dwaalspoor. Zij beschouwen het idee dat dieren kunnen oordelen als louter fantasie. Voorvechters van dierenrechten worden beschuldigd van pre-wetenschappelijk antropomorfisme.

De standpunten in de biologie kunnen we als volgt samenvatten. De evolutietheorie heeft de tot dan toe bestaande relaties tussen mens en dier ter discussie gesteld. Sinds Charles Darwin weten we dat alle organismen verwant zijn. Wetenschappers als Frans de Waal bevestigen dit en stellen dat emoties gevoelens, intelligentie en bewustzijn zijn terug te vinden bij mens en dier. Ze zijn net als organen essentieel voor het menselijk en dierlijk

bestaan. Het fundamentele verschil tussen mens en dier is in de gedragsbiologie niet meer verdedigbaar. Dat dieren anders zijn dan mensen wil niet zeggen dat ze minder slim zijn of minder waard zijn. Antropomorfisme is volgens steeds meer biologen een heuristisch onderzoeksmodel. Je hebt de menselijke ervaring nodig om de dierlijke ervaring te kunnen begrijpen.

Antropomorfisme kan ook taalkundig de verhoudingen tussen mens en dier vanuit uiteenlopende perspectieven vorm geven. Het in woorden benoemen en categoriseren van dieren kan ingezet worden om het dier als 'minderwaardig' te positioneren. Een antropomorfiserende representatie van een verhaal waarin dieren optreden kan echter ook de gelijkwaardigheid en verbondenheid tussen mens en dier benadrukken.

De **derde onderzoeksvraag** betreft de standpunten van Martha Nussbaum over antropomorfisme. 'Theorie is een bril waardoor we de wereld kunnen bezien', zegt Nussbaum.⁵⁵⁷ Theorie stuurt handelingen en gedachten en zet wetgevers en rechters aan hun inspanningen op bepaalde zaken te richten. Mondiale rechtvaardigheid impliceert dat we de rechten beschermen van alle wezens die over bewustzijn beschikken.⁵⁵⁸ Nussbaum pleit voor een specifieke aanpak voor elk type dierlijk leven. Ze ontwikkelde voor een rechtvaardige behandeling van de mens een tiental capabiliteiten die als richtlijn voor overheid en wetgeving kunnen dienen. Ze houdt een overtuigend pleidooi om deze capabiliteiten, die dus ontwikkeld zijn voor mensen, te gebruiken als uitgangspunt voor een respectvolle omgang met dieren. Het begrip antropomorfisme wordt hier maximaal toegepast. Capabiliteiten die voor mensen zijn ontwikkeld worden één op één geprojecteerd op dieren. We gaan dieren behandelen alsof het mensen zijn. Antropomorfisme is voor Nussbaum overigens geen onderwerp omdat ze het vanzelfsprekend vindt dat we altijd met mensenogen naar dieren kijken. In feite worden de grenzen van het antropomorfisme bepaald door de grenzen van het menselijke voorstellingsvermogen.

In de **vierde onderzoeksvraag** is de verhouding tussen deze standpunten aan de orde. Nussbaum verwerpt de theorieën van Bentham, Singer, Regan en Korsgaard niet maar ze worden door haar als onvoldoende aangemerkt. Ze bouwt verder op hun inzichten en streeft naar een kring van morele relevantie die zo inclusief mogelijk is. Ze streeft naar een formulering van rechten en plichten die zo veel mogelijk dieren in staat stelt een bevredigend leven te leiden.⁵⁵⁹ Pijn is daarvoor een te smal criterium en het Kantiaanse criterium van waardigheid is te zeer toegesneden op de menselijke maat om recht te doen aan de verschillende wijzen waarop dieren leven.⁵⁶⁰ Nussbaum hanteert het criterium wereldervaring (sentience) om dieren al of niet te includeren in haar theorie. Ieder dier dat bewust in de wereld staat kan aanspraak maken opgenomen te worden in haar rechtssysteem. Haar opvatting over antropomorfisme botst alleen met wetenschappers die

---

⁵⁵⁷ Nussbaum, *Gerechtigheid voor dieren*, 405.

⁵⁵⁸ Ibidem, 407.

⁵⁵⁹ Onno Havermans, 'Het dier komt dichterbij de mens en dat schuurt soms', *Trouw*, 6 april 2023.

⁵⁶⁰ Ewald Engelen, 'De eerste dieren vechten al terug', *De Groene Amsterdammer*, 7 juni 2023.

vasthouden aan de superioriteit van de mens ten opzichte van het dier. Haar capabiliteitsbenadering is in lijn met de courante opvattingen in het maatschappelijk en wetenschappelijk debat. Hiermee is het eerste deel van de hoofdvraag uit mijn probleemstelling beantwoord.

De ethische dilemma's in het debat over antropomorfisme die hier besproken werden zijn: proefdieronderzoek, dierentuinen en huisdieren. Ze kunnen gezien worden als thema's waarbinnen de praktische toepassingen van antropomorfisme zichtbaar worden. Er worden in Nederland jaarlijks bijna een half miljoen dieren gedood in het proefdieronderzoek. Opmerkelijk is dat antropomorfistische criteria bepalend zijn welke dieren in aanmerking komen om het leven te laten bij een experiment.

De functie van dierentuinen is gedurende de laatste 150 jaar getransformeerd van koloniale expositie naar centrum voor natuurbehoud. Voorstanders van dierentuinen zijn niet verenigbaar met voorstanders van dierenrechten. De laatsten zijn van mening dat dierentuinen ideeën uitdragen die alleen mensenbelangen dienen. Bij dierentuinen worden we geconfronteerd met een opvallende vorm van antropomorfisme. Wordvoerders van dierentuinen laten weten dat het toeschrijven van menselijke gevoelens aan dieren de educatieve functie van de dierentuin ondermijnt, want als de toeschouwer alleen over een individueel dier praat, is er weinig aandacht meer over voor het gedrag van de soort. Dierentuinen vertellen: 'Dit is een olifant'. Maar ze zeggen niet wie het is. Men komt van alles te weten over de biologie van de dieren maar niets over hun biografie.⁵⁶¹

De afstand tussen huisdier en mens is de afgelopen jaren aanzienlijk kleiner geworden.⁵⁶² Meerdere diersoorten zijn door een doelbewust fokbeleid door en door symbiotisch geworden met de mens. Ze zouden geen goed leven kunnen hebben als ze gewoon werden losgelaten. Antropomorfisme is een belangrijk element bij de aanschaf en bejegening van het dier in huis.

Wat zijn de perspectieven voor het dier? Er zijn zowel vanuit het maatschappelijk als vanuit het wetenschappelijk debat duidelijk omschreven voorstellen en plannen om de positie van het dier te verbeteren. We noemen er hier een aantal. De huidige Wet Dieren moet volgens voorvechters van dierenrechten worden vervangen door wetgeving waarbij de intrinsieke waarde van het dier niet meer opzij wordt geschoven door economische belangen.⁵⁶³ Het afschaffen of minimaliseren van de bio-industrie zal jaarlijks het leven van miljoenen dieren sparen. Er zal een verschuiving plaatsvinden van de huidige landbouwpraktijken naar duurzame productiemethoden en inkrimping van de veestapel. Alternatieven voor dierproeven zullen dankzij technologische ontwikkelingen het gebruik van proefdieren steeds verder terugdringen. Het kan jaarlijks alleen al in Nederland honderdduizenden

---

⁵⁶¹ Rianne Oosterom, 'Een olifant is ook maar (g)een mens', *Trouw*, 18 oktober 2016.

⁵⁶² Nussbaum, *Gerechtigheid voor dieren*, 18.

⁵⁶³ *Ibidem*, 20.

dierenlevens sparen.⁵⁶⁴ Het gevangen houden van dieren in dierentuinen staat maatschappelijk en wetenschappelijk sterk onder druk. Dieren zullen niet langer worden opgesloten in dierentuinen. Het euthanaseren van zogenaamde surplusdieren in dierentuinen is moreel niet langer verdedigbaar.⁵⁶⁵ Vanuit kringen van dierenwelzijn en dierenrechten is er veel aanhang voor een verbod op de jacht en een verbod op de hobbyvisserij.

Dieren zullen steeds minder als handelswaar aan de man (mens) worden gebracht. Markten en locaties waar dieren worden verkocht, verhandeld of tentoongesteld worden in de toekomst mogelijk verboden.⁵⁶⁶ Dierenwinkels, tuincentra worden aangemoedigd om te stoppen met de verkoop van dieren. In Nederland worden ruim 300 verschillende zoogdiersoorten als huis- of hobbydier gehouden. Dat zijn vaak ook exotische dieren. Vanaf 1 juli 2024 mogen er nog maar dertig soorten zoogdieren als huisdier gehouden worden.

Wat zijn de perspectieven voor de mens? Wanneer de voorstellen van Martha Nussbaum en andere aanhangers van dierenrechten worden gerealiseerd gaat de hele samenleving op de schop. Veel implicaties die onder perspectieven voor het dier zijn genoemd zullen ook gevolgen hebben voor de perspectieven voor de mens. Ik noem het verbod op de jacht en het verbod op de hobbyvisserij. Ook het afschaffen van veemarkten, paardenmarkten, vogelmarkten en dierentoonstellingen zal grote maatschappelijke gevolgen hebben. Wanneer dieren niet langer gevangen worden gehouden in laboratoria, dierentuinen, kinderboerderijen en vogelkooien betekent dat voor de mens dat we straks ander vermaak moeten zoeken voor een dagje uit.

Wanneer boeren en bedrijven in de voedselproductie hun praktijken moeten aanpassen om te voldoen aan de strengere dierenwelzijnsnormen zal dit leiden tot hogere prijzen voor de consument.⁵⁶⁷ Verandering van koopgedrag en marktdynamiek kan het gevolg zijn. Lang kon antropomorfisme op afstand worden gehouden waardoor we de verschillen tussen mensen en dieren konden benadrukken. Dat maakt het makkelijker om dieren op te eten. De grootste bijdrage die de mens kan leveren aan de ontmanteling van de bio-industrie is stoppen met het eten van vlees. Deze trend lijkt langzaam ingezet. Wat betreft de keuze voor minder dierlijke consumptie zijn er de laatste jaren belangrijke ontwikkelingen. Op de voedingsmiddelenmarkt komt steeds meer plaats voor op planten gebaseerd vlees.⁵⁶⁸ Alles wijst erop dat er in onze samenleving veel gaat veranderen in de positie van dieren ten opzichte van mensen. Er zijn geen aanwijzingen dat deze trend plots zal stagneren of vertragen. Voortschrijdende verandering is waarschijnlijk, in welk tempo die veranderingen zullen plaatsvinden is niet voorspelbaar. De snelheid en de reikwijdte van al deze veranderingen zullen niet alleen afhangen van maatschappelijke waarden maar ook van

---

⁵⁶⁴ Centrale commissie dierproeven <https://www.centralecommissiedierproeven.nl/onderwerpen/wetten-en-regels>, laatst geraadpleegd op 6 juli 2023.

⁵⁶⁵ Keulartz, 'Towards an animal ethics for the antropocene', 9.

⁵⁶⁶ Verkiezingsprogramma Tweede Kamerverkiezingen. Partij voor de Dieren, (Amsterdam 2021) 27, 28.

⁵⁶⁷ <https://www.nature.com/articles/s41586-022-04629-w>, laatst geraadpleegd op 6 juli 2023.

⁵⁶⁸ Waal, *Mama's laatste omhelzing*, 275.

sociaaleconomische ontwikkelingen en wetenschappelijke vooruitgang. Of de opvattingen van Nussbaum dit proces zullen versnellen is, gezien de korte tijd na de publicatie van haar theorie, op dit moment niet te overzien.

Paradigmawijziging. Is Martha Nussbaum met haar boek *Gerechtigheid voor dieren* een ‘gamechanger’ in het publieke en wetenschappelijk debat over antropomorfisme en de daaraan verbonden relatie tussen mensen en dieren? Als we kijken naar haar boodschap is het antwoord: nee. Als we kijken naar wie de boodschap brengt misschien wel. Wat betreft de boodschap lijkt er geen aanleiding om te spreken over een paradigmawijziging of een absolute kentering in het denken over dieren. Hoewel haar theorie opvallend veelomvattend is, zijn er teveel filosofen en andere wetenschappers met gelijksoortige ideeën die haar voorgingen in het denken over dieren. Haar maatschappelijk en wetenschappelijk bereik is echter groot. Zij is een absolute autoriteit als het gaat over politiek, recht en ethiek en haar publicaties dwingen wereldwijd respect af. In *Gerechtigheid voor dieren* komen al die thema’s samen en zal haar uitgesproken boodschap, ook al is die niet nieuw of revolutionair, waarschijnlijk toch een boost geven aan debat en onderzoek op het gebied van dierenwelzijn en dierenrechten. Nussbaum zorgt met haar capabiliteitsbenadering dus niet voor een kantelpunt in het debat over antropomorfisme. Haar standpunt staat niet aan de basis van een nieuw paradigma in de bio-ethiek. Met haar brede theoretische benadering zou zij echter best het boegbeeld van een maatschappelijke en wetenschappelijke wending in het denken over dieren kunnen worden.

De eindconclusie van dit onderzoek kan als volgt worden samengevat: Martha Nussbaum sluit met haar capabiliteitsbenadering aan bij de dominante standpunten van het maatschappelijk en wetenschappelijk debat over antropomorfisme. Zij neemt binnen deze discussie inhoudelijke en maatschappelijk een frontpositie in. Het hete hangijzer van het antropomorfisme is verdampt in het debat omdat het een illusie lijkt om de mening te zijn toegedaan dat je antropomorfisme bij dieronderzoek kunt ontlopen. Wetenschappers die dit beweren overschatten hun vermogen om objectief te werk te gaan. Het is voor Nussbaum, en andere toonaangevende wetenschappers, geen onderwerp omdat ze het vanzelfsprekend vindt dat we altijd met mensenogen naar dieren kijken. In feite worden de grenzen van het antropomorfisme bepaald door de grenzen van de menselijke verbeelding. Daar waar ons voorstellingsvermogen en gedachten ophouden vinden we de borders van het antropomorfisme.

Samen met de eerder genoemde perspectieven zijn hiermee de hoofdvraag en de onderzoeksvragen beantwoord. Er volgen nog enige suggesties voor verder onderzoek.

Aanbevelingen

Er lijkt in de samenleving een forse culturele kloof tussen voor- en tegenstanders van een vegetarische voedingswijze. Onderzoek kan de overheid adviseren hoe deze kloof te verkleinen teneinde verdere toenadering tussen mens en dier in de toekomst niet te frustreren. Onderzoek zou ook transparanter moeten maken wat de voor- en nadelen zijn van vegetarische en veganistische voeding.

Gezien de centrale positie van bewustzijn van dieren in de theorie van Nussbaum verdient het aanbeveling het onderzoek hiernaar uit te breiden buiten de gebruikelijke diercategorieën.

In het verleden hadden alleen witte mannen rechten. Daarna witte mannen en gekleurde mannen. Later ook vrouwen. Nog later ook LHTB-ers. De uitbreiding is een steeds grotere erkenning van de waardigheid van de ander. Mogelijk kunnen dieren het vervolg zijn van deze reeks. De manier waarop dierenkwesties overlappen met andere sociale rechtvaardigheidskwesties zoals racisme, seksisme en feminisme en hoe deze intersectionaliteit kan bijdragen aan een meer inclusieve benadering van dierenwelzijn, lijkt een boeiend onderzoeksthema.

Een van de belangrijkste pijlers van de Indiase Jain-religie is het concept van *ahimsa*, het afzien van de vernietiging van het leven. Volgens dit concept verdienen mensen geen voorkeursbehandeling ten opzichte van andere levende wezens. De strenge interpretatie van deze leer verbiedt het doden van enig levend wezen. Ook insecten tellen daarbij mee. Aandacht en onderzoek naar de praktische implicaties van deze invloedrijke en eeuwenoude Oosterse levenswijze kan bijdragen aan de discussie over de mens-dierrelatie.

Epiloog

Mogelijk is mijn persoonlijke positie debet aan de inkleuring en de weergave van het voorliggende debat. Bij dit thema kun je je niet onttrekken aan je eigen gedrag en je eigen mening over de relatie tussen mens en dier. Zelf ben ik een metafoor voor, exponent van het maatschappelijk proces dat zich afspeelt rond dit thema. Ik ben gemotiveerd om aan dieren emoties en gevoel toe te kennen en op grond daarvan hen een steviger rechtspositie in onze samenleving te geven. Ondertussen eet ik nog steeds een paar keer per week vlees, heb ik zes kippen in een hok en geniet van de zang van een kanarie in een te kleine kooi.

Halverwege mijn onderzoek vroeg ik ChatGPT Nederlands: 'Ik schrijf een masterscriptie *Verkenning van de grenzen van het antropomorfisme*. Kun je voor dit werkstuk een gedetailleerde inhoudsopgave opstellen van minimaal tien hoofdstukken?' Ik was zowel geschokt als aangenaam verrast dat er na dertig seconden een keurige inhoudsopgave op mijn scherm verscheen die vrijwel een kopie was van de door mijzelf opgestelde inhoudsopgave. Na raadpleging van de inhoudsopgave van ChatGPT heb ik alleen het hoofdstuk *Ethische dilemma's* toegevoegd. Onder de indruk van dit resultaat heb ik aan het medium geen verdere vragen meer gesteld.

Het was een genoegen om aan dit verhaal te werken. Dit project was een zinderend slotakkoord van een leerzame en uitzonderlijk verrijkende opleiding in de cultuurwetenschappen.

Samenvatting

De centrale vraag in deze studie was of er grenzen zijn aan het antropomorfisme, het projecteren van menselijke eigenschappen op dieren. Bij het beschrijven van de maatschappelijke discussie over dit onderwerp werd duidelijk dat naarmate dieren minder worden ingezet als instrument voor de mens, er meer ruimte ontstaat voor de subjectieve ervaringen van dieren. Tachtig procent van de Nederlanders vindt dat dieren het moreel recht hebben om te leven. Er gaan steeds meer stemmen op om dieren burgerrechten te geven en te voorkomen dat dieren onder mensonterende omstandigheden leven en sterven in de bio-industrie, in proefdierlaboratoria en in dierentuinen.

In het wetenschappelijk debat zijn er toenemend aanwijzingen dat dieren net als mensen beschikken over emoties, intelligentie en bewustzijn. Dit antropomorfisme is volgens veel biologen niet langer een intellectuele doodzonde maar eerder een bruikbaar heuristisch onderzoeksmodel. Een aantal wetenschappers blijven antropomorfisme echter betitelen als een dwaalspoor. Zij zijn van mening dat dieren geen, en mensen wel moraliteit kennen. Martha Nussbaum pleit voor een mondiale rechtvaardigheid voor alle wezens die over bewustzijn beschikken. Daartoe ontwikkelde zij een serie capabiliteiten die te gebruiken zijn als richtlijn voor een rechtvaardige behandeling van mensen. Zij wil deze zelfde capabiliteiten ook laten gelden voor dieren. Het begrip antropomorfisme is hier dus maximaal van toepassing. Ze streeft naar een samenleving met rechten en plichten die zo veel mogelijk dieren in staat moet stellen een bevredigend leven te leiden.

Duidelijk wordt in deze scriptie dat er veel gaande is in de relatie tussen mensen en dieren. Op veel fronten wordt er met meer respect naar dieren gekeken. Dit leidt in de nabije toekomst tot een veranderend perspectief voor dieren en mensen in de vorm van aanpassingen in de wetgeving, het ontmantelen van de bio-industrie, inkrimping van de veestapel, alternatieven voor proefdieronderzoek, afschaffing van dierentuinen en dierentoonstellingen, verbod op de jacht en verbod op de hobbyvisserij. Voor mensen zullen deze maatschappelijke verschuivingen consequenties hebben voor de prijzen van levensproducten en voor de consumptie van vlees. Er zijn geen aanwijzingen dat de trend naar een diervriendelijker samenleving plotseling zal stagneren.

Of Martha Nussbaum met haar capabiliteitsbenadering zorgt voor een kantelpunt in het debat over antropomorfisme is onwaarschijnlijk. Daarvoor gingen haar teveel wetenschappers met gelijksoortige denkbeelden voor. Haar standpunt staat niet aan de basis van een nieuw paradigma in de bio-ethiek. Met haar veelomvattende theoretische benadering en haar grote bereik zou zij echter best het boegbeeld van een maatschappelijke en wetenschappelijke wending in het denken over dieren kunnen worden.

Literatuurlijst

Achterhuis, Hans, 'Dieren en mensen in het werk van John Coetzee' in: Johan Goud en Frank Bosman ed., *Leven dat leven wil. Over dieren en mensen in filosofie, religie en kunst* (Almere 2020) 45-53.

Akhtar, Aysha, 'The flaws and human harms of animal experimentation', *Cambridge Quarterly of Healthcare Ethics* 24 (2015) 407-419.

Alma, Hans, 'Het antropocentrisme ter discussie. Toegespitst op de dier-mensrelatie' in: Johan Goud en Frank Bosman ed., *Leven dat leven wil. Over dieren en mensen in filosofie, religie en kunst* (Almere 2020) 15-24.

Arndt, Saskia, *Animal perspectives*, Oratie uitgesproken bij aanvaarding van de leeropdracht. Universiteit Utrecht (Utrecht 2018).

Baker, Stephen, *Picturing the beast. Animals, identity and representation* (Chicago 2001).

Baker, Stephen, *The Postmodern Animal* (London 2000).

Bal, Elleke, '124 miljoen voor nationaal centrum naar proefdiervrij onderzoek', *Trouw*, 15 maart 2024.

Brandsma, Jelle, 'Supermarkten omarmen meer plantaardig dieet', *Trouw*, 2 maart 2024.

Beauchamp, Tom L. en David DeGrazia, *Principles of animal research ethics* (New York 2009).

Beintema, Nienke, 'Levende kreeften voelen pijn bij koken', *NRC*, 21 januari 2018.

Bentham, Jeremy, *An introduction to the principals of morals and legislation* (New York 1948).

Bérubé, Michael, 'Equality, freedom and justice for all: a response to Martha Nussbaum', *Metaphilosophy* 40.3 (2009) 352-365.

Birch, Jonathan, 'Animal sentience and the capabilities approach to justice', *Biology & Philosophy* 38.26 (2023) 25-38.

Bos, Maaïke, 'De meest fascinerende aliens leven onder ons', *Trouw*, 21 april 2023.

Bosman, Frank G., 'Van human zoo tot kerstboomschaamte' in: Johan Goud en Frank Bosman ed., *Leven dat leven wil. Over dieren en mensen in filosofie, religie en kunst* (Almere 2020) 147-155.

Braithwaite, Victoria, *Do fish feel pain?* (Oxford 2010).

- Brink, David, *Mill's progressive principles* (Oxford 2013).
- Burnham, Terence C., 'Justice for animals: our collective responsibility', *Journal of Bioeconomics* 25 (2023) 65-73.
- Buytendijk, F.J.J., *Mens en dier* (Utrecht, Antwerpen 1972).
- Calarco, Matthew, 'Beyond the management of pets' in: James Stanescu en Kevin Cummings, *The ethics and rhetoric of invasion ecology* (Londen 2017) 1-16.
- Claassen, Rutger en Marcus Düwell, 'The foundation of capability theory: comparing Nussbaum and Gewirth', *Ethical Theory Moral Practice* 16 (2013) 493-510.
- Cleene, Dieter de, 'Moet de zoo dicht?', *Eos Wetenschap*, 26 maart 2019.
- Coetzee, J.M., 'Het glazen abattoir' in: J.M. Coetzee, *De oude vrouw en de katten* (Amsterdam 2019) 109-143.
- Conde, D., e.a. 'Zoos through the lens of the IUNC redlist: a global meta-population approach', *Plos One* 8.12 (2013) 1-9.
- Cupp, Richard L., *Moving beyond animal rights. A legal critique* (San Diego 2009).
- Darwin, Charles, *The expressions of emotions in man and animals* (Londen 1872).
- Dawkins, M. S., *Through our eyes only* (Oxford 1993).
- Dekker, Midas, *Lief dier. Cultuurhistorische studie over bestialiteit* (Amsterdam 1992).
- Despret, Vinciane, 'The body we care for: figures of antropo-zoo-genesis', *Body & Society* 20.2 (2004) 111-134.
- Dewitte, Jacques, 'Animalité et humanité. Une comparaison fondamentale' in: *Revue Européenne des Sciences Sociales* 115 (1999) 9-31.
- Ditmars, Alexandra, 'Denken over dieren. Roger Scruton', *Trouw*, 1 november 2019.
- Ditmars, Alexandra, 'Denken over dieren. Sue Donaldson en Will Kymlicka', *Trouw*, 18 oktober 2019.
- Donaldson, Sue en Will Kymlicka, *Zoöpolis: a political theory of animal rights* (Oxford 2011).
- Doorn, Corné van, *Gezond eten binnen de grenzen van één aarde. Wereldnatuurfonds rapport* (Zeist, 2023).
- Dros, Lodewijk, 'Deze filosoof leert van dieren. "Ik dacht dat er in een vis niet veel omging, daar kwam ik van terug"', *Trouw*, 10 juli 2023.

Dros, Lodewijk, 'Filosoof Marcus Düwell eet graag een stukje vlees. "Ik vind het niet verkeerd dieren te doden"', *Trouw*, 8 augustus 2023.

Dros, Lodewijk, 'Denker des Vaderlands: "Ik ben van het vlees op mijn bord afgegroeid"' (interview met Marjan Slob), *Trouw*, 26 september 2023.

Engelen, Ewald, 'De eerste dieren vechten al terug', *De Groene Amsterdammer*, 7 juni 2023.

Eijdsen, Auke van, 'Hoe diervriendelijk moet de veehouderij worden?', *Trouw*, 6 maart 2024.

Fetzer, James H., 'Other animals with minds', *Journal of Social Evolutionary Systems* 21.2 (1998) 233-237.

Fraimont, Barbara, 'Het kreeftenleven is ook een leven' in: Johan Goud en Frank Bosman ed., *Leven dat leven wil. Over dieren en mensen in filosofie, religie en kunst* (Almere 2020) 131-146.

Fraipont, Barbara, 'Humaniteit uw naam is dier': Zoöpoëtische- en politieke configuraties in het werk van Charlotte Mutsaers. (Dissertatie Universiteit Leuven 2018).

Francione, Gary L., *Animals as persons: essays on the abolition of animal exploitation* (New York 2008).

Francione, Gary L. *Animal property and law* (New York 1995).

Goodall, Jane, 'Ook dieren zijn bang, boos of blij', *Tijdgeest*, 13 mei 2023.

Goud, Johan, 'Theologische dieren in de literatuur: een essay' in: Johan Goud en Frank Bosman ed., *Leven dat leven wil. Over dieren en mensen in filosofie, religie en kunst* (Almere 2020) 98-108.

Guin, Ursula K. le, 'She unnames them'. *New Yorker*, 21 januari 1985, 27.

Haier, R. J., 'The neural roots of intelligence', *Scientific American Mind* 12 (2009) 30-31.

Haraway, Donna, *The companion species manifesto. Dogs, people and significant otherness* (Chicago 2003).

Haraway, Donna, *When species meet* (Minneapolis, Londen 2008).

Havermans, Onno, 'Het dier komt dichterbij de mens en dat schuurt soms', *Trouw*, 6 april 2023, 3-5.

Hearne, Vicky, *Animal happiness. A moving exploration of animals and their emotions* (New York 2007).

Hediger, H., *Wild animals in captivity* (Londen 1950).

Herculano-Houzel, S, 'The elephant brain in numbers', *Frontiers in Neuroanatomie* 8 (2014) 46-50.

Herman, David, *Emergence of mind. Representations of consciousness in narrative discours* (Lincoln 2011b).

Herman, David, 'Storyworld. Nonhuman experiences in graphic narratives' in: *Substance* 40 (2011a) 156-181.

Hopster, Hans en Ingrid de Jong, 'Welfare of sea lions in travelling circuses', *UR Livestock research*, Research report (Wageningen 2014) 770.

Ilea, Ramona, 'Nussbaum's capabilities approach and nonhuman animals: Theorie and public policy', *Journal of social philosophy* 39.4 (2008) 547-563.

Jamieson, Dale, 'The right to strive in a changing world', *Science* 379.6627 (2023) 35.

Jamieson, Dale, 'Zoos revisited' in: B.Norton e.a. ed., *Ethics on the ark* (Washington 1995) 52-66.

Kantar Public, *De staat van het dier*. Rapportage publieksenquête. Raad voor dierenaangelegenheden (Den Haag 2022).

Kantar Public, *De staat van het dier*. Rapportage publieksenquête. Raad voor dierenaangelegenheden (Den Haag 2018).

Kennedy, J., *The new antropomorphism* (Cambridge 1992).

Keulartz, Jozef en Jac. A. Swart, 'Animal flourishing and capabilities in an era of global change' in: Allen Thompson en Jeremy Bendik-Keymer ed., *Ethical adaptations to climate change: human virtues of the future* (Massachusetts 2012) hoofdstuk 6.

Keulartz, Jozef, 'Towards an animal ethics for the antropocene' in: Bernice Bovenkerk en Jozef Keulartz, *Animal ethics in the age of humans* (Cham 2016) 243-264.

Korsgaard, Christine, 'Kantian ethics, Animals and the law', *Oxford Journal of Legal Studies* 33 (2013) 19-51.

Korsgaard, Christine, *Fellow creatures: Our obligations to the other animals* (New York 2018).

Korthals, Michiel, 'Antropomorfisme: Een ondeugd in de dierwetenschappen', *Tijdschrift voor Empirische Filosofie* 22 (1998) 293-309.

Koster, Jan, 'Interessante denkrichting met enkele beperkingen', Recensie. *Bazarow Magazine*, maart 2023.

Laule, G. en T. Desmond, 'Positive reinforcement trainig as an enrichment strategy' in: *Second nature. Environmental enrichment for captive animals* (Washington 1998) 302-313.

- Lee, N.L. 'In defense of humanity: why animals cannot possess human rights', *Regent university law review* 26 (2013) 257-485.
- Lemaire, Ton, *De val van Prometheus*, tweede druk (Amsterdam 2010).
- Lorenz, Konrad, *Ik sprak met viervoeters, vogels en vissen* (Amsterdam 1973).
- Massa, R., 'The cognitive ability of birds', *Academia Letters* 177 (2021) 1-6.
- Masson, J. en S. McCarthy, *When elephants weep: The emotional lives of animals* (Londen 1994).
- Meijboom, Franck en Elsbeth Stassen, *The end of animal life: a start for ethical debate. Ethical and societal considerations on killing animals* (Wageningen 2016).
- Meijer, Eva, *Dagpauwoog* (Amsterdam 2013).
- Meijer, Eva, *De soldaat was een dolfijn*, Tweede druk (Amsterdam 2018).
- Messeman, Sofie, 'Wat als ratten en bacteriën onze companen zijn', *Trouw*, 19 december 2022.
- Nederlandse voedsel en warenautoriteit, *Zo doende*, Jaaroverzicht dierproeven en proefdieren (Den Haag 2021).
- Nussbaum, Martha, *Frontiers of justice, disabilities, nationality, species membership* (New York 2006).
- Nussbaum, Martha, *Gerechtigheid voor dieren* (Amsterdam, Antwerpen 2023).
- Nussbaum, Martha, *Justice for animals. Our collective responsibilities* (New York, Londen, Toronto, Sydney, New Delhi 2022).
- Oderberg, David S., *Applied ethics. A non-consequentialist approach* (Oxford 2000).
- Oderberg, David S., 'The illusion of animal rights', *Hum Life Rev* 26(2-3) (2000) 37-45.
- Oosterom, Rianne, 'Een olifant is ook maar (g)een mens', *Trouw*, 18 oktober 2016.
- Ortiz-Roblez, Mario, *Literature and animal studies* (Londen 2016).
- Pal, Tim van der, 'Bedrijven boycotten het Dolfinarium, maar de shows gaan door', *Trouw*, 6 augustus 2023.
- Palmer, C., 'Placing animals in urban environmental ethics', *Journal of Social Philosophy* 34.1 (2003) 64-78.
- Palmer, C., 'The moral relevance of the distinction between domesticated and wild animals' in: T.L. Beauchamp en R.G. Fey ed., *The Oxford handbook of animal ethics* (New York 2014).

Palmer, C., *Animal ethics in context* (New York 2010).

Peñ-Guzmán, David, *When Animals Dream: The Hidden World of Animal Consciousness* (New Jersey 2022).

Plessner, Helmut, *Lachen und Weinen. Eine Untersuchung nach den Grenzen menschlichen Verhaltens* (Arnhem 1941).

Poll, Wilfred van de, 'Een kerkelijke uitvaart voor je huisdier? Goed idee!', *Trouw*, 14 december 2023.

Popper, K.R., 'Conjectures and refutations. The growth of scientific knowledge' in: Michiel Korthals, 'Antropomorfisme: Een ondeugd in de dierwetenschappen', *Tijdschrift voor Empirische Filosofie* 22 (1998) 293-309.

Raad voor dierenaangelegenheden. Relatiecrisis? *Vijfde Vaarkamplering* (Utrecht 2020).

Raat, Wendela de en Sven Vitse, 'Dieren lezen in hedendaags proza voor jong en oud. Antropomorfisme versus antropodenial', *Nederlandse Letterkunde* 27.3 (2022) 397-426.

Raven, Catherine, *Fox & I, Un uncommon friendship* (Londen 2021).

Reesink, Maarten, *Dier en mens: de band tussen ons en andere dieren* (Amsterdam 2021).

Regan, Tom, 'The rights of humans and other animals', *Ethics & Behaviour* 7.2 (1997) 103-111.

Regan, Tom, 'A refutation of utilitarianism' *Canadian Journal of Philosophy* 13.2 (1983) 141-159.

Robeyns, Ingrid, 'Nussbaum over capabilities en rechtvaardigheid', *Filosofie en Praktijk* 27 (2006) afl.4, 5-16.

Rooij, Marjolein de, *Hoeveel vakantiedagen heeft een varken? Over nut en noodzaak van de vakbond voor dieren* (Gorredijk 2023).

Roothaan, Angela, 'Dierverhalen als toegang tot wijsheid' in: Johan Goud en Frank Bosman (red.), *Leven dat leven wil. Over dieren en mensen in filosofie, religie en kunst* (Almere 2020) 36-45.

Rowan, Andrew, 'Ending the use of animals in toxicity studies and risk evaluation', *Cambridge Quarterly of Healthcare Ethics*, 24 (2015) 448-458.

Rudd, David, 'Animal and object stories' in: M.O. Grenby en Andrea Immel ed., *The Cambridge companion to children literature* (Cambridge 2009) 242-257.

Ryder, Richard D., *Painism: A Modern Morality* (Londen 2001).

Schlosberg, David, *Defining environmental justice: theories, movements and nature* (New York 2007).

Scruton, Roger, *Animal rights and wrongs*, second edition (Londen 1998).

Sheldrake, Merlin, *Verweven leven: de verborgen wereld van schimmels* (Amsterdam 2020).

Simmons, Aaron, 'Animals, predators, the right to life and duty to save lives', *Ethics and the Environment* 14 (2009) 15-27.

Singer, Peter, 'Review of Ethics and animals', *Quarterly Review of Biology* 59.1 (1984) 57-58.

Singer, Peter, *Animal liberation*, veertigste editie (New York 2015).

Singer, Peter, *Animal liberation: a new ethics for our treatment of animals* (New York 1975).

Skinner, B.F., 'Pigeons in a pelican', *American Psychologist* 15.28 (1960) 28-37.

Slob, Marjan, 'Dieren, schud de woorden af!' *Vaarkampering*, Raad voor dierenaangelegenheden. Faculteit diergeneeskunde Universiteit Utrecht (Utrecht 2022).

Slob, Marjan, 'Taboe of niet, deze twee boeken vermensenlijken dieren', *De Volkskrant*, 9 juli 2021.

Slurink, Pouwel, 'Bewustzijn en de nieuwe filosofie van het dier', *Acta van de 18de Nederlands-Vlaamse Filosofiedag* (1996) 191-195.

Smith, Wesley J., 'A rat is a pig is a dog is a boy: The human cost of the animal rights movement' (New York 2012).

Soulé, Michael E., 'Biological diversity crisis', *BioScience* 35.11 (1985) 727-734.

Steinbauer, Anja, 'Impossible issue', *Philosophy Now* 132. 6.7 (2019) 4.

Terhart, Franjo en Yolanda Heersma, *Wereldreligies* (Amsterdam, z. j.).

Thomas, K, *Man and the natural world: changing attitudes in England 1500-1800* (Harmondsworth 1984).

Tombrock, Ruud en Marjan Slob, *Liefde maakt blind*, Raad voor dierenaangelegenheden (Den Haag 2021).

Trumler, Eberhard, *Honden zijn om van te houden*. Inleiding Konrad Lorenz (Baarn 1972).

Turnhout, Maurice van, 'Zijn ratten wel ongedierte?', *Trouw*, 16 september 2022, 8-9.

Urk, Eva van, 'Een treetje lager, antropocentrisme in christelijke theorie' in: Johan Goud en Frank Bosman ed., *Leven dat leven wil. Over dieren en mensen in filosofie, religie en kunst* (Almere 2020) 77-88.

Veraart, W. J., 'Review of Nussbaum Frontiers of justice', *Netherlands Journal of Legal Philosophy* 2 (2007) 88-93.

Verdonk, Dirk-Jan, *Dierenrechten* (Amsterdam 2016).

Verkiezingsprogramma Tweede Kamerverkiezingen. Partij voor de Dieren (Amsterdam 2021).

Vink, Janneke, 'Het bestaansrecht van dierentuinen brokkelt af', *Leiden Law blog* Rechtswetenschappen (Leiden 2020).

Vink, Janneke, 'Kan het recht dieren houvast bieden?' *Vaarkamplezing*, Raad voor dierenaangelegenheden. Faculteit diergeneeskunde Universiteit Utrecht (Utrecht 2022).

Vink, Janneke, *De open samenleving en haar dieren* (Utrecht 2023).

Visscher, Jacques de, 'Over de onvermijdelijke vermenselijking van dieren. Een kleine fenomenologische schets', *De Uil van Minerva* 18.2 (2002) 77-91.

Visser, A.C.W., *Podiumdieren*, Scriptie MA international dramaturgy, Universiteit van Amsterdam (Amsterdam 2021).

Vonkeman, Marianne, 'Martin Buber en het "tussen": wat zich weggeeft in de ontmoeting', *Herademing* 4 (2022) 4-11.

Vries, Paul de, 'Straks sta je oog in oog met een leeuw', *Trouw*, 29 september 2023.

Waal, Frans de, 'Anthropomorphism and antropodenial. Consistency in our thinking about humans and other animals', *Philosophical Topics* 27 (1999) 255-280.

Waal, Frans de, 'Relatiecrisis?' *Vaarkamplezing*, Raad voor dierenaangelegenheden. Faculteit diergeneeskunde Universiteit Utrecht (Utrecht 2020).

Waal, Frans de, *Mama's laatste omhelzing, over emotie bij dieren en wat ze ons zeggen over onszelf* (Amsterdam 2020).

Waal, Frans de, *Zijn we slim genoeg om te weten hoe slim dieren zijn?*, Vijfde druk (Amsterdam 2021).

White, Thomas I., 'Humans and dolphins: An exploration of anthropocentrism in applied environmental ethics', *Journal of Animal Ethics* 3.1 (2013) 85-99.

White, Thomas I., *In defense of dolphins: The new moral frontier* (New York 2007).

Wise, Steven M., *Rattling the cage: toward legal rights for animals* (Cambridge 2000).

Websites

Antidepressiva voor honden, 30 augustus 2018.

<https://www.startpunthonden.nl/nieuwsartikel/307/depressieve-honden-aan-de-antidepressiva> , laatst geraadpleegd op 6 juli 2023.

Bentham, Jeremy, Project Gutenberg. <https://www.gutenberg.org/ebooks/42984> , laatst geraadpleegd op 6 juli 2023.

Bollen, Hedy, Gerechtigheid voor dieren, 7 oktober 2023.

<https://www.bollenvanscheppingen.nl/gerechtigheid-voor-dieren/> , laatst geraadpleegd op 6 juli 2023.

Callicot, J.B., 1980.

https://www.pdcnet.org/8525737F00580E30/file/8813D88B6BDC1D56C12573E50035E78D/%24FILE/enviroethics_1980_0002_0004_0023_0050.pdf , laatst geraadpleegd op 6 juli 2023.

Centrale commissie dierproeven.

<https://www.centralecommissiedierproeven.nl/onderwerpen/wetten-en-regels> , laatst geraadpleegd op 6 juli 2023.

Cliteur, Paul, Darwin dier en recht, 2001

<http://media.leidenuniv.nl/legacy/Darwin%20%20en%20recht.pdf> , laatst geraadpleegd op 6 juli 2023.

Dierenrechten in de grondwet.

<https://www.partijvoordedieren.nl/standpunten/dierenrechten> , laatst geraadpleegd op 6 juli 2023.

Dierproevenbesluit <https://wetten.overheid.nl/BWBR0035866/2020-07-17> , laatst geraadpleegd op 6 juli 2023.

EBSCOhost database <https://search.ebscohost.com/> , laatst geraadpleegd op 6 juli 2023.

Europese commissie dieren en dierlijke producten. https://commission.europa.eu/food-farming-fisheries/animals-and-animal-products_nl , laatst geraadpleegd op 6 juli 2023.

Feldges, Dominik, Neue Zürcher Zeitung. <https://www.nzz.ch/wirtschaft/hunde-katzen-tierliebe-der-millennials-sorgt-fuer-boom.id.1608680#back-register> , laatst geraadpleegd op 6 juli 2023.

Humanistisch Verbond België, 'Nussbaum zoekt rechtvaardigheid voor dieren', 7 februari 2023. <https://www.humanistischverbond.be/blog/1108/Nussbaum-zoekt-rechtvaardigheid-voor-dieren/> , laatst geraadpleegd op 6 juli 2023.

Katholieke universiteit Leuven. <https://www.kuleuven.be/thomas/page/context-plaats-mens-natuur/> , laatst geraadpleegd op 6 juli 2023.

Keulartz, Jozef, Ethiek van de dierentuin, 27 februari 2017.
<https://doi.org/10.1093/acrefore/9780199389414.013.162> , laatst geraadpleegd op 6 juli 2023.

Koninklijke Nederlandse Maatschappij voor Diergeneeskunde, 10 juli.
<https://www.knmvd.nl/nieuwe-lijst-met-toegestane-hobby-en-huisdieren-gaat-per-2024-in/> , laatst geraadpleegd op 6 juli 2023.

Massa, Renato, The cognitive ability of birds, Academia Letters, 2021.
<https://doi.org/10.20935/AL177> , laatst geraadpleegd op 6 juli 2023.

MacAskill, W., e.a., Inleiding tot het utilitarisme. Juli 2023.
<https://www.utilitarianism.net> , laatst geraadpleegd op 6 juli 2023.

Meijboom, Franck. <https://www.vork.org/artikel/698471-alle-diersoorten-zijn-gelijkwaardig/> , laatst geraadpleegd op 6 juli 2023.

Neerhoff, Fred en David Bakker, Civis Mundi, *Tijdschrift voor sociale filosofie en cultuur*.
<http://www.civismundi.nl/?p=artikel&aid=4376> , laatst geraadpleegd op 6 juli 2023.

Nuffield Council on Bioethics, 2005. <https://www.nuffieldbioethics.org/assets/pdfs/The-ethics-of-research-involving-animals-full-report.pdf> , laatst geraadpleegd op 6 juli 2023.

Waal, Frans de, Emoties en empathie bij dier en mens, 30 september 2021.
<https://www.tilburguniversity.edu/nl/campus/studium-generale/sociaal-gedrag-en-empathie-bij-primaten> , laatst geraadpleegd op 6 juli 2023.

Wet Dieren. <https://wetten.overheid.nl/BWBR0030250/2024-01-01> , laatst geraadpleegd op 6 juli 2023.

Wet op de dierproeven. <https://wetten.overheid.nl/BWBR0003081/2021-07-01> , laatst geraadpleegd op 6 juli 2023.

Bijlage 1

Capabiliteitenlijst voor dieren die in een mensenhuishouden leven

Leven en gezondheid. Dit betekent een regelmatig veterinaire zorg, voldoende lichaamsbeweging, hoogwaardige voeding, meldingsplicht voor mishandeling en verwaarlozing. Gezelschapsdieren en kinderen zouden op dezelfde manier behandeld dienen te worden. Net zoals kinderen die in een tehuis worden verwaarloosd of mishandeld kunnen worden weggehaald, zou dat ook voor dieren moeten gelden. Ook zou er voor elk dier een ziektekostenverzekering moeten zijn. Bij een hond die kanker krijgt vanwege de kosten kiezen voor euthanasie is, net zoals dat voor mensen geldt, immoreel. Ook een huisdier heeft recht op een volwaardige gezondheidszorg.

Lichamelijke integriteit. Sommige voor de hand liggende vormen van wreedheid zijn al verboden zoals het slaan van dieren, seks met dieren, africhten voor dierengevechten, ontklauwen bij katten, couperen van staarten van honden en varkens. Ze maken immers deel uit van de karakteristieke levensvorm van het dier.

Mobiliteit en openbare ruimte. Honden en katten worden op vele manieren in hun bewegingsvrijheid beperkt. Veel katten kunnen helemaal niet naar buiten. Honden worden vaak beperkt door regelgeving met betrekking tot aanlijning en een gebrek aan hondenuitlaatplaatsen. Net zoals er bij de inrichting van de openbare ruimte rekening wordt gehouden met rolstoelgebruikers dient deze ruimte ook bruikbaar te zijn voor huisdieren.

Seksualiteit en voortplanting. Anders dan mensen kunnen huisdieren niet zelf kiezen voor anticonceptie. Ze zijn daarvoor afhankelijk van de keuzes die mensen maken voor anticonceptie, castratie, sterilisatie of afzondering. De capabiliteitsbenadering stelt voor dat elk dier de kans moet krijgen op minstens een keer seks en een keer een kans op voortplanting.

Onderwijs en opleiding. Een verantwoordelijke menselijke begeleider zal haar gezelschapsdier opvoeden tot goed gedrag, niet bijten, niet binnen poepen en plassen. Honden en katten zijn leergierig en hebben plezier in het aanleren van sociale gewoontes.

Werk. Over deze capabiliteit bestaat enige discussie. Honden kunnen werken om vee bij elkaar te houden, bij de jacht, reddingswerk, opsporen van drugs en explosieven. Donaldson en Kymlicka staan uiterst kritisch tegenover deze taken omdat de dieren vaak tegen hun zin getraind worden met negatieve bekrachtiging. Plus dat ze moeten voldoen aan werktijden die hun de tijd om te spelen en te rennen ontnemen. Daar staat tegenover dat, net als voor mensen, goed uitgevoerde taken een bron van voldoening kunnen zijn. Sommige dieren hebben een bevredigender leven als ze in dienst zijn, dan wanneer ze de hele dag in de huiskamer moeten liggen. Kortom als het leven van een dier een rijkere inhoud krijgt dan moet het dier de arbeidsuren accepteren.

Stimulatie en spel. Een groot deel van de gezelschapshonden verveelt zich. De omgeving van gezelschapsdieren moet prikkelen en uitnodigen tot spel en contact met mensen en andere dieren.

Sociale banden en praktische rede. Dit is eigenlijk de belangrijkste capabiliteit omdat ze alle andere capabiliteiten moet ordenen en kleur geven. Behandeld worden als een doel op zich en niet als een middel voor de belangen van de mens. Het dierenleven zal verweven zijn met de mens en met andere dieren.

Nussbaum, *Gerechtigheid voor dieren*, 275-288.